TÓTH ENDRE

SZENT GYÖRGY: VALÓSÁG, LEGENDA, JELKÉP

Feiszt Györgynek,
Fodor Györgynek,
Rácz Györgynek,
Tilcsik Györgynek
barátsággal ajánlom

A szentek közül a legkorábban Szent György és Szent Márton tisztelete jelent meg Magyarországon: Koppány ellen a sereg Márton és György képével díszített zászlók alatt vonult.[1] Szent Márton széleskörű tisztelete a Pannóniának[2] nevezett országban érthető, Györgyé azonban meglepő. Azok a szentek, akik Szent István uralkodása idején tűntek fel, ha nem az egyház általánosan ismert alakjai voltak, tiszteletük később sem terjedt el Magyarországon.[3] Ilyenek Adorján (7), Szabina (1), Apollinarisz (1), Lambert (1). Szent György tiszteletére viszont 330 templomot szenteltek, köztük a Szent István-kori veszprémi rotundát,[4] és egyedüliként a csanádi (ma: Cenad, Románia) püspöki székesegyházat. Ahogy György az elterjedését tekintve Mihállyal és Miklóssal egy csoportba tartozik,[5] ők a leggyakoribbak a nemzetségi monostorok védőszentjei között is. György tiszteletére öt monostort, köztük a Ják-nemzetségét alapítottak. A jáki monostor azért is érdekes, mert tudjuk: a templom építésének kezdetén a nemzetség klerikus tagja, Zlaudus, a későbbi veszprémi püspök sárkányos Szent Györgyöt ábrázoló pecsétet használt,[6] (1. kép) és néhány évtizeddel később ugyanilyen típusú Szent György-freskót festettek a jáki templom főapszisára.

1 Legenda maior c. 6. 20.; Szent István király nagy legendája. Ford. Kurcz Ágnes. In: Árpád-kori legendák és intelmek. Szentek a magyar középkorból. 1. Szerk. Érszegi Géza. Bp., 2004. (továbbiakban: Érszegi, 2004.) 17–26. p. (Milleniumi magyar történelem); Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Ed. Emericus Szentpétery. Vol. 2. Bp., 1938. (továbbiakban SRH 2.) 381. p.

2 *Tóth Endre:* Pannonia Ravennában In: Laudator temporis acti. Tanulmányok Horváth István 70. születésnapjára. Szerk. Tari Edit, Tóth Endre. Bp.–Esztergom, 2012. 129–140. p.

3 *Uő:* Szent Adorján és Zalavár. = Századok, 1999. 1. sz. 3–40. p.

4 *Gyürky, K. H.:* Die St. Georg-Kapelle in der Burg von Veszprém. = Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, 1963. Fasc. 1–4. (továbbiakban: Gyürky, 1963.) 341–408. p.

5 Márton tiszteletére 365, Miklós tiszteletére 338, Mihály tiszteletére 351, György tiszteletére 330 templomot szenteltek. *Mező András:* Patrocíniumok a középkori Magyarországon. Bp., 2003. (továbbiakban: Mező, 2003.) 546 p. (METEM-könyvek; 40.)

6 A pecsét képét közölték *D. Mezey Alice – Szentesi Edit:* A Ják nemzetség, a jáki Szent György-monostor és Ják falu. (továbbiakban: D. Mezey – Szentesi, 1999.) In: A jáki apostolszobrok. Die Apostelfiguren von Ják. Szerk. Szentesi Edit, Ujvári Péter. Bp., 1999. (továbbiakban: Szentesi – Újvári, 1999.) 10. p.

1. kép Zlaudus olvasókanonok pecsétje (D. Mezey – Szentesi, 1999. 10. p.)

A szentek mellett jellemzésükre vagy életük eseményére utaló, természethű állatokat gyakran ábrázoltak.[7] A sárkány/kígyó jelképes értelemben jelenik meg, mint az ördög megtestesítője, a Paradicsomból a gonoszt kiűző Mihály főangyal ellenfele. A Szent György-képeken látható sárkány azonban egy népmesei elemekben bővelkedő legenda illusztrációja. A mesebeli sárkány és a királylányt szabadító hős a mesék birodalmába száműzi Szent György alakját? Ki bújik meg a szent alakja mögött, mit jelent a sárkány, hogyan alakult ki a sárkányölő hős képe? Ahhoz, hogy választ találjunk, vagy legalább sejtessük a valóságot, be kell barangolni a vértanúakták, a szentek élettörténete, a legendák és mindezek vizuális megjelenítésének nemegyszer rejtelmes tájait. És figyelembe kell vennünk a keleti és a nyugati kereszténység eltérő alakulását a narratívában és a vizuális művészetben egyaránt.[8]

A SZENT GYÖRGY-LEGENDA

A legenda elbeszéli:[9] a kappadokiai György vitéz elvetődött a lybiai Silena városában, amelyet a tóból kimászó sárkány fenyegetett. Váltságdíjként fiatalokat adtak a sárkánynak, sőt a király lányára is sor került. György azonban kemény harcban megölte a sárkányt, megszabadította a királylányt és megmentette a várost. Ám meglepetés következik: a mesében elvárt, szokásos befejezés, mi szerint a hős egyszerű származása ellenére jutalomként elnyeri a királylány kezét, és az öreg király fele, ha nem egész királyságát, György esetében elmaradt. Világraszóló tette után a város pogány népe, ahogy illik, megtér és megkeresztelkedik, a vitéz pedig elhagyja a várost. Nem sokkal később, Diocletianus (Kr. u. 284–305) és a társuralkodó Maximinianus pogány római császárok idején, szörnyű kínzások után meghal hitéért. A mesehősből a keresztény hit hőse lesz, akinek tiszteletére számtalan templom épült keleten és nyugaton, Grúziától Spanyolországig. Vitézségével példája királyoknak és lovagoknak állhatatosságában, hitével a kereszténynek. A sárkánytörténettel kibővített életét Voraginei Jakab (1230–1298) olasz domonkos szerzetes írta le a Legenda Aurea (Arany le-

7 *Obermaier, Sabine:* Der Heilige und sein Tier, das Tier und sein Heiliger. Ein Problemaufriss. = Das Mittelater, 2007. H. 2. 46–63. p.; *Gerlach, Peter:* Tiere. In: Lexikon der christlichen Ikonographie. Hrsg. Wolfgang Braunfels. (továbbiakban: LCI) Bd. 4. Allgemeine Ikonographie. Saba, Koenigin von – Zypresse. Roma–Freiburg–Basel–Wien, 1972. 315–317. p.

8 Ez a tanulmány már megjelent cikkem – *Tóth Endre:* Szent György. In: *Tóth Endre – Nagy György:* Szent György a lovasság védőszentje. Szerk. Virág Miklós. Bp., 1992, (továbbiakban Tóth, 1992.) 13–38. p. – jelentősen átdogozott és bővített változata. A sárkányos történet, a Perszeusz-monda és a keresztes háborúk kapcsolatát az eredeti cikkben leírtam.

9 *Jacobus de Voragine:* Legenda Aurea. Vál., az előszót a jegyzeteket és a mutatókat Madas Edit készítette. Bp., 1990. (továbbiakban: Legenda aurea) 102. p. (Harmonia mundi könyvek)

genda) című, a szentek életét tartalmazó gyűjteményében, amely a keresztény kultúrközösség kedvelt olvasmánya volt.[10]

Meddig tart a mese és mi a valóság a Legenda Aurea történetében? Élt-e egyáltalában ez a György nevű férfi, vagy pedig alakja a mesehősök számát gyarapítja? Miért vált mintaképpé, veszedelemben szabadítóvá, különösen háborúkban és lovagi küzdelmekben? Akinek az életrajza a kora középkortól kezdve nemcsak latin és görög, hanem örmény, kopt,[11] szír, etióp nyelven is olvasható volt.[12] Évszázadokon át kedvelt témája lett a művészeknek, akik faragványokon, festményeken örökítették meg tetteit. Hogy tisztelete és népszerűsége milyen nagy volt, azt a fennmaradt képek és szobrok sokasága, a kolozsvári testvérek prágai szobrától Raffaello képéig[13] bizonyítja.[14] Nem különben a nevére alapított, őt ábrázoló rendjelvények, országcímerek (Oroszország, Grúzia).

Szent György élete a 4. század kezdetének homályába vész: legendája – rontott névalakban fennmaradt Diocletianus császár említésével – a késő római császárság kezdetét jelöli meg az események időpontjaként, és az uralkodó megnevezésével kiragadja az eseményeket a kortalanságból. Nem a „Hol volt, hol nem volt…" népmesei fordulattal él, nemcsak az időt, hanem a helyszínt is megadja: György Kappadokiában, azaz a mai Törökország belsejében született, és Lyddában (Diospolis, Ludd/Ramla, Jeruzsálem és Joppe/Jaffa, ma: Izrael között), anyja szülőföldjén szenvedett vértanúhalált.[15] Tehát György nem „hetedhét országon és az üveghegyen túl" élt. Ha alakjának hiteles képét keressük, akkor az életéről a fennmaradt forrásokhoz: a legendákhoz és művészeti emlékekhez kell fordulnunk, hogy a segítségükkel alakját rekonstruálni tudjuk. Ezeket az adatokat időrendbe sorolva mindkét forráscsoportból arra a – régóta tudott, de nem közismert[16] – meglepő eredményre jutunk, hogy a 11–12. század előtt sem a legendákban, sem az ábrázolásokon nyoma sincs sárkánynak vagy királylánynak, tehát azoknak a szereplőknek, amelyek Györgyöt a mesék világába küldik. Amit az életéről feljegyeztek, annak egy része számunkra sárkány nélkül is hihetetlenül hangzik, de ez a legendává alakított vértanútörténetek törvényszerű velejárója.

A Georgius név jelentését a legendák és a feldolgozások általában megemlítik. A paraszt, földműves jelentésű névnek azonban személyiségének történetében nincs szerepe. Azaz nem jelenti azt, hogy egy olyan parasztról lenne szó, akinek a neve sem ismert.

10 Az egyetemes egyházban György ünnepe április 23. Mivel Magyarországon ezen a napon Szent Adalbert vértanúságát ünneplik, György másnapra került.

11 *Garitte, Gérard:* Le Panégyrique de S. Georges, attribué a Constantin d'Assiout.= Le muséon, 1954. 271–277. p.

12 Martyrologium Hieronymianum. In: Acta sanctorum novembris. Tom. 2. Pars posterior. Hypolitus Delehaye, Henricus Quentin. Bruxelles, 1931. (továbbiakban: Mart. Hieron.) 205. p.

13 *Réau, Louis:* Iconographie de l'art chrétien. Tom. 3. Iconographie des Saints. 2. Paris, 1958. (továbbiakban: Réau, 1958.) 577. p.

14 Itáliai ábrázolásait összegyűjtötte *Taube, von Otto Freiherr:* Die Darstellung des Heiligen Georg in der italienischen Kunst. Halle, 1910. 137–165. p.

15 Lyddaban 524–525-tól említik a tiszteletére emelt templomot: *Haubrichs, Wolfgang:* Georg, Martyrer. In: Lexikon der Heiligen und der Heiligenverehrung. Red. Bruno Steiner, Thomas Wetzstein. Freiburg–Basel– Wien, 2003. Bd. 1. (továbbiakban: Haubrichs, 2003.) 558. p.

16 Csak példaként a bőséges irodalomból *Aufhauser, Johann Baptist:* Das Drachenwunder des hl. Georgs in der griechischen und lateinischen Überlieferung. Leipzig, 1911. (továbbiakban: Aufhauser, 1911.) 75. p. (Byzantinisches Archiv; 5.); *Baum, Julius:* Frühmittelalterliche Denkmäler der Schweiz und ihrer Nachbarländer. Bern, 1943. (továbbiakban: Baum, 1943.) 27. p.; A Szent Györggyel foglalkozó feldolgozások általában megjegyzik, hogy a sárkánytörténet a 11–12. század elött nem létezett. *Hiller, Friedrich:* Die Kirchenpatrozinien des Erzbistums Bamberg. Bamberg, 1931. (továbbiakban: Hiller, 1931.) 107. p.

A *Georgius* ritka, de már a császárkorban is előforduló személynév, amelynek a gyakorisága az 5–6. századtól kezdve növekszik.[17] Jellemző, hogy a késő római Prosopographia első, 4. századi kötetében még nincs Georgius nevű világi személy, a második kötetben (395–527) öt férfit és egy nőt sorolnak fel.[18]

Miről szólnak ezek a korai életrajzok, amelyeknek sok változata maradt fenn? A legkorábbi szöveg egy 5. századi Bécsben őrzött kéziratban olvasható.[19] Ez arról számol be, hogy György a Diocletianus-kori keresztényüldözés idején hitéért szenvedett és halt meg, azaz vérével tanúsította Krisztus iránti hűségét. A császárkorban a keresztények számára a valláshoz tartozás a Krisztus iránti hőséget jelentette. Györgyöt a helytartó elé állították, aki hitének megtagadására szólította föl, és Apolló és Hercules szobra előtt áldozatbemutatásra akarta kényszeríteni. György erre nem volt hajlandó, mert a keresztények szemében ezek bálványok voltak, és inkább minden kínzást elviselt. Kitartása és hite láttán a nézelődők közül sokan megkeresztelkedtek, és ezért életüket mártírhalállal fejezték be. Györgyön sem méreg, sem tűz, sem a késekkel teletűzdelt kerék, sem más praktika nem fogott, de a szelíd rábeszélés sem hatotta meg. Sőt, a pogány istenek temploma könyörgésére villámtól sújtva dőlt romba. Végül, mert nem bírt vele, a helytartó a fejét vétette. A leírás, mint sok–sok más vértanú esetében, akik a 4. század első éveiben haltak meg, viszonylag röviden, de a legkorábbi vértanúaktáknál bővebben beszéli el a történtet. Ez azt mutatja, hogy az eseményeknél később állították össze.

A vértanúaktákból, szenvedéstörténetekből a műfajkutatás segítségével nem nehéz megállapítani, hogy a szöveg mennyire eredeti feljegyzésben maradt ránk. A legkorábbiak azok a szűkszavú akták, amelyek szinte csak párbeszédes formában a szorosan vett kihallgatást rögzítették: ezek tulajdonképpen bírósági tárgyalás jegyzőkönyvei voltak. Később az akták szövegét bővítették, egyre jobban kiszínezték, elbeszéléssé alakították át, hogy a szentek ünnepein példa értékű szövegként, tanításként fel lehessen olvasni.

Olyanok keresztények is voltak, nem kevesen, akiknek vértanúaktája nem maradt fenn. Mivel azonban életük és haláluk erkölcsi tanulságot tartalmazott, és ma már alig kideríthető körülmények miatt egy-egy vidéken rendkívül népszerűvé, tiszteltté váltak, a keresztény hívők ismerni akarták életük részleteit. Így azután az ügyesebb vagy gyengébb tollforgatók az idők elvárásának megfelelő „életrajzot" írtak. E történetek váza adva volt, hiszen a vértanúakták szerkezetét ismerték. Ezeket azonban a száraz szűkszavúságuk miatt alig olvasták. A vértanúakták azonos szerkezete: az idő, a hely, a származás, a kihallgatás, a vallatás, a kínzások, a kivégzés, a csodák tetszés szerint kitölthető és módosítható sémát jelentettek. Az ennek megfelelően összeállított szentéletrajzok az adott kor mentalitását, gondolkodását tükrözték, és természetes, hogy a mai ember számára nemegyszer hihetetlenül hangzanak. Ezektől az életrajzoktól azonban az olvasók nem hiteles történetet vártak, hanem csodás tetteket, a hitbéli állhatatosság példáit, a szenvedések eltűrését, amit a szerzők leírtak,

17 Az Epigraphisches Datenbank Heidelberg nyolc előfordulását és változatait tartalmazza latin nyelvű feliraton (Georgius, Georgicus). Ehhez még hozzá lehet számítani a görög feliratokat, mint a Prusiasban talált Georgius *draconarius* sírköve. *Speidel, P. Michael:* The Master of the Dragon standards and the golden torc: an insciption from Prusias and Prudentius *Peristephanon* = Transactions of the American Philological Association, 1985. (továbbiakban: Speidel, 1985.) 284. p.

18 *Martindale, J. R.:* The Prosopography of the Late Roman Empire. Vol. 2., A. D. 395–527. Cambridge, 1980. 503–504. p.

19 Aufhauser, 1911. 255 p. Taf. 7.

a művészek ábrázoltak. Ezért azután György kihallgatásakor, vallatásakor olvashatunk vaskarmokról, fáklyával való égetésről, a sebek sóval dörzsöléséről, amelyek alighanem valós, tényleges kínvallatási módszerek voltak. Az már persze a legendák körébe tartozik, hogy amikor az olvasztott ólommal teli üstbe kényszerítették. „*Ő keresztet vetett és belement. Isten segítségével úgy felüdült benne, mintha csak fürdött volna*". A legenda az egyszerű hívők érdeklődését elégítette ki példaadó szándékkal, keresztény életre nevelt olyan korban, amikor a nép számára a Szentírás és az imák mellett ezek a legendák jelentették szinte az egyetlen szellemi táplálékot. Nem a realitás, hanem a tanító cél volt a fontos.

György szenvedéstörténetének leírását az egyház már 5. század végén sem tartotta hitelesnek. A korábbi rendelkezések és ismeretek alapján összeállított *Decretum Gelasianum* felsorolja azokat a bibliai és patrisztikai szövegeket, amiket az egyház hivatalosnak fogadott el, és felsorolja az apokrifnek nevezett írásokat, amelyeket nem tartott hitelesnek.[20] A vértanútörténetek közül három igen népszerű és elterjedt szentet említ: *Passio Cyrici et Julittae,* és a *Passio Georgii*-t minősítette apokrifnak. Azt nem tudjuk, hogy ez milyen passio, szenvedéstörténet volt. A negatív minősítés azonban a szövegekre, és nem a szentek tiszteletére vonatkozott, ami a Decretum után is töretlenül ívelt felfelé. A Decretumot maga Voraginei Jakab is említi Szent Szilveszter legendájában,[21] és nyilván erre vonatkoznak a Szent György-legenda kezdő sorai is, „*Legendáját a niceai zsinaton az apokrif iratok közzé sorolták, mivel vértanúságáról nincs megbízható feljegyzés*".[22] Ezután azonban megjegyzi: Beda Venerabilis martyrologiumában[23] a konkrét helyet és időt megadta, ami – a sárkánytörténettel ellentétben – a létezését megerősíti.[24] Áprilisi ünnepe már jóval korábban, az 5. század közepén (23/24/25-én) bekerült a Szent Jeromos összeállításának tulajdonított a keresztény naptárba, a Martyrologium Hieronymianumba.[25]

A SZENT GYÖRGY-TISZTELET KIALAKULÁSA

György katonaként szenvedett vértanúhalált. Ezért a Bizánci Császárságban katonaszentként tisztelték.[26] A négy nagyvértanú, Prokopius, Theodorus és a pannóniai Demetrius (Demeter) közé tartozott, akiket gyakran ábrázoltak a templomok mozaikjain és freskóin katonai viseletben, lándzsával, sisakkal és pajzzsal. A katonaszentekhez Bizáncban a harcok és főleg a vár- és városostromok szorongatásában fohászkodtak a védő keresztényeket: általában fehér lovon ülve vezették harcra a seregeket.[27] A Szent György-ábrázolás szép példáját látjuk a

20 *Dobschütz, Ernst von:* Das Decretum Gelasianum de libris recipiendis et non recipiendis. Leipzig, 1912. (továbbiakban: Dobschütz, 1912.) 13. p.
21 Legenda aurea 36. p. Szent Szilveszter; Dobschütz, 1912. 202. p.
22 Legenda aurea 102. p. Szent György; Dobschütz, 1912. 202. p.
23 Beda Venerabilis 47. p: X Cal. maii Natale Sancti Georgii martyris, qui sub Datiano rege Persarum potentissimo, qui dominabatur super septuaginta reges, multus miraculis claruit, plurimusque couvertit, ad fidem Christi simul et Alexandriam uxorem ipsius Datiani usque ad martyrium confortavit: ipse vero novissime decollatus martyrium explevit, quamvis gesta passionis eius, inter apocryphas connumerentur scripturas.
24 A Szent György-legendák filológiai vizsgálatával nem foglalkozom.
25 Mart. Hieron. 204–210. p.
26 Szent György tiszteletéről és kultúrtörténetéről lásd a St. Georg. Ritterheilig, Nothelfer, Bamberger Dompatron. Katalog zur Ausstelleung. Hrsg. Michael Kleiner, Franz Machilek, Gerd Zimmermann. Bamberg, 1992. (továbbiakban St. Georg, 1992.) 298 p. (Schriften des Historischen Museums Bamberg; 25.) tanulmányait.
27 *Sánta Ferenc:* A harcos szentek bizánci legendái. Le leggende bizantine dei santi combattenti. Bp., 1943. 71 p. (Magyar–görög tanulmányok; 22.)

Szent Koronán, amelynek az alsó, 11. századi pántját az ő és Demeter mellképe ékesíti. Lovas ábrázolásuk jóval ritkább. György esetében pedig a 12. század előtt sárkányábrázolás pedig nem fordul elő.

A keleti egyházban a katonaszentek zárt csoportot jelentettek, akik mindig és bármely vonatkozásban segítségül hívhatók. Európa nyugati felében az uralkodók vagy a hadvezérek más szentet – Adorján, Lambert, Vid, Mihály – is választhattak, akitől a harc eredményes megvívását kérték és várták. Györgyhöz is gyakran folyamodtak segítségért. Tisztelete előzmények után a 12–13. században a keresztes háborúk korában terjedt el hallatlan mértékben és az ábrázolásokon ekkor jelenik meg a sárkány. Források híján nem könnyű választ adni a kérdésre, hogy miként bővült György története a sárkánnyal. A legenda kialakulásához vezető körülményeket azonban érthetővé lehet tenni.

A középkorban a Legenda Aurea páratlanul népszerűségnek örvendett, amiről a majd 1000 fennmaradt kézirata árulkodik. Sok nyelvre lefordították, és a könyvnyomtatás első 30 évében öt kiadást ért meg.[28] Először ebben, a 13. század közepén összeállított könyvben olvassuk a megszabadított királylány és a sárkány legendáját. Noha, a sárkányos motívumot az ókori mítoszoktól kezdve ismerték, nem a szerző volt az, aki egyesítette a sárkánytörténetet Szent György életrajzával. A 10–11. századból fennmaradt legendákban sem szerepel még sárkány, az ábrázolásokon, falfestményeken azonban a 12. század óta már látjuk.

A SÁRKÁNYOS TÖRTÉNET ÉS A KÉPTÍPUS EREDETE

Ha a sárkányölés eredetét keressük, akkor egyrészt az írott forrásokat, a legendáit és az ábrázolásait kell vizsgálni. A sárkánytörténet értelmezéséhez azonban vissza kell nyúlni a késő római időkig. Szent György és a sárkány harcának képtípusát nem újonnan, a legenda alapján teremtették meg. A szörnnyel harcoló hős és a szörnytől megszabadított leány témája hosszú múltra tekint vissza. Az emberiség évszázados jelképrendszeréhez tartozik a lovon vágtató férfi – a hős, a hérosz, az uralkodó –, aki legyőzi, elfogja, megöli a lova előtt/alatt lévő oroszlánt, vadkant, szörnyet vagy embert.[29] Mondhatni: mindenhová eljutott, ahol a lovat ismerték, és ez a képtípus megalkotására alapot teremtett. Ezért jelenhetett meg a dichotomia ábrázolása a legkülönfélébb kultúrákban:[30] hol a lovas Horusz győzi le a krokodilt, Salamon és Szent Sisinnios a gonosz Alabazdriát, Perszeusz a sárkányt, és látjuk az ún. a trák lovas domborművein. És a 20. században Rumi Rajki István és Pátzay Pál Kígyóölő szobrai. A kompozíció a hős erejének, ügyességének és tudásának, harci elhivatottságának, bátorságának bármely kultúrában behelyettesíthető jelképe. Nagy Sándort aranyérmein látjuk lovon az oroszlánnal szembe szállni.[31] A vadkanra gyalogosan a vadásztak.[32] A római

28 Madas Edit utószava a magyar kiadásban: Legenda aurea 315. p. A Legenda aurea népszerűsége a 16. századra visszaesett, majd a bollandista jezsuiták megkezdték a szentek életére vonatkozó források kritikai kiadását és az életrajzok megírását (Acta Sanctorum kötetei 1643-tól).

29 A lovas képtípusról részletesen *Török László:* Adatok a VI–VII. századi kopt kőfaragó művészet ikonográfiájához. = Antik Tanulmányok, 1969. 2. sz. 167–194. p.

30 A nagyszámú irodalomból: Baum, 1943. 19–27. p.; *Belting-Ihm, Christa:* Medicomagische Praktiken und die Reaktion der Kirche. In: Salute e guarigione nella tarda antichità a cura di Hugo Brandenburg, Stefan Heid, Christoph. Markschies. Città del Vaticano, 2007. 210–226. p. (Sussidi allo studio delle Antichità Cristiane; 19.)

31 *Touratsoglou, Ioannis:* The Alexander of the Coins. Nicosia, 2000. 40–41. p.

32 Például II. Constantius császár zafír intaglioja a Trivulzio–gyűjteményben. *Herzog, Rudolf:* Zwei griechische Gedichte des 4. Jahrhunderts aus St. Maximin in Trier. = Trierer Zeitschrift, 1937. Nr. 2–3. 143. p.

császárkorban némileg átalakult a kép jelentése. Az uralkodó kultuszát propagáló legfontosabb – mindenki által használt – eszköz a pénz volt. Az érmék előlapjára a mindenkori császár arcképe került, a másik oldalra általában valamilyen istent, megszemélyesített tulajdonságot, fogalmat vagy eseményt vésték. Egyes érmék hátoldalán megjelent a vágtató lovas, amint lándzsáját az oroszlánra veti. Ez az ábrázolás látható a 2. században uralkodó római császárok, Hadrianus, Marcus Aurelius, Commodus éremmedalionjain, többször is a férfierényeket jelző *Virtus Augusti* felirat kíséretében.[33]

Az erőt és bátorságot – azaz az uralkodó rátermettségét – népszerűsítő éremhátlapoknak a 4. században újabb változata jelent meg. Miután Nagy Konstantin császár legyőzte vetélytársát, Liciniust, és 327–328-ban olyan érmét veretett, amelyen a Krisztus-monogrammal ellátott hadijelvény, a *spes publica* (közremény) feliratú *labarum* hegyes alja vonagló kígyóba fúródik. A kép értelme világos. A szörnyállatok azonban nemcsak a pogányságot, hanem általában a rosszat, a negatív tulajdonságokat és eseményeket is jelképezték. Mindazt, ami a római államra veszélyt hoz. Nem csupán a közösség reményét a jólétet, a boldog és szerencsés kor – ezt a *felicia temporum*-éremfeliratok jelzik – beköszöntésére fenyegető veszélyt, hanem a külső ellenséget, a birodalomra törő barbárokat is jelképezte. Az érméken a lovon érkező győztes császárt úgy ábrázolták, amint eltiporja a kígyót. A feliratuk elárulja, hogy a kígyón diadalmas alak minden ellenség legyőzője, II. Constantius,[34] ő a *debellator hostium*. (2. kép) A jó és a rossz harcának képi bemutatására a császárkorban mitológiai történetet is felhasználtak. A hatalmi és katonai szimbolikában felbukkan és a 4. században különösen elterjedt a Chimaerát legyőző hős, Bellerophon alakja. Az ellenséget: az oroszlánt és szörnyet (Chimerát) legyőző lovas (az uralkodó és Bellerophon) képe a 4. századi kontorniat-érmeken is gyakori.[35] A szárnyas paripán, a Pegazuson a levegőben vágtázó vitéz lándzsájával leszúrta a szörnyet, amelynek oroszlánfeje, kecsketeste és kígyófarka volt. Perszeusz is a Pegasuson siet a leányszabadításra.

2. kép II. Constantius érme (Gnecchi, 1912. Vol. 1. Tav. 10:9.)

A késő császárkori udvari művészet tudatosan választotta a jól ismert mítoszt. Lovas hőst ábrázoló jelenetnek nem volt pogány vallásos tartalma: ezért jelképezhette a jó és a rossz harcát. Előszeretettel díszítették a jelenetet ábrázoló festményekkel és mozaikokkal a császári palotákat és tartózkodási helyeket. A szörnyet legyőző hős a katonai viseleti tárgyakon, övvereteken, csatokon és szíjvégeken látható. Győzelemre és kitartásra serkentette

33 *Gnecchi, Francesco:* I Medaglioni romani. Milano, 1912. (továbbiakban: Gnecchi, 1912.) Vol. 2. Tav. 66:9–10., 88:5., 89:1.; Vol. 3. Tav. 152:14., 157:5. A lovagló császárábrázolásokról és az éremképekről lásd *Mráv Zsolt:* Egy különleges császárkori bronz lovas emlékmű töredéke Azaum/Odiabo auxiliaris Castellumából (Almásfüzitő, Komárom-Esztergom megye) In: Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei. 17. Szerk. Fülöp Éva Mária, László Mária. Tata, 2011. 81–132. p.

34 Gnecchi, 1912. Vol. 1. Tav. 10:9.

35 *Alföldi András:* A kontorniát-érmek. Bp., 1942. XXVI:1–2., XXVII:1–4., XXIX:11–12., XLII:1–4., LXVI:1–2. táblák.

viselőjét. A hősi virtus ábrázolásának kedveltségét a gyűrűkövek, 4. századi bronz ládikaveretek képei mutatják.[36] Az új, keresztény fővárosban, Konstantinápolyban épült császári palotában Nagy Konstantin ezért úgy örökíttette meg magát, amint fiaival legyőzi a sárkányt. Eusebius történetíró (Kr. u. 263–339) leírta a festmény jelentését.[37] Konstantin sárkánykígyó alakjában a pokol fenekére taszította az ellenséges és romlást hozó szörnyeteget, amely az istentelen zsarnokok – a korábbi pogány császárok – által sanyargatta Isten egyházát. A jó és a rossz harcának ábrázolása a késő antik koraközépkori narratív és vizuális művészet visszatérő témája.[38] A 4. században élt keresztény Firmicus Maternus „A pogány vallások tévelygéséről" című munkájában a pogányoknak írta[39] „*… az istenetek nem két, hanem sok alakú, mert mérget okádó ábrázata sokféle alakot ölt. Ő az a baszilliszkusz és skorpió, akire a hívők nyugodtan rátapodhatnak, ő a gonosz kígyó, akinek a feje után kutat a rászedett*

3. kép Krisztus-kép a stuttgarti zsoltároskönyvből (Stuttgart-Psalter fol. 107v: Brenk, 1966. Abb. 74.)

emberiség, ő a tekergő sárkány, akit horogra akasztva vonszolnak és fogolyként börtönbe vetnek". A kígyó és „rokonai": a sárkány, a baszilliszkusz a pogány isteneket, a pogányságot személyesítették meg.

36 *Tóth Endre:* Zur Herkunft und Ikonographie der Scheibenfibeln der Keszthely-Kultur. In: Zalai Múzeum. 14. Müller Róbert 60 éves. Szerk. Straub Péter. Zalaegerszeg, 2005. (továbbiakban Tóth, 2005.) 183–202. p.

37 Eusebius, Vita Constantini, III. 3. Eusebius Pamphili vier Büchern über das Leben des Kaisers Konstantin. Übersetzt von P. Johannes Maria Pfättisch. Kempten–München, 1913.

38 *Brenk, Beat:* Tradition und Neuerung in der christlichen Kunst des ersten Jahrtausends. Studien zur Geschichte des Weltgerichtsbildes. Wien, 1966. (továbbiakban Brenk, 1966.) 227–232. p. (Wiener Byzantinische Studien; Bd. 3.)

39 Firmicius Maternus, 21. fejezet. *Firmicius Maternus:* Asztrológia. + A pogány vallások tévelygéséről. Ford. Bollok János. Bp., 1984. 98. p. (Prometheus Könyvek, 1.)

A jelenet recepcióját a keresztények számára a Biblia elősegítette. Izajas próféta írta: „*Azon a napon az Úr meglátogatja / kemény nagy és erős kardjával / a leviathánt, a gyors kígyót, /a leviathánt, a tekergő kígyót és megöli a tengeri sárkányt.* A 91. zsoltárban olvassuk: A *kezükben hordoznak majd téged, / nehogy kőbe ütődjék a lábad, / Oroszlánok és kígyók között lépdelsz, / Oroszlánkölyköt és sárkányt tiporsz el.*"[40] A gonoszon diadalmaskodó Krisztusra alkalmazott e sorokon alapuló képi ábrázolás évszázadokon át számos műalkotáson látható,[41] pl. a 9. századi Stuttgarti Zsoltároskönyv.[42] (3. kép). Hasonlót olvasunk az ördögről a Jelenések 12. könyvében: Mihály és angyalai *levetették a nagy sárkányt, az ősi kígyót, aki maga az ördög, a sátán, aki tévútra vezeti az egész világot*. A sárkány mint az ördög megtestesítője jelenik meg antiochiai Szent Margit börtönében.

A sárkány – hasonlóan más jelképekhez – ambivalens jelentésű. Nem mindig és nem mindenhol a rossz, a gonosz megszemélyesítője. Kifejezhette az erőt, a bátorságot, a támadó kedvet. A római hadseregben elterjedt a sárkányos hadijelvény, amit a rómaiak feltehetően a szarmatáktól vettek át. Már Marcus Aurelius császár (Kr. u. 161–180) győzelmi oszlopának domborművein is ábrázolták. A jelvény különösen látványos: hosszú nyélre erősítették és nyitott szájú, bronzból öntött sárkányfejet ábrázolt. A csőszerű nyakrészhez színes, vörös textilzsák csatlakozott, amit a szél lobogtatott.[43] Hordozóját a sárkány latin *draco* nevéből *draconarius*-nak nevezték. A jelvényt a 2. század óta használták a római hadseregben majd a Kelet-Római császárságban[44] is. Németországban egy bronz példánya került elő (Niederbieber[45]). A sárkányos zászlót a keletrómai császárságban évszázadokig alkalmazták. Címerállatként sem ritka, bár Magyarországon csak egy nemzetségi címerben (Hermány nemzetség[46]) tűnik fel. A Bátori család mondája fűződik hozzá.[47] A legmagasabbra akkor jutott, amikor I. Károly 1326-ban világi lovagrendet alapított a tiszteletére,[48] amit Zsigmond Sárkányrend néven újított fel.[49]

40 Izajas 27, 1.

41 A vizuális alkotásokról lásd *Ihm, Christa:* Die Programme der christlichen Apsismalerei von vierten Jahrhundert bis zur Mite des achten Jahrhundert. Wiesbaden, 1960. 32–33., 171–172. p. (Forschungen zur Kunstgeschichte und christlichen Archäologie; 4).

42 Stuttgart-Psalter fol. 107v.; Brenk, 1966. Abb. 74.

43 Ammianus Marcellinus XVI 12, 39, Róma története. Ford. Szepesi Gyula. Bp., 1993 112. p. A caesart felismerték „*hosszú lándzsájára tűzött sárkányjelvényéről, mely olyan látványt nyújtott, mintha a sárkány bőre lebegett volna a szélben*".

44 A draconarius tisztségről egy 5. századi felirattal kapcsolatban részletesen írt Speidel, 1985. 283–287. p.

45 *Garbsch, Jochen:* Römische Paraderüstungen. Katalog der Ausstellung. Germanisches Nationalmuseum Nürnberg 15. Dezember 1978–4. Februar 1979.; Prähistorische Staatssammlung München, Museum für Vor- und Frühgeschichte, 16. Februar 1979–16. April 1979. München, 1978. Taf. 48. (Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte; 30.)

46 *Csoma József:* Magyar nemzetségi czimerek. Bp., 1904. Reprint. Bp., 2004. (továbbiakban: Csoma, 2004.) 1237–1241. p.

47 *Magyar Kálmán:* A Báthoriak sárkányölő hagyománya. In: Somogyi Múzeumok Közleményei. 1. Szerk. Bakay Kornél. Kaposvár, 1973. 117–131. p.

48 *Lővei Pál:* Szent György-lovagrend. In: Korai magyar történeti lexikon, 9–14. század. Főszerk. Kristó Gyula; szerk. Engel Pál, Makk Ferenc. Bp., 1994. 632. p.

49 *Uő:* A Sárkányrend fennmaradt emlékei. In: Művészet Zsigmond király korában, 1387–1437. Szerk. Beke László, Marosi Ernő, Wehli Tünde. Bp., 1987. 148–179. p.

GYÖRGY ÉS A SÁRKÁNY ÖSSZEKAPCSOLÁSA

A Szent György, a nagymártír a birodalom határainak védője, a hadsereg mennyei pártfogója lett. Noha a Római Birodalom bukása után a tárgyi emlékek száma alaposan megfogyatkozott, néhány ötvösmunka alapján tudjuk, hogy a szörnyet legyőző lovas alakja tovább élt a művészetben. Ilyenek a díszes ezüst lószerszámveretek Germániában, a Dunántúlon talált 6–7. századi, korong alakú ruhakapcsoló tűk, amelyek közepén nemcsak a pogány, hanem a keresztény lovas glóriás alakja is látható, amint keresztes lándzsát szúr a lólába alatt vonagló kígyóba. Ezeket az alakokat nem egyszer Szent Györgyként emlegetik. Mivel azonban a Szent Györgyöt és a sárkányt ábrázoló képek csak a 12. században tűntek fel,[50] ezek a népvándorlás-kori tárgyak nem tarthatók György ábrázolásának, hanem a képtípus tartalmát tekintve annak rokonai, előzményei. A szörnyet legyőző, a jó és a rossz harcát jelképező lovas képtípusának ismerete megteremtette a lehetőséget a nem általános, hanem a személylyel történt konkrét értelmezésre, ami Szent György esetében következett be. A kérdés az, hogy a legendákban és a vizuális művészetben mikor és miért jelent meg a szent mellett a sárkány.

A szent tiszteletére Rómában az 5. században templomot emeltek – Rómában a San Giorgio in Velabro –, Sidonius Apollinaris templomot építtetett a tiszteletére[51] és Galliában sorra épültek tiszteletére a templomok. Frank és német területen sok helyen tisztelték és veszélyes helyzetekben kérték segítségét. Az ezredfordulóra György tisztelete Nyugat-Európában és a Bizánci Császárságban megerősödött. A délnémet vidéken tisztelete akkor nőtt meg, amikor 896-ban ereklyéit Hatto mainzi érsek a reichenaui apátságban helyezte el.[52] Ám ekkor még sem a sárkány, sem a megszabadított királylány meséje nem kapcsolódott az alakjához. Ez a narratívákban a 13. századra következett be: Jacobus de Voragine az Arany legendában már az új hőst örökítette meg.

Szent György tiszteletének elterjedése a keresztes háborúkkal áll kapcsolatban.[53] Az összefüggést világossá teszi az ábrázolásokon György vörös keresztes pajzsa. Az Arany legendában olvassuk Jeruzsálem ostrománál „*egy papnak megjelent egy szépséges ifjú, és azt mondta, hogy ő Szent György, a keresztények vezére. Arra biztatta, hogy vigyék magukkal az ereklyéit Jeruzsálembe, s ő velük lesz. Amikor Jeruzsálemet ostromolták és a szaracénok ellenállása miatt nem mertek felmenni a lépcsőn, Szent György jelent meg fehér páncélban, vörös kereszttel ékesítve, és intett nekik, hogy nyugodtan kapaszkodjanak utána s övék lesz a város. Azok bátorságra kapva elfoglalták Jeruzsálemet és megölték a szaracénokat.*”[54] Jeruzsálemet 1099-ben ostromolták, de a keresztes seregek már az 1 évvel korábbi, Antiochia melletti győzelmüket is György, Mercurius és Demetrius segítségének, tulajdonították.[55] A költemények és legendák szerint a szentek fehér lovon vezették győzelemre az első

50 *Balogh Jolán:* A magyarországi Szent György-ábrázolások forrása. = Archaeologiai Értesítő (továbbiakban: AÉ), 1929. (továbbiakban: Balogh, 1929.) 134–135. p.
51 Hiller, 1931. 107. p.
52 Haubrichs, 2003. 559. p.
53 Ezt a tény a szenttel és ábrázolásaival foglalkozó munkák megjegyzik: Réau, 1958. 572–573. p.; Hiller, 1931. 10. p.; *Tóth Melinda:* Árpád-kori falfestészet. Bp. 1974. (továbbiakban: Tóth M., 1974.) 79. p. (Művészettörténeti füzetek; 9.)
54 Legenda aurea 105. p.
55 *Runciman, Steven:* A keresztes hadjáratok története. Ford. Bánki Vera, Nagy Mónika Zsuzsanna. Bp., 1999. (továbbiakban: Runciman, 1999.) 194. p.

keresztes hadjárat jórészt frank és angol katonáit. Később, az 1177. novemberi, Szaladin szultán feletti győzelmet, amikor 500 lovag győzött a több ezres ellenségen – Szent Györgynek köszönték meg.[56] A keresztes hadjáratok csatái lökést adtak a nyugati lovagság körében ismert és tisztelt György kultuszának. Nem véletlen, hogy a kappadókiai mártír tisztelete erősödött meg, nem pedig a nyugaton alig ismert Mercuriusé vagy Demetriusé. A szentföldi eseményeket követően születtek meg Franciaországban a legkorábbi, Szent Györgyöt a sárkánnyal ábrázoló falfestmények.[57] A korai freskókon még nem a később elterjedt jelenet figyelhető meg: György gyalogosan küzd a sárkánnyal. Hamarosan megjelenik a lovas is, mégpedig a szövegeknek megfelelően, fehér paripán. Ezekből a festményekből alakult ki és állandósult a gyakori kép: a lovag fehér lován, pajzsán vörös kereszttel legyőzi a sárkányt.

Mi történt a Szentföldön, amely így alakította és bővítette a Szent György-képet? Ha a pontos választ nem is tudjuk megfogalmazni, a Szentföldön és tágabban Kis-Ázsiában meglévő hiedelmek nyomra vezetnek. A Biblia földjén a keresztesek intenzív Szent György-tisztelettel találkoztak, mert a szent hagyomány szerinti sírjához érkeztek.[58] Györgyöt a Joppa (ma: Jaffa, Izrael) és Jeruzsálem között fekvő Lyddában (ma: Lod, Izrael) temették el, ahol püspökséget alapítottak és templomot emeltek tiszteletére.[59] A Szentföldön a Szent György tiszteletére épült templomok száma Keresztelő Szent János, a johannita rend névadója templomainak számával kb. azonos, míg más szentek egy–két templomot kaptak.[60]

4. kép. Hesione és Heracles a sárkánnyal (Magyar Nemzeti Múzeum. Nagy, 2007. 99. p.)

Fel kell figyelni arra, hogy ez a vidék a görög mitológiában több nevezetes ókori görög „sárkányos történet" színhelye. Két hasonló történet ismert, helyszínük a Földközi-tenger keleti partvidéke. Északabbra a Fekete-tenger keleti vidékén Jászonnak és az argonautáknak a sárkánnyal kellett megküzdeni az aranygyapjúért. Trója környékén a Poszeidon által küldött sárkánynak kikötött királylányt, Hesionét Heracles szabadított meg.[61] (4. kép). Az Andromeda és Perszeusz történet helyszíne délebbre feküdt. A görög hérosz, Perszeusz itt szabadította meg Andromédát, a görög királylányt,

56 Runciman, 1999. 577. p.

57 Réau, 1958.; *Bažant, Jan:* St. George at Prague Castle and Perseus: an impossible Encounter? = Studia Hercynia, 2015. (továbbiakban: Bažant, 2015.) 189–201. p.

58 Az első keresztes háborúról írt névtelen szerző már megemlékezik róla: *Ramla mellett van egy nagyhírű templom, amelyben Szent György drága teste nyugszik, mivel itt vállalta Krisztus nevéért a mártíromságot.* Anonymi Gesta Francorum et aliorum Hierosolymitanorum 36,4. Az első és második keresztes háború korának forrásai. Szerk. Veszprémy László. Bp., 1999. 116. p. (Középkori keresztény írók; 1.)

59 Runciman, 1999. 215. p. a forráshivatkozásokkal.

60 *Röhricht, Reinhold:* Regesta Regni Hierosolymitani, 1097–1291. Oenoponti, 1893. 135. p. az indexben öt György és ugyanennyi Keresztelő Szent János-templomot említ, ami jól tükrözi az arányokat.

61 Dunapentelei lelet. *Nagy Mihály:* Lapidarium. A Magyar Nemzeti Múzeum római kőtára. Főszerk. Kovács Tibor. Bp., 2007. (továbbiakban: Nagy, 2007.) 99. p.

akit egy tengeri szörny számára kötöttek ki egy tengerparti szirtre.[62] A kérdés az, hogy melyik sárkányos történet hathatott-e és mi módon a Szent György-legenda alakulására? Az antik írók szerint Andromeda kiszabadítása Palesztinában, Joppe (Jaffa, ma: Izrael) mellett történt. Sztrabón, Plinius és mások mellett a későbbi keresztény írók, mint Szent Jeromos, megemlékeznek róla.[63] A legenda nem merült feledésbe. Flavius Josephus (Kr. u. 37–100) zsidó történetíró jegyezte le, hogy „*Joppénak nincs természetes kikötője. Tengerpartja meredek és szakadékos, mindkét végén kissé lefelé lejt, de még ezek a hajlatok is szakadékos partszegélyek és a tengerbe nyúló sziklazátonyok. Még ma is mutatják itt Andromeda bilincseinek nyomait, s ebből látszik, milyen régi ez a monda.*"[64] A bilincsekről Plinius is írt.[65]

A 10. századra Szent György története alighanem keveredett a Perszeusz–Andromédamítosszal.[66] Az sem lehetetlen, hogy amikor a keresztesek a Szentföld visszafoglalására érkeztek, a sárkányos történet már létezett. A helyi folklórban ott élő sárkányos történetek, és nem közvetlenül Perszeusz mítosza alakította György történetét. Erre majd csak a 14–15. században kerülhetett sor, amikor a két történet egymás vizuális emlékeit alakította.[67] Ma már nem nyomozható ki, hogy a Szent Györgyre vonatkozó helyi hiedelmek és legendák miként változtak meg, az évszázados muzulmán hatásra mennyire alakult át, miket hallottak és értettek vagy értettek félre a keresztesek. A történet alakulását mind keleten, mind nyugaton elősegítette a sárkányban és más szörnyekben való hit. A jó és a gonosz harcának képi megfogalmazása a lovas vitéz és a sárkány harcában az antik hagyományokból táplálkozva a keleti kereszténység területén az ókortól kezdve folyamatos volt. Kappadokiában, György szülőföldjén jelent meg a 10–11. században egy lovas alak, aki lába alá taposs egy hatalmas kígyót. Ezeken a festmények, amelyek közül a legszebbek a görémei (Törökország) sziklatemplomokban maradtak ránk,[68] a megszabadítandó szüzet nem ábrázoltak. Egy ezüstből domborított grúziai ikonon György lába alatt nem sárkány, hanem férfialak fekszik: magát a sátánt – és így a kígyót – megszemélyesítő, keresztényüldöző Diocletianus császár.[69] A megszabadított királylány történetét is Grúziából eredeztetik.[70] Azt azonban, hogy a Kis-Ázsiában elvétve felbukkanó kígyót–sárkányt ölő ábrázolásnak volt-e befolyása a nyugat-európai sárkányos Szent György képre, valószínűtlen.

Különleges leletek a vinicai (Észak-Macedonia) égetett agyag, latin feliratos ikonok.[71] Ezeknek, a jelenleg még alig értelmezett, unikális domborműveknek a felirata megnevezi

62 Réau, 1958. 572. p. már említette röviden.
63 Az ókori említések sorát összegyűjtötte *Kaizer, Ted:* Interpretations of the myth of Andromeda at Iope. = Syria, 2011. 323–339. p.
64 *Josephus Flavius:* A zsidó háború. Ford. Révay József. Bp., 1963. 261. p.
65 Plinius. Naturalis historiae 5, 14, 69.
66 Perszeusz és Andromeda mítoszának a hatásáról a sárkányölő Szent György-legendára Tóth, 1992. 13–38. p. és alapos részletességgel *Van Reeth, Jan M. F.:* Vie et geste de Saint Georges. Légende et histoire. In: Philomathestatos. Studies in Greek Patristic and Byzantine Text Presented to Jacques for his Sixty-Fifth Birthday. Ed. B. Janssens, B. Roosen, P. Van Deun. Leuven, 2004. 647–670. p. (Orientalia Lovaniensia Analecta; 137.)
67 A példákat lásd Bažant, 2015.
68 *Lucchesi Palli, Elisabetta:* St. Georg. In: LCI Bd. 6. Ikonographie der Heiligen. Crescentianus von Tunis bis Innocentia. Roma–Freiburg–Basel–Wien, 1974. (továbbiakban: Bd. 6.) 370. p.
69 Bažant, 2015. 192. p.
70 A nyugat-európai ábrázolásokról összefoglalóan *Braunfels, Sigrid:* St. Georg. In: LCI Bd. 6. 374–390. p.
71 *Balabanov, Kosta – Krstevski, Cone:* Die Tonikonen von Vinica. Frühchristliche Bilder aus Makedonien. München, 1993. (továbbiakban: Babanov – Krstevski, 1993.) 69 p. (Ausstellungskatalog der Prähistorische Staatsamlung; Bd. 25.)

az ábrázoltat. A 6–7. századra keltezett és másodlagosan beépített helyzetben talált közel 100 ikon a közelben álló templom díszítése lehetett. Két azonos, több példányban fennmaradt ikon Szent Györgyöt és Kristófot ábrázolja.[72] Kristóf a jobb, György a bal kezében felül gömbös végű lándzsát fog, ami a lábuk alatt fekvő és felemelt fejű kígyó fejébe szúrnak. A György melletti kígyónak emberarca van. Egy másik ikonon Theodor a lovas, és az ő ikonjának a jobb széle sérült. Nem tudjuk, hogy a lovas lába alatt volt-e sárkány/kígyó. Az alak nem szúró mozdulattal lándzsáját lefelé tartja. A lándzsa felső végén egy tekert farkú kis méretű sárkány van, mellette a felirat: S(an)C(tu)S THEO/DO/RVS/DRACO. Szent Györgyöt és Kristófot állva, együtt nem katonaruhában ábrázolták. (5. kép) A két ikonból arra lehet következtetni, hogy a két szentről a Balkánon a nyugatitól eltérő kép létezett. Erre György civil, Theodor katonai viseletéből és lovas ábrázolásából lehet következtetni. Theodor töredékes ábrázolásánál kérdés, hogy a ló lába alatt volt-e sárkány, mit jelent a lándzsa felső végén a sárkány, és a *draco* felirat. A sárkány kis mérete miatt lehet, hogy a sárkányos hadi jelvényt ábrázoltak, és a *draco* Theodorus katonai rangját jelzi (*draconarius*). A lelet különlegessége, hogy noha a lelőhely görög nyelvterületen – az ún. Jiriček-vonaltól jóval keletebbre fekszik [73] – az ikonokat keretező, részben bibliai szövegeket latin betűkkel, latinul írták. Csak a D és a V betűk görög unciálisok.

5. kép: Szent Kristóf és György, vinicai agyagikon (Babanov – Krstevski, 1993. 10. p.)

A Szentföld visszafoglalására érkező keresztesek tudták vagy értesültek arról, hogy Szent György földjére érkeztek. A szentföldi útleírások sorra megemlékeztek Lyddáról és Szent Györgyről.[74] A vizuális emlékeken a sárkány azonban nem a Szentföldön és nem mindenhol kapcsolódott György alakjához. Ismerjük ugyanis a második lyddai, más néven ramla-i (ma: Izrael) püspök, Rogerius

72 Az ikon Szent Theodor-ábrázolását részletesen és alaposan vizsgálta *Walter, Christopher:* Saint Theodore and the Dragon. In: Through a glass brightly. Studies in Byzantine and medieval art and archaeology. Presented to David Buckton. Christopher Entwistle [Publ.]. Oxford, 2003. (továbbiakban: Walter, 2003.) 95–106. p. Ő Theodort tartotta az elsődleges sárkányölőnek, akitől a szörny Györgyhöz került át.

73 Christopher Walter a feliratok latin nyelvét azzal magyarázza. hogy a terület thessalonikai érsekséghez tartozott, az pedig ca. 733-ig Róma, és nem Konstantinápoly egyházi igazgatása alatt állt. Tehát a vinicai ikonok 700-nál korábbiak (Walter, 2003.). Az egyházkormányzathoz és az időponthoz lásd *Bréhier, Louis:* A bizánci birodalom intézményei. Ford. Baán István. Bp., 2003. 467–468., 472–473. p. (Varia Byzantina; 7.) Chr. Walter nem közölt azonban adatot arról, hogy a görög nyelvterületen liturgia nyelve latin lett volna. Valószínűbbnek tartok egy másik értelmezést. A lelőhely Dacia Mediterranea vagy Dacia Nova tartomány területére esik, ahová Dácia 271. évi kiürítése után a lakosságot áttelepítették. Ezért az egyébként görög nyelvhasználatú területen a 4. századra megemelkedett a latin nyelvű feliratok száma. *Tóth Endre:* Dacia, római tartomány. In: Erdély története. Főszerk. Köpeczi Béla. Bp., 1986. 1. köt. 103. p. A területen a latin nyelvhasználat cseppet sem közömbös a románság etnogenezise tekintetében.

74 Itinera Hierosolymitana saeculi IIII-VIII, Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum. Vol. 38. Rec. Paulus Geyer. Wien, 1898. 139. p. (Theodosius), 176–177. p. (Antoninus Placentinus), 182. p. (Xenodochium S. Georgii, Antoninus), 288. p. (Adamnanus).

pecsétjét 1115-ból: ROGERIUS DEI GR(ati)A RAMATE(n)SIS EP(i)S(copus). Az előlapon a püspök képe van. A hátlap felirata SIGILLUM SANCTI GEORGII MART(yris): a képen balra haladó lovas alak a bal kezével kereszttel díszített hosszúkás pajzsot, jobbjában keresztes, zászlós lándzsát tart. Sárkány nincs a pecséten.[75] A legkorábbi európai ábrázolásokon is csak a lovas alakot ábrázolták.[76] A sárkány legkorábban I. (Hauteville-i) Salernoi Roger antiochiai régens és fejedelem (1112–1118) érmén tűnt fel.[77] Az érméről készült rajzon jobbra tartó glóriás lovas lába alatt kígyó tekereg, és a felirat kilétét meghatározza:[78] GEOR (görög betűkkel). A kopott, rossz fenntartású érmeken a kígyó alig látszik.

A sárkány-történet nem csak a mediterrán népek mítoszaiban szereplő lény. Ismerjük a germán mitológia kincsőrző sárkányát a Siegfried történetéből.[79] A mediterrán és a germán hiedelmek, részben keresztény átfogalmazásban az első évezred második felében találkoztak és egymást erősítették. A román és gótikus művészetben pedig támogatást kaptak a kőszobrászat szörnyeiben, sárkányaiban, a katedrálisok vízköpőiben, oszlopfőin. Még hihetőbbek voltak azok a sárkányok, amelyeket, ha életben nem is, de csontjaikat láthatták. Még a 17. század végén is hittek létezésükben, amint ezt a sárkánykutató Hain János eperjesi (ma: Prešov, Szlovákia) orvos leírásából tudjuk, aki a Szepes vármegyei, Dunajec-menti Sárkány-barlangról tudósította kollégáját.[80] A barlangok ősállatmaradványait és a folyók által kimosott, hatalmas csontokat becsben tartották. Méretük megdöbbentette az embereket, és ezeket aligha tarthatták másnak, mint hatalmas sárkányok maradványainak. Annyira megbecsülték ezeket a csontokat, hogy nemegyszer megvasalva a városkapukra függesztették: ezzel jelezték, hogy sárkány védi a várost az ellenségtől. Tudomásunk van arról, hogy a pozsonyi (ma: Bratislava, Szlováki) és a győri városkapukra, a pétervásári, a kismartoni (ma: Eisenstadt, Ausztria) és más kastélyok, a semptei (ma: Šintava, Szlovákia), a temesvári (ma: Timişoara, Románia) és egyéb várak kapuira megvasalt, nagyméretű csontokat függesztettek. Ezeket sokan látták: az embereknek kétségük sem volt, hogy sárkányok csontjai és elősegítette a sárkányok létezését.

Mivel a középkorban a sárkányok és hasonló szörnyek létezésében nem kételkedtek, ez a keresztesek közreműködésével Európa nyugati felén megkönnyítette a sárkánnyal és a szűzzel bővült Szent György-legenda befogadását. Nyugat-Európában a lovagi kultúra a várost és a leányt védő hős alakjában mintaképre talált. A 12. századtól a lovagi kultúrának köszönhetően a szent tisztelete a sárkányos legendával együtt széles körben elterjedt el

75 *Schlumberger, Gustave – Chalandon, Ferdinand – Blanchet, Adrien:* Sigillographie de l'Orient Latin. Paris, 1943. 113–114. p. (Bibliothèque Archéologique et Historique; 37.)

76 Réau, 1958. 575. p.

77 Aufhauser, 1911. 75. p.; Baum, 1943. 27. p.

78 *Malloy, Alex G. – Preston, Irene Fraley – Seltman, A. J.:* Coins of The Crusader States, 1098–1291. Including the Kingdom of Jerusalem and its vassal states of Syria and Palestine, the Lusignan Kingdom of Cyprus (1098–1489), and the Latin Empire of Constantinople and its vassal states of Greece. New York, 1994. 201. kép: https://hu.wikipedia.org/wiki/Salern%C3%B3i_Roger, (Megtekintve: 2020. április 23.)

79 *Beck, Heinrich:* Einige vendelzeitliche Bilddenkmäler und die literarische Überlieferung. München, 1964. 50 p. (Sitzungsberichte der Bayerische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse; 6.); *Höfler, Otto:* Siegfried, Arminius und der Nibelungenhort. Wien, 1978. 110 p. (Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Philosofisch-historische Klasse. Sitzungsberichte; 332.)

80 A csontmaradványok közép- és koraújkori felhasználásáról összefoglalóan *Kubacska András:* Fantasztikus elemek a magyarországi ősgerincesek kutatástörténetében. = A Természet, 1929. 3–4. sz. 26-28. p.; *Uő:* Láncra vert ősmaradványok. = Természettudományi Közlöny, 1929. 895. füz. 645–652. p.; *Vörös István:* Elephanti-den-Reste aus dem Karpathenbecken. = Fragmenta Mineralogica et Palaeontologica, 1983. 61–84. p.

irodalomban és a képzőművészetben. Templomokat szenteltek tiszteletére. Katalóniától Oroszországig, Piemonttól a Mansfeld grófságig,[81] és nem egy városnak, sőt országnak a patrónusává, védőszentjévé vált. Angliában a Szentföldet járt Oroszlánszívű Richárd király (1189–1199) honosította meg György tiszteletét. 1222-ben az oxfordi zsinat az ország védőjévé nyilvánította,[82] és a III. Edvárd által 1348-ban alapított térdszalagrend jelvényét az ő sárkányölő képe díszítette.

A SZENT GYÖRGY TISZTELETE ÉS ÁBRÁZOLÁSÁNAK KEZDETEI MAGYARORSZÁGON

Szent György tisztelete I. István uralkodása kezdetétől adatolt Magyarországon. A sereg Márton és György zászlója alatt vonult Koppány ellen.[83] A király a bolgár hadjáratból Szent György-ereklyét hozott magával.[84] A veszprémi székesegyház mellett a rotundát Szent György tiszteletére szentelték,[85] az 1030 körül alapított csanádi püspökség védőszentje és a székesegyház patrociniuma Szent György lett.[86] A tiszteletére szentelt 330 templom jól mutatja tiszteletének széleskörű elterjedését.[87] Ezért szükségtelen a Ják-nemzetség[88] monostorának György patrociniumválasztása mögött különleges okot keresni. Egyébként a sárkányok ott „röpködtek" Ják körül. A nemzetség első monostorát, a pornóit, egy sárkányos szent, antiochiai Margit tiszteletére alapították.[89] Legendája szerint Margitot az ördög sárkány képében látogatta meg, és elnyelte: az esemény hitelességét Voraginei Jakab is kétli.[90] A Szent György-legendán okulva Margit esetében is vizsgálni kellene a történet eredetét, és csak azután lehetne állítani, hogy a kolostoralapítót befolyásolta-e a sárkánytörténet. A nagy kiterjedésű Ják falu északkeleti szomszédja a német földről betelepülő Hermány nemzetség: címerállata a szépen rajzolt szárnyas sárkány volt, a 14. századi pecsétképük mutatja[91] a sárkányok ambivalens szimbólumtartalmát.

Szerencsés körülmény, hogy a legkorábbi keltezhető sárkányölő Szent György ábrázolások évre keltezett 13. századi pecséteken láthatók. A legkorábbra sárkányölő-ábrázolásnak,

81 A Szent György-ábrázolásos érmeket lásd *Huszár Lajos:* Szent György érmek. Bp., 1940. 52 p., 8 t. (Bibliotheca Humanitatis Historica; 4.)
82 Réau, 1958. 573. p.
83 Legenda maior c. 6; Érszegi, 2004. 20. p.; SRH 2. 381. p.
84 *Gombos, Albinus Franciscus:* Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendentium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCCI. (továbbiakban: Gombos Cat.) Vol. 2. D–N. Bp., 1937. (továbbiakban: Vol. 2.) 969–970. sz.; A namuri Szent Albán-egyház alapítása. In: Az államalapítás korának írott forrásai. Szerk. Kristó Gyula. Szeged, 1999. 227. p. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár; 14.)
85 Gyürky, 1963.
86 Szent Gellért nagy legendája c. 8–10. fejezetek, SRH 2. 491–493. p.; Árpád-kori legendák és intelmek. Szentek a magyar középkorból. 1. Szerk. Bertényi Iván et al. Bp., 2004. 76–78. p. (Millenneumi magyar történelem. Források)
87 Mező, 2003. 92–115. p.
88 A Ják nemzetség történetéről részletesen *Rácz György:* A Ják nemzetség és monostoralapításai. 1. rész. = Vasi Szemle, 2000. 1. sz. (továbbiakban: Rácz, 2000.) 7–26. p.
89 *Hervay Ferenc. L.:* Repertorium historicum ordinis Cisterciensis in Hungaria. Roma, 1984. 154–156. p. (Bibliotheca Cisterciensis; 7.)
90 Legenda aurea 147. p.
91 Lackfy-címert lásd Megpecsételt történelem. Középkori pecsétek Esztergomból. Szerk. Hegedüs András. Esztergom, 2000. (továbbiakban Hegedüs, 2000.) 57. sz. (Lackfi Imre nádor, 1373), 59. sz. (Lackfi István nádor, 1388).

ha a feltételezések igaznak bizonyulnak, a kis mérete és elzártsága miatt nem lehetett hatása a hazai Szent György–ikonográfia alakulására. A salzburgi érsekség kincstárában őrzött kettős kereszt alakú ereklyetartó felső keresztszárának[92] metszésére egy fekvő ovális, jáspis intagliot illesztettek, amely lovas alakot és „sárkányt" ábrázol. (6. kép) A feltevés szerint 1476-ban Beckensloer (Peckenschlager) János esztergomi érsek vitte magával,[93] amikor a székhelyéről a kincstár egy részével aacheni zarándoklat ürügyén Mátyás elől III. Frigyeshez menekült, majd salzburgi érsek lett[94] (1482–1489). A tárgynak ezt az eredetét Deér József vetette fel, azzal együtt, hogy a magyar királyok eredeti eskü keresztje lehetett.[95] Az intaglion a lovas lándzsájával sárkányt – inkább krokodilra emlékeztető alakot – döf le. A képnek nincs felirata, a kutatók Szent Demeternek nevezték az alakot,[96] aki aligha lehet: Demetert sárkányölőként nem ábrázolták. Vizsgálni kell az intaglio korát: antik vagy középkori-e? Bárkit is ábrázol a lovas, amikor a keresztet készítették, aligha értelmezték Szent György vagy Theodorként, hanem a gonoszt legyőző Krisztus képének vélték.

92 *Kovács Éva:* Árpád-kori ötvösség. Bp., 1974. (továbbiakban: Kovács, 1974.) 17. p. Legjobb képe: Ornementa Ecclesiae. Kunst und Künstler der Romanik. Katalog zur Ausstellung des Schnütgen-Museums in der Josef-Haubrich-Kunsthalles, Hrsg. von Anton Legner. Köln, 1985. (továbbiakban: Ornamenta Ecclesiae) 3. 113, H 32. Az ovális kő anyagát nem nevezték meg.; *Kronbichler, Johannes:* Objekt-Nr.: 10.2.13. In: Ostarrîchi – Österreich, 996–1996. Menschen, Mythen, Meilensteine. Katalog der Österreichischen Länderausstellung in Neuhofen an der Ybbs und St. Pölten. Hrsg. von Ernst Bruckmüller, Peter Urbanitsch. Horn, 1996. (továbbiakban: Kronbichler, 1996.) XXIV. 282. p. (Katalog des Niederösterreichischen Landesmuseums; N. F. 388.) szerint az intaglio anyaga jáspis.

93 Kovács, 1974. 46. p. 18. sz.; Kronbichler, 1996. 282. p., Objekt-Nr.: 10.2.13. A szerző írta: „*Nach den Aufzeichnungen des Salzburger Chronisten Hans Stainhauser (1598) brachte Bischof Johannes Peckenschlager bei seiner Flucht aus Ungarn 1465 dieses Kreuz zusammen mit einigen anderen Kostbarkeiten aus Gran/Esztergom mit nach Salzburg.*" Amennyiben az azonosítás lehetséges és hiteles, akkor a kereszt Esztergomból származik. Mivel a Keleti Császárságban filigránt nem használtak, az ereklyés kettőskeresztet Magyarországon is készíthették. Roppant kicsi a filigrándíszes Árpád-kori tárgyak száma, ezért az összehasonlítás és vizsgálat problematikus. A keresztalakú ereklyetartó jellegzetessége a viszonylag hosszú, függőleges szár, amelynek felső egyharmadában van a két rövid kereszttag: ez nem a gyakori forma. Továbbá a filigrán indakacsok végén gömböcskék vannak, ami jellegzetes díszítés. Ilyen filigrán eddig nem ismert Magyarországról, viszont a nyugati császárságban gyakori. Sajnos a minta nem keltező jellegzetesség, mert a 10. századtól a 12–14. században is tovább él (Evangeliarium-kötéstábla, Köln 1170 körül, Ornamenta Ecclesiae 2. 401–402. Háromkirályok-ereklyekoporsó, 1181–1230, Köln, Ornamenta ecclesiae 3. 222. Hegyikristály ereklyetartó, Köln, 14. századi filigrán foglalattal, Ornamenta ecclesiae 2. 83, D62. 9). Nem hagyható figyelmen kívül az a lehetőség sem, hogy az ereklyetartó keresztet II. András hozta magával a keresztes hadjárat alkalmával a Szentföldről. A tárgy tanulmányozása rendkívül fontos.

94 Az elvitt kincsekről és későbbi sorsukról *Fraknói Vilmos:* Vitéz János könyvtára. = Magyar Könyvszemle, 1878. 1. sz. 14–18. p.; *Uő:* Beckensloer magyar prímás III. Frigyes német császár szolgálatában, 1459–1489. = Történelmi Szemle, 1917. 159–186. p. A kincsekből cím szerint négy kódexet ismerünk. Lásd még Kronbichler, 1996. 282. p.

95 Deér véleményét közölte *Widrich, Hans:* Salzburgs alte Schatzkammer = Alte und Moderne Kunst, 1967. H. 93. 11–12. p.; Kovács, 1974. 46. p.; *Takács Imre:* A magyarországi káptalanok és konventek középkori pecsétjei. Művészettörténeti tanulmány és katalógus a Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Intézete és a Budapest Történeti Múzeum másolatgyűjteménye alapján. Bp., 1992. (továbbiakban: Takács, 1992.) 25–26. p. Különös, hogy *Deér Josef:* Die Heilige Krone Ungarns. Wien, 1966. 301 p., 139 plates. (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse. Denkschrifte; Bd. 91.) nem írt a keresztről.

96 *Henze, Ulrich:* H 30 Reliquienkreuz. In: Ornamenta ecclesiae 3. 113. p. A szerző közlése: „*Byzanz (?), 11. Jahrhundert (?)*" jól mutatja a tárgy kutatásának szükségességét.

Meglepő a Ják-nembeli Zlaudus fehérvári olvasókanonok[97] pecsétje az 1237. évi oklevélen:[98] (1. kép) ez a legkorábbi ismert hazai sárkányos Szent György-ábrázolás.[99] A mandorla alakú – tehát az egyházi személyekre jellemző – pecsétkép nem a Jákok oroszlánját,[100]

6. kép A salzburgi kereszt (Ornementa Ecclesiae 3. 113, H 32)

7. kép A bambergi Szent György pecsét (Zeißner, Werner: Das Bistum Bamberg in Geschichte und Gegenwart. Bd. 3. Reformation, katholische Reform, Barock und Aufklärung, 1520–1803. Strasbourg, 1992. 25. p.)

hanem a sárkányölő Szent Györgyöt ábrázolja, amennyire megállapítható, részletgazdag kompozícióban. A korábban a Kaplony nembelinek tartott[101] Zlaudusról bebizonyosodott, hogy a Ják nemhez tartozott.[102] Származását a pecsétképe erősíti: a Szent György kép a pecséten a nemzetségi monostor patrociniuma miatt Zlaudus személyét a Ják nemhez kapcsolja.

A pecsétkép eredete kutatást igényel, amelyek a használatához és az ikonográfiához kapcsolódnak. A rosszul látható felirat Rácz György olvasatában:[103] +SIGIL(um) + MAGIS(tri) [Zlau]DI + LECTORIS ALBENSIS, az alak fejének két oldalán pedig S(an)C(tu)S GEORGIUS. Ha a fehérvári káptalan olvasókanonokja Szent György képet vésetett pecsétnyomójára, az nemzetségének a szenthez való kötődését és tiszteletét mutatja.

97 Személyéről részletesen Rácz, 2000. 7–15. p.
98 Az oklevelet említi *Kumorovitz L. Bernát:* A magyar pecséthasználat története a középkorban. Bp., 1993. 109. p. 392. jegyzet (Bibliotheca Humanitatis Historica); D. Mezey – Szentesi, 1999. 10. p.
99 Az oklevél képe *Holub József:* Zala megye története a középkorban. 1. köt. A megyei és egyházi közigazgatás története. Pécs, 1929. 72–77. p.; A csanádi káptalan pecsétjei, amelyek sárkányos Szent Györgyöt ábrázolnak, a 13. század utolsó harmadából maradtak fenn: Takács, 1992. 51–52. p., III. tábla, 10:1.
100 Csoma, 2004. 1249–1251. p.
101 *Karácsonyi János:* A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Bp., 1900. Reprint. Bp., 1995., 745–746. p.
102 Rácz, 2000. 7–15. p.
103 Rácz, 2000. 23. p.

Vajon a sárkányos képtípus hogyan jutott Zlaudus és a nemzetsége tudomására? Különösen típus kialakulásának korai szakaszában, a későbbi ikonográfiával egyező, fejlett típusban. Az 1256-ban felszentelt jáki templom apszisfreskóját Zlaudus pecsétképének típusában, ez idő tájt, a 13. század második felében festették.[104]

Az előkép átvételére elvileg – ha az egyes fázisokat nem is tudjuk megállapítani – az ismert adatokból és körülményekből következően két módon nyílt lehetőség. Bizonyított a jáki monostor szobrászati munkáiban a bambergi kapcsolat,[105] ha annak miléntje nem is világos.[106] A bambergi székesegyház 1185-ben leégett, és az újjáépítés levezénylése Andechs-Meráni Eckbert püspök (1203–1237. június 5.) kormányzása idején történt: a dómot 1237. május 6-án szentelték fel. 1206-ban, amikor a bambergi püspöki palotában Wittelsbach Ottó herceg meggyilkolta Hohenstauf (Sváb) Fülöp királyt, a püspök testvéréhez Gertrúd királynéhoz Magyarországra menekült és 1208–1211 között ott tartózkodott.[107] A bambergi püspökséget II. Henrik még királyként 1009-ben alapította és építette fel a székesegyházat Szent Péter és *Szent György* tiszteletére.[108] A templom keleti kórusát Szent György tiszteletére szentelték, akinek a nevére II. Henrik kanonoki társulatot (*Fratres S. Georgii*) alapított.[109] A templom felszentelésén 1012-ben részt vett Ascherik, Magyarország érseke.[110] A pecsétképük az 1165. évből (7. kép) a sárkányos jelenetet mutatja.[111] A részletek összehasonlítása nem lehetséges, de a különbség megállapítható. A kompozíció Zlaudus pecsétképétől jól láthatóan eltér. A bambergi pecséten a ló statikus: áll vagy lép, György kissé előre dőlve tekint előre, egyenesen ül, köpenye sem lebeg, és derékszögben tartott jobb karjával, kissé behajlított kézfejjel tartott lándzsájával szúrja le sárkányt. Ezzel szemben Zlaudus pecsétjén a ló ágaskodik, György derékban kissé hátra fordul, kinyújtott karral szúrja a lándzsát a sárkányba, köpenye a háta mögött lobog.[112] Zlaudus pecsétképe közelebb áll a jáki monostor freskójához, mint a bambergi pecséthez: a pecsét és a freskó előképe azonos.

A Szent Györgyöt ábrázolja a csanádi káptalan pecsétje is.[113] Ezen a sárkányölő ikonográfiája nem a Zlaudus-pecséthez, hanem a bambergi képtípushoz hasonló.[114] A csanádi pecsét csak 1299-es és 14. századi oklevelekről ismert: a ló lép, a szent egyenes testtartásban ül rajta, és előreszegezett lándzsát döf a sárkányba. Minden bizonnyal igaza van Takács

104 Balogh, 1929. 135. p.; Tóth M., 1974. 78. p.; *Marosi Ernő:* A romanika Magyarországon. Bp., 2013. (továbbiakban: Marosi, 2013.) 101. p.

105 *Bogyay Tamás:* A jáki apátsági templom és a Szent Jakab-kápolna. Művészettörténeti összefoglalás és vezető a két templom megtekintéséhez. Szombathely, 1944. 106 p. (A Dunántúli Szemle könyvei; 220.); *Uő:* Ják és Bamberg. In: Tanulmányok Entz Géza nyolcvanadik születésnapjára. Szerk. Valter Ilona. Bp., 1993. (továbbiakban: Bogyay, 1993.) 11–20. p.; Marosi, 2013. 97–98. p.

106 *Winterfeld, Dethard von:* Bamberg és Ják. In: Szentesi – Ujvári, 1999. 503. p.

107 Ekbert püspök magyarországi kapcsolatáról: Bogyay, 1993. 13. p.

108 *Zimmermann, Gerd:* St. Georg als Schutzpatron am Dom, in der Stadt und im Bistum Bamberg. In: St. Georg, 1992. 9–109. p.

109 Haubrichs, 2003. 559. p.

110 Gombos Cat. Vol. 2. 1950. sz. 842. p.

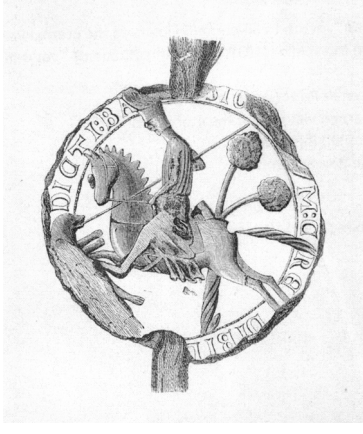
111 A sárkányos pecsét Wofgang Haubrichs szerint 1097-ben fordul elő először – Haubrichs, 2003. 559. p. –, a tárgynak nem tudtam a nyomára bukkanni.

112 A lovas lobogó köpenyes Nagy Sándor érmék óta közhely az ábrázolásokon. Az a különlegesség és vizsgálandó, ha nincs lobogó köpeny.

113 Balogh, 1929. 143. p.; Takács, 1992. 51–52. p., III. tábla.

114 A kölni Szent György-alapítvány pecsétjén a szentet nem lovasként ábrázolták. A pecsétképen 1175 körül még a dékánt ábrázolták (Ornamenta ecclesiae 2. 39, D28.). 1180 körül azonban a pecséten katonaruhás alak áll Ornamenta ecclesiae 2. 49, D 45.

Imrének, aki a pecsétkép korábbi létrejöttét tételezte fel.[115] Arra lehet gondolni, hogy a sárkányölő szent ábrázolásainak korai szakaszában két előkép vált ismertté és használttá Magyarországon. Egy statikusabb és egy mozgalmasabb kompozíció, ami a ló és a szent ábrázolásában figyelhető meg. A régebbi típust a csanádi pecsét őrizte meg, Zlaudus pecsétje pedig a mozgalmas, a 13. századra létrejött vágtató lovastípust követi, aminek korai változata Benedek alországbíró pecsétje[116] (1221). Tekintettel a 13. századi csekély számú érté-

8. kép Benedek alországbíró pecsétje (Fraknói, 1878. 8. p.)

9. kép Szent György és a sárkány a baseli dóm homlokzatán (Mráv Zsolt felvétele)

kelhető hazai lovas pecsétképekhez[117] (8. kép) az összehasonlítás és a Zlaudus-pecsét eredetének megállapítása lehetetlen.

A másik közvetett lehetőség a kép közvetítésére a Jákokhoz a keresztes seregvonulások voltak, amelyek a Nyugat-Dunántúlon haladtak át.[118] Az 1. keresztes hadsereg több szakaszban vonult át Magyarországon.[119] Az nyilvánvaló és érthető, hogy a Jeruzsálembe tartó zarándokok útvonala nem azonos a hadseregek vonulási útjával. Az 1. keresztes hadjárat még

115 Takács, 1992. 5. p. A pecsétet Balogh Jolán is a 13. század első felére keltezte (Balogh, 1929. 141. p.). Balogh Jolán a Szent György ábrázolásokban két típust különböztetett meg: egy bizánci vagy italo–bizánci sémát, ami a római császárkori lovas ábrázolások leszármazottja volt, közvetlenül a ló előtt vagy alatt lévő szörnyet szinte függőleges lándzsával döfi le, és egy nyugati sémát, ahol a szent előreszegezett lándzsával támadja a sárkányt. A szétválasztás jogos, az elnevezés (bizánci, italo–bizánci) azonban nem, mert a lovas György ábrázolás Bizáncban ebben a korai szakaszban nincs. A kétféle típus alkalmazását a 12–14. században lényegében a rendelkezésre álló hely formája döntötte el.

116 *Fraknói Vilmos:* A legrégibb magyarországi lovaspecsét. = AÉ, 1878. (továbbiakban Fraknói, 1878.) 6–10. p.; Balogh, 1929.

117 Benedek alországbíró vadászó lovast ábrázoló (Balogh, 1929.; Fraknói, 1878.) és V. István pecsétjén. *Takács Imre:* Az Árpád-házi királyok pecsétjei. Royal Seals of the Árpad Dynasty. Bp., 2012. 187 p. (Corpus Sigillorum Hungariae Mediaevalis; 1.); *Veszprémy László:* Lovaspecsétek Magyarországon. In: Hegedüs, 2000. 11–17. p., valamint V. István és III. András hercegi pecsétjén kívül értékelhető 13. századi lovas pecsétet nem ismerünk.

118 *Tóth Endre:* Via imperatoris, 1217. In: „Quasi liber et pictura" Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára. Studies in honour of András Kubinyi on his seventieth birthday. Bp., 2004. 575–580. p.

119 A keresztes hadjáratokhoz Runciman, 1999. 107., 117., 121. p.

nem ismerhette a sárkányos Szent Györgyöt. A 2. keresztes hadjárat seregét 1147-ben előbb III. Konrád német király, utóbb VII. Lajos francia király vezette át az országon.[120] Konrád útjáról nem maradt topográfiai adat (mégis, Freisingi Ottó feljegyzései az országról ez időből származnak, és némiképpen árulkodnak a sereg vonulásának helyéről.)[121] VII. Lajos útjáról Odo de Deogilo csak annyit írt, hogy Belgrádba (ma: Beograd, Szerbia) érkeztek meg.[122] 1189-ben I. Barbarossa Frigyes keresztes hadai – 3. keresztes hadjárat – vonultak át Magyarországon,[123] amiről Lübecki Arnold apát,[124] Ansbert[125] és röviden Freisingi Ottó[126] tudósított. A seregek útja a Dunántúlon vezetett keresztül, de a vonulásuk helyét nem ismerünk. Legfeljebb az tételezhető fel, hogy ezek a seregek már rendelkezhettek olyan tárgyakkal, amelyek ösztönzést adhattak a sárkányos ábrázoláshoz, elősegíthették a képtípus megismerését.

Végeredményben a sárkányos legenda alakulása a következőkben foglalható össze: A 11. századra Szent György mind keleten, mind nyugaton jól ismert, népszerű szentté vált. Első legendái, amelyeket a vértanúakták mintájára később írtak, görög, latin és más nyelven terjedtek el, még nem tartalmazták a sárkánytól megszabadított királylány legendáját. A keleti egyházban Szent Györgyöt a korai időszakban gyalogos katonaként vagy mellképként ábrázolták, de katonai hivatásából következett a lovas alak lehetősége. A lovas képeket inspirálták azok a római császárkori ábrázolások, amelyeken a jó és a rossz küzdelme a lovas és a kígyó/sárkány harcában jelenik meg. Az ellentét ilyen ábrázolását a kereszténynél a Zsoltár- és Apocalypsis-szövegek elősegítették. A hitében kitartó, Istenhez hű György is így győzte le a gonoszt, a pogányságot, az azt jelképező és megtestesítő Diocletianus császárt. (9. kép) A keresztesháborúk idején a palesztinai partvidék a hely, ahol a megszabadított királylány csatlakozott a legendához és később feltűnt a műalkotásokon. Magyarországon lehet, hogy már a 12. század folyamán megjelent a sárkányölő Szent György képe a csanádi káptalani pecsétjén, de csak 13. század végi oklevélen maradt fenn. Más kompozíció és mozgalmasabb Zlaudus pecsétje, amely ágaskodó lovat mutat: a középkori falfestményeken ez az ábrázolás honosodott meg.

Scripsi in angustiis anno Domini 2020.

120 Runciman, 1999. 466. p.
121 Freisingi Ottó, Gesta Friderici I., Gombos Cat. Vol. 3. O–Z. Bp., 1938. (továbbiakban: Vol. 3.) 1765. p.
122 Odo de Deogilo. Gombos Cat. Vol. 3. 4068. sz. 1718–1722. p.
123 Runciman, 1999. 650. p.; *Pauler Gyula:* A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt. 2. jav. kiad. Bp., 1899. 1. köt. 265–268., 490–491. p.
124 Gombos Cat. Vol. 1. A–C. Bp., 1937. (továbbiakban: Vol. 1.) 687. sz. 304–306. p.; *Kristó Gyula – Makk Ferenc:* III. Béla emlékezete. Bp., 1981. 76–78. p. (Bibliotheca Historica)
125 Gombos Cat. Vol. 1. 653. sz. 291–293. p.
126 Gombos Cat. Vol. 3. 4121. sz. 1769. p.

CSISZÁR ZOLTÁN

PÁPOC TELEPÜLÉSTÖRTÉNETE (13–19. SZÁZAD)

2. rész

ÚJKORI RÉSZLETEK

Amíg a középkort érintően csak birtoklástörténeti adatokból tájékozódhatunk, az újkori településtörténethez már más források – adóösszeírások, urbáriumok, tizedjegyzékek, egyházlátogatási jegyzőkönyvek, térképek, népszámlálási adatok – is rendelkezésre állnak.

A mohácsi vész utáni magyar királyság jobbágynépességének[1] és a földbirtokos réteg birtokviszonyainak[2] meghatározására Acsády Ignácz tett kísérletet.

Acsády a jobbágynépesség vármegyék szerinti számának meghatározásához a királyi kamara által elrendelt, nagy részletességű 1553. évi adóösszeírást használta. Módszertani megfontolásának lényege, hogy a falusi közösség 1553-ban még tisztán földesúri intézménynek tekinthető, az adózásnak pedig a telek (sessio) és a kapu (porta) a közvetlen alapja – az egész jobbágytelek azonosnak vehető portával, a telek tisztán földesúri, a porta pedig tisztán adóügyi fogalom.[3]

Acsády feldolgozásából tudjuk, hogy a Pápoc szűkebb környezetének tekinthető Vas vármegyében 1553-ban: 3663½ adózó porta, 106 adózó malomporta, 184½ bírói jogon adómentes porta, 1114 adómentes új házas porta, és 91 égettházas porta szerepelt az adóösszeírásban[4] – így összesen 5159 sessió, azaz jobbágygazdaság lehetett.

A vármegyében ekkor még több mint 500 helység létezett,[5] így átlagosan egy településre 10 porta (sessio) tehető.[6] Az összeírás szerint a pusztatelkek száma 361, de ezek csak a lakott településekhez tartozóak, lehettek teljesen elnéptelenedett települések is.[7]

1 *Acsády Ignácz:* A magyar jobbágy-népesség száma a mohácsi vész után. Bp., 1889. (továbbiakban: Acsády, 1889.) 45 p. (Értekezések a történeti tudományok köréből;14/3.)
2 *Uő:* A magyar nemesség és birtokviszonyai a mohácsi vész után. Bp., 1890. (továbbiakban: Acsády, 1890.) 84 p. (Értekezések a történeti tudományok köréből; 14/9.)
3 Acsády, 1889. 11., 27. p.
4 Acsády, 1889. 15–16. p.
5 Acsády, 1890. 60. p.
6 Ez látszólag ellentmondásban van a bírók számával – egy település, egy bíró. A bíró viszont ekkor még a földesúr kizárólagos megbízottja, így egy településen akár több bíró is lehetett, de természetesen létezhettek filiálisan kezelt települések is. A pápoci prépostság jobbágyainak bírója a prépost volt, a perjelségre vonatkozóan nincs közvetlen információnk.
7 Acsády, 1889. 42–43. p.

Ugyanekkor a pápoci prépostság Vas vármegyében csak 5½ nyilvántartott portával birt, további 5½ portával számolhatunk még Sopron vármegyében, a Győr vármegyei birtokai valószínűleg már elnéptelenedtek.[8] A perjelség portáinak számáról az 1553. évi adóösszeírásban sajnos nincs adat, Csánki Dezső szerint 1428-ban a pápoci „pálosoknak" – Ágoston-rendieknek – 10 adózó jobbágyportája volt Pápocon.[9] A fenti adatok alapján biztosra vehető, hogy 1553-ban már jelentős pusztulás lehetett Pápocon.

Pápoc török kori „pusztulását" általában az 1566**.** évhez kötik, ezt a megállapítást elsőként Bedy Vince közölte Keresztély Ágost (1666–1725) irataira hivatkozva.[10] Bedy adatát többen is átvették – bár többnyire a forrás megjelölése nélkül. Bedyre vezethető vissza az is, hogy Pápocot 1566-ban „*Thuigon budai basa foglalta el*".[11] A budai pasák listáját Gévay Antal udvari titkos levéltárnok állította össze az udvari levéltár dokumentumai és ezt kiegészítő török források alapján. Gévay listájában 1566-ban, augusztus 3-ig Arszlán, majd ezt követően Szokolli Musztafa töltötte be a tisztséget.[12] Tujgún kétszer volt budai pasa, először 1553 és 1556 között, másodszor pedig 1558-tól haláláig, 1559. június első harmadában halt meg.[13]

Mivel a közölt időpont és a nevezett budai basa személyének összetartozása eléggé problémás, az alábbiakban a címben foglalt tárgytól kissé eltérve a térség török kori eseményeire – amelyek során Pápoc is érintett lehetett – is kitérek.

Első esetben talán 1529 késő őszén a Bécs alól Budára visszavonuló török főerőt kísérő csapatok portyázásai érhették el Pápoc térségét. Pápa bevételével is próbálkoztak, de mivel Pápa várát nem tudták elfoglalni, a környező falvakat égették fel.[14]

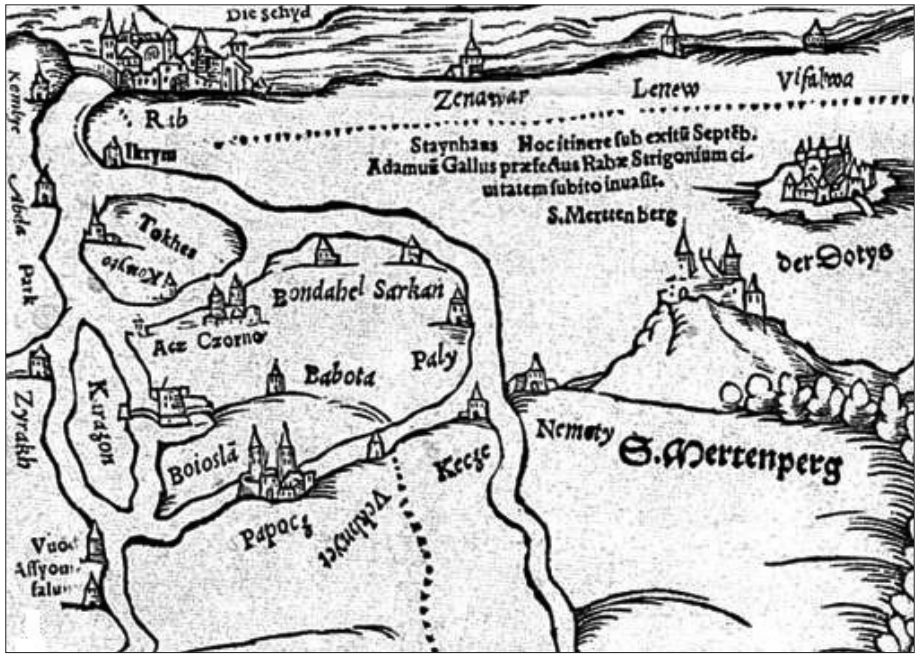
1532 nyarán a török hadsereg a nyugati országrészen ismét Bécs felé vonult, Körmend és Sárvár között lépte át a Rába vonalát, Kőszeg ostroma után Horvátországon és Szlavónián át vonultak vissza.

Buda 1541. évi elfoglalása után a török csapatok már a következő év januárjában pusztító támadást intéztek a Dunántúl északi területei ellen.[15] 1543 nyarán Mehmed bég Pápa körül is gyújtogatva lovasságával a Rábaközig tört előre, Székesfehérvár elfoglalását követően Uloman bég török–tatár lovashadai Pápa alá vonultak, Martonfalvay Imre emlékirata szerint *„Látá Ulomán bék, hogy semmit nem árthat nekönk, elmene a város mellett nagy szégyenére, de azért a Kemenősalját elraboltatta …*".[16]

Az 1547. évi nagyszombati (ma: Trnava, Szlovákia) országgyűlés a dunántúli főkapitányság székhelyéül Pápa várat jelölte ki, Pápa erődítése más váraktól eltérően, kiemelt módon történt.

8 Acsády, 1890. 62., 44. p.
9 *Csánki Dezső:* Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. 2. köt. Bp., 1894. 727. p. (Hunyadiak kora Magyarországon; 7.)
10 *Bedy Vince:* A pápóci prépostság és perjelség története. Győr, 1939. (továbbiakban: Bedy, 1939.) 14. p. (Győregyházmegye múltjából; 6.)
11 Bedy, 1939. 14. p. A basa szó a török pasa katonai–közigazgatási tisztségnév köznyelvi megfelelője.
12 *Gévay Antal:* A budai pasák. Bécs, 1841. (továbbiakban: Gévay, 1841.) 10–11. p.
13 Gévay, 1841. 7. p.
14 *Veress D. Csaba:* Várak a Bakonyban. A veszprémi, pápai és palotai vár hadtörténete. Bp., 1983. (továbbiakban: Veress D., 1983.) 31. p.
15 Veress D., 1983. 42. p.
16 Veress D., 1983. 42–43. p.

1552 június 2-án Ali basa budai beglerbég bevette Veszprémet, ezt követően július 14-én Devecsert is feldúlták, egy július végi Nádasdy Tamásnak küldött tudósításból tudjuk, hogy a Rábaköz lakossága is menekül, mert a török lovasok már kétszer jelentek meg a Rá-

1. kép: Az 1556. évi nyugat-magyarországi hadiszíntér térkép részlete (https://szechenyiterkepek.oszk.hu/szechenyi_terkepalkalmazas/flash.php?imageID=01-TE122) (Megtekintve: 2020. március 2.)

bánál, „*immár es az vizet mérték*”.[17] Pápa várának bevételére 1555. október végén történt kísérlet, de a török csak Zsemlér falut tudta elpusztítani, a következő év júniusában Marcaltőig törtek, és visszavonulva Fehérvárra az egész lakosságot elhurcolták.[18]

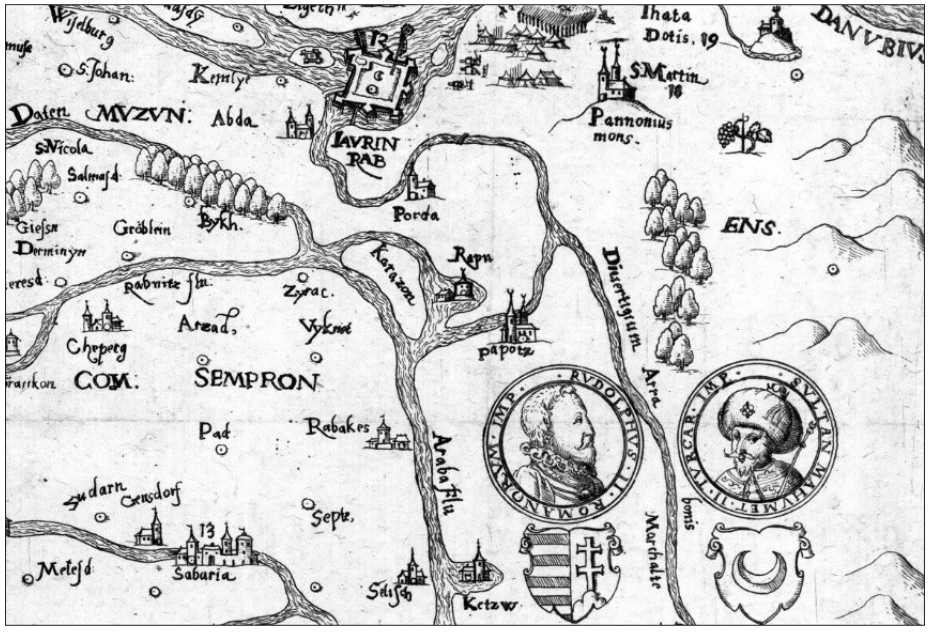
Ezen eseményeket követő évben került kiadásra Wolfgang Lazius (1514–1565) két magyarországi térképe. Elsőként a „Regni Hungariae Descriptio Vera”,[19] majd ennek kiegészítéseként Nyugat-Magyarország ez évi hadiszíntér térképe. A két térkép sajátos jellemzője, hogy a településekhez tartozó miniatúrái egyediek. Tekintettel arra, hogy Lazius személyesen is járt Magyarországon, feltételezhető, hogy ezek a miniatúrák az egyes települések attribútumait emelik ki. A talán ekkor még érintetlen Pápocról figyelemreméltó, kéttemplomos, egymásnak megfeleltethető miniatúrát találunk a két térképen.

17 Veress D., 1983. 61. p.
18 Veress D., 1983. 68–69. p.
19 https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/684/ (Megtekintve: 2020. március 2.)

2. kép: A két miniatúra és egy apró kiegészítés

Pápoc teljes „feldúlása” valószínűleg csak Szinan basa nagyvezír hadjáratában a „tizenötéves háború” elején történt. 1594 nyarától a hadműveletek a Dunántúl északnyugati felét is elérték, szeptember 15-én Szentmárton (ma: Pannonhalma), majd 29-én Győr is megadta magát, október végén a nagyvezír fia, Mehmed beglerbég Pápát is bevette.[20]

3. kép: 1595. évi térképrészlet https://mapy.mzk.cz/mzk03/001/052/245/2619316426/ (Megtekintve: 2020. március 2.)

1594-re tehető a Győri és Pápai beglerbégség létesítése is, amelyek a várak visszafoglalásáig – 3 és 4 évig – léteztek, az ekkori állapotot mutatja az 1595. évi térképrészlet, Pápocot is félholdas templomokkal jelölve. A térkép szimbólumrendszere eltérően az 1556. évi Lazius-féle térképtől már tipizált, de az egyes miniatúrák tartalmaznak még egyedi vonásokat is – a kéttemplomos szimbólumhoz a „Canob Kloster” megjegyzés tartozik.

20 Veress D., 1983. 143. p.

Bár két török történetíró szerint, Szinan basa az elfoglalt területek pusztítását és feldúlását személyesen tiltotta, bizonyosan voltak kivételek. Ugyanis Ankerraither Ádám pápoci prépost 1599. május 24-én Vas vármegye törvényszéke előtt „*kéri a Pápóc possessióban lévő jószágaira vonatkozó házösszeírások helyesbítését, tekintettel arra, hogy ezek a jószágok Győr várának az ostroma idején teljesen elpusztultak és még mostanra sem épültek újjá, hanem pusztán állnak*”.[21]

A „tizenötéves háború” utáni mintegy félévszázados békeévek portyázásai inkább csak a végvárvonal közvetlen környezetét érintették, így a prépost által hiányolt újjáépítés már megkezdődhetett.

A Rába-vonalát elérő újabb török támadásról 1652. augusztus végétől szeptember közepéig tartóan van még adatunk.[22] Köprülü Ahmed basa 1663–1664. évi hadjárata – a felvonulás és a Szentgotthárd alól való visszavonulás – Pápa térségét elkerülte.[23]

Pápa térségében újabb dúlással csak Kara Musztafa basa utolsó török hadjárata idején lehet számolni, a török és kuruc hadak 1683 július elején zárták körül Pápát, Resid efendi krónikája szerint a Rába mentén ekkor közel félszáz jelentősebb helység került török kézre, de „*azok amelyek meghódolásukat siettek kijelenteni a magyar király* (Thököly Imre) *megbízottainak … megmenekültek*”.[24] Ezzel szemben biztosan tudjuk, hogy a pápoci perjelség Szentpéter (Kemenesszentpéter) nevű faluja ekkor pusztult el.[25] A Bécs alól menekülő török hadsereg Győr irányában vonult Budára.[26]

Pápoc középkori építményeinek eltűnése nem írható egyértelműen a török rovására, ezek ugyanis a 17. század végi és 18. század eleji egyházlátogatási jegyzőkönyvek szerint még álltak. Az 1698. évi „két hatalmas bazilikát” és az egyik szomszédságában lévő kápolnát említ, ezt az 1713. évi és az 1754. évi – az egyik helyreállított, a másiknak csak a falai állnak, amelyeken régi falfestmények még láthatók – visitatio is megerősíti. Az 1775. évi viszont már „egy elpusztult templomról”, egy kápolnáról és a Milkovich prépost által felújított plébániatemplomról tudósít. Az 1814. évi pedig már nem tartalmaz az elpusztult templomra vonatkozó utalást.[27]

Ankerraither Ádám pápoci prépost tanúságtétele szerint a prépostság pápoci jószágai teljesen elpusztultak, 1599 tavaszán is pusztán álltak, ekkor nem lehetett sokkal jobb helyzetben Miklósfa sem – az 1587. évi urbárium még 10 fél jobbágytelek meglétét rögzíti.[28]

A török kiűzése utáni első, miden vármegyére kiterjedő 1720. évi országos összeírás Pápocra vonatkozóan 21, Miklósfára pedig nyolc adózót tüntet fel.[29]

21 *Tóth Péter:* Vas vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái. 1., 1595–1600. Szombathely,1989. 193. p. (Vas megyei levéltári füzetek; 2.)
22 Veress D., 1983. 178–179. p.
23 Veress D., 1983. 187. p.
24 Veress D., 1983. 198. p.
25 Bedy, 1939. 65. p.
26 Veress D., 1983. 198. p.
27 Bedy, 1939. 71., 72. p.
28 https://archives.hungaricana.hu/hu/urbarium/hu_mnl_ol_e156_a_fasc055_no064/?list=eyJxdWVyeSI6ICJTWk89KFJFR0VTVFJBVEEgSU4gUkVHKSBBTkQgU1pPPShcIkZhc2MuMDU1XCIgSU4gVElUTEUpIn0 (Megtekintve: 2020. március 2.)
29 https://adatbazisokonline.hu/adatbazis/az-1720_-evi-orszagos-osszeiras/adatlap/8476?search=%22P%C3%A1p%C3%B3cz%22&term=eyJxIjoiXCJQXHUwMGUxcFx1MDBmM2N6XCIiLCJmcSI6eyJkYl9pZCI6eyI5YTExNTgxNTRkZmE0MmNhZGRiZDA2OTRhNGU5YmRjOCI6IjUyIn19LCJzb3J0Ijoic2NvcmUiLCJhcSI6IiIsImFxVHlwZSI6IiJ9&curr=1; https://adatbazisokonline.hu/adatbazis/az-1720_-evi-orszagos-oszszeiras/adatlap/8475?search=Szentmiklósfa&term=eyJxIjoiU3plbnRtaWtsXHUwMGYzc2ZhIiwiZnEiOnsiZGJfaWQiOnsiOWExMTU4MTU0ZGZhNDJjYWRkYmQwNjk0YTRlOWJkYzgiOiI1MiJ9fSwic29ydCI6InNjb3JlIiwiYXEiOiIiLCJhcVR5cGUiOiIifQ==&curr=1 (Megtekintve: 2020. március 2.)

A 17. század elején már nyilván megkezdett újjáépítés első dokumentált nyomait az 1761. és 1778. évi vízszabályozási térképeken találjuk. Tekintettel arra, hogy a 17 évi időbeni eltéréssel, a különböző személyektől származó két térkép azonos településstruktúrát mutat, azok tartalmát érintően nincs okunk kételkedni. A két település egy–egy templommal ábrázolt – a Szent Miklós–templom az 1663-ban Kálmán győri püspök által megjelölt helyen van, a templom ekkor még valóban megvolt ugyanis a két térképen templom nélkül ábrázolt települések is vannak.

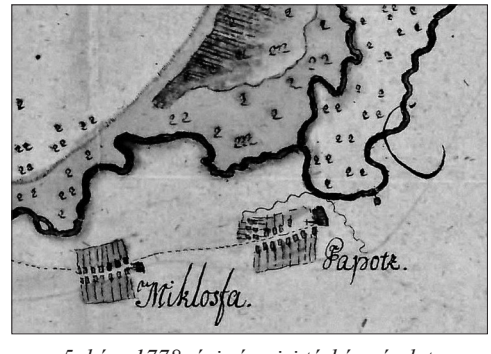
Feltételezhető az is, hogy a két település struktúrája a középkori állapotot tükrözi. A pápoci templomtól nyugatra nyíló tágas téren két épület és két személy sematikus rajza látható, a baloldali utcasor egyenes vonalú, a jobboldali falurész a tér vonalát követő néhány házból, és egy mellékutcából áll. A malom a középkorban dokumentált helyén található – a Mezőrábán a sziget mellett. Miklósfán ekkor még csak a falu előtti templomtól nyugati irányba eső egyetlen utca van.

Az Acsády Ignác által használt fajlagos családszám figyelembevétel, Pápoc ekkori jobbágynépessége 52 családra, Miklósfáé pedig 37 családra tehető.

Település	Évszám	Telek	Ház	Templom	Malom
Papocz	1761	17	24	1	1
Miklosfa		14	16	1	0
Papotz	1778	18	18	1	1
Miklosfa		15	14	1	0

4. kép: 1761. évi vízszabályozási térkép részlete https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/4666/?list=eyJxdWVyeSI6ICJyXHUwMGUxYmNhIn0 (Megtekintve: 2020. március 2.)

5. kép: 1778. évi vízrajzi térkép részlete https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/4571/ (Megtekintve: 2020. március 2.)

A két térkép alapján becsült családszám adatoktól az 1767. évi úrbéri tabellák[30] alábbi adatai szerint feltételezhető családszámok mindkét településnél lefele térnek el, bár Pápoc vonatkozásában a telekszám pontosan egyezik.

30 https://archives.hungaricana.hu/hu/urberi/vas-papoc/?list=eyJxdWVyeSI6ICJQXHUwMGUxcFx1MDBmM2MifQ; https://archives.hungaricana.hu/hu/urberi/vas-szentmiklosfalva/?list=eyJxdWVyeSI6ICJTemVudG1pa2xcdTAwZjNzZmFsdmEifQ (Megtekintve: 2020. március 2.)

Település	Birtokos	Terület (hold)[31]	Telek	Jobbágy	Zsellér	Házatlan Zsellér
Pápocz	Pápoci					
	prépostság	506	18	28	1	7
	Hg. Esterházy Miklós	0,0	0	0	6	0
	Sáry János	0,0	0	0	1	0
Szent Miklósfa	Győri püspökség	251	8⅝	14	10	0

A 14. század végi birtokviszonyok pontos ismeretében a két urbáriumban szereplő birtokosok közül a perjelség hiánya mindenképp feltűnő, főként azért, mert a perjelek neveit és perjelségük idejét a 1570-től 1779-ig pontosan ismerjük. A perjelség Hersching Zsigmondnak történt adományozását követően a Szűz Máriáról nevezett perjelség jövedelmeiről *onsignatio* címen, 1774-ben készített irat szerint, a perjelség ekkor 26 jobbágy és egy zsellér felett rendelkezett. A perjel jobbágyainak 14 és 4/8 telke volt, a földesúri házhoz 22 hold szántó és 7 „kaszásnyi" rét (800–1000 négyszögöl) is tartozott.[32] Tekintettel arra, hogy a két felmérés között csak 7 év a különbség, kétségbe vonható az 1767. évi úrbéri tabellák teljeskörűsége.

A 1782–1785. évi katonai felmérés térképén Pápoc vonatkozásában ugrásszerű változás látható. Az 1767. évi urbárium révén is igazoltnak látszó – előző térképi állapot szerinti egy főutcás Pápoc, ezen a térképen már a 19. század végi struktúrájának megfelelő négy főutcás faluképet mutatja. A keleti faluvég jobb oldalán a később Úrkertnek nevezett prépostsági major gazdasági épületegyüttese is megfigyelhető.

6. kép: 1782–1785. évi térképrészlet
https://mapire.eu/hu/map/firstsurvey-hungary/?layers=147&bbox=1890568.155753372%2C6002178.3249341445%2C1926933.0719600448%2C6013643.879176921
(Megtekintve: 2020. március 2.)

31 1 kataszrális hold = 1598,5 négyszögöl = 5754,6 m².

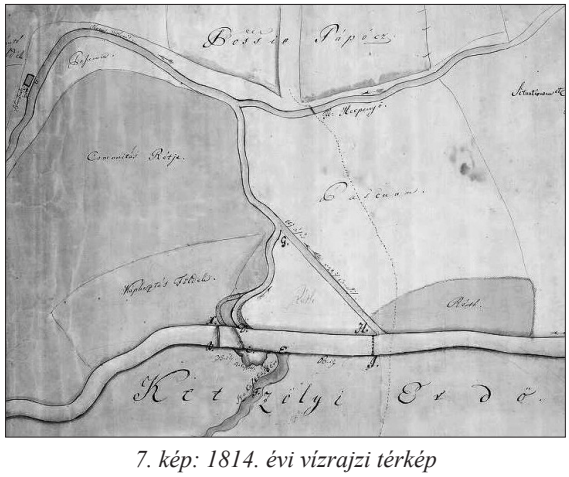
32 https://archives.hungaricana.hu/en/urbarium/hu_mnl_ol_e156_a_fasc121_no044/?list=eyJxdWVyeSI6ICJTWk89KFJFR0VTVFJBVEEgSU4gUkVHKSBBTkQgU1pPPShcIkZhc2MuMTIxXCIgSU4gVElUTEUpIn0 (Megtekintve: 2020. március 2.)

Település	Ház	Templom	Prépostsági épület	Perjelségi épület	Malom
Papócz	84	1	6	2	1
Szent Miklósfa	22	0	0	0	0

Miklósfa esetében szembetűnő a Szent Miklós-templom hiánya, épületszám tekintetében a változás itt jóval kisebb mértékű. Míg Pápocnál a növekedés három–négyszeresre tehető, Miklósfánál csak másfél–készeres növekedés becsülhető – a tekintettel arra, hogy a térképi jelölés nem tesz különbséget lakóház és gazdasági épület között, a lakóházak számára csak az építmények helyzete alapján következtethetünk. Sajnos, az első katonai felméréshez nem készült egységes jelkulcsrendszer, így például nem tudható biztosan, hogy a templommal szembeni fekete kereszt, fakeresztet vagy esetleg temetőt jelöl-e, a déli településszélen látható piros kereszt valószínűleg egy kőkeresztre vonatkozik.

Az 1784–1787. évi népszámlálás[33] adataiból viszont úgy tűnik, hogy első katonai felmérés térképén ábrázolt épületek mind lakóházak lehettek:

Település	Birtokos	Ház	Család	Népesség	Nemes	Paraszt	Zsellér	Egyéb
Papócz	Szombathelyi káptalan	81	122	679	1	40	30	8
Szent Miklósfalva	Kamara	29	40	223	0	12	36	12

7. kép: 1814. évi vízrajzi térkép
https://maps.hungaricana.hu/hu/MegyeiTerkepek/3572/?list=eyJxdWVyeSI6ICJUIDExMyJ9
(Megtekintve: 2020. március 2.)

A táblázatból kitűnő birtokos változások valószínűleg királyi intézkedések eredményei. A perjelség ügyét Mária Terézia rendezte, 1779. december 31-ei rendelkezése szerint a perjelséget, mint külön javadalmat megszüntette, Vas vármegyei birtokait a perjeli címmel együtt a szombathelyi káptalannak adta.[34]

Pápoc környezetének természeti viszonyai a 18–19. század fordulóján még annak középkori jellegzetességeit őrizhették. Bár a természeti viszonyok változtatásának első nyomai már a 19. század eleji térképeken megfigyelhetők, e beavatkozások még a természettel

33 Az első magyarországi népszámlálás, 1784–1787. Szerk. Danyi Dezső, Dávid Zoltán. Bp., 1960. 232., 236. p.
34 Bedy, 1939. 70. p.

való organikus kapcsolattal jellemezhetők – minden esetben a közvetlen természeti környezet által biztosított energia és anyaghasználtra épültek. Figyelemreméltó nyoma látható ennek a valamikori hatkerekű malom vízellátását megörökítő 1814. évi térképen.

A Herpenyővel is táplált természetes Rába-ág, a Mezőrába mellett lévő malom ezen a térképen négy ponttal jelölt – valószínűleg már csak négykerekű malomként működött. A térkép szerint a Herpenyő és Rába változó vízhozamát a Rábán kialakított három fenékgáttal igyekeztek kompenzálni, ebből a két baloldali (A–B, C–D) az eredeti mellékág kilépési pontjai után, a jobboldali pedig (H–I) egy ettől felfelé lévő műcsatorna kilépési pontja után látható. A műcsatorna létesítésének szükségességét főként a Herpenyő vízhozamának csökkenése indokolhatta. A malom az 1822. évi vízszabályozási térképen[35] még malomkerékkel jelölt, a műcsatorna viszont ezen a térképen hiányzik – valószínűleg nem épült meg – a mellékág részben már száraznak tűnik, a „Herpenye" viszont még ábrázolt.

Sajnos a középkori Pápoc népi építészetéről csak elképzeléseink lehetnek, viszont a 19. század elejére vonatkozóan, Pálos Ede munkásságának köszönhetően már konkrét információkkal is bírunk. Pálos Ede 1905 és 1921 között járta be a Kisalföld településeit „*Minden falúból összeszedtem az értékest, régit és ritkát. … Nem a jellegzetesre fektettem a fősúlyt, hanem a régire.*"[36]

Szerencsére a Kisalföld külső peremére, Pápocra és Miklósfára is eljutott. Pápocra vonatkozó rajzait III. vázlatkönyve tartalmazza, közlése szerint a vázlatkönyv rajzai 1921-ben készültek. „*Pápoczon egykor sok »üstökös« ház volt. Az utolsó tüzek kipusztították ezt a fajtát. A falak töméssel készítvék, kémény nincs. Szabad konyha, szabad tűzhely volt az ilyen üstökös házban, így kevesebb fa kellett a főzéshez. A ház előtti rész az »üstök«. »Kiülnek az üstökre.« … Gyakoriak a tornácos házak.*"[37]

A leírásban említett tömés falszerkezet és gyakori tornácos kivitel inkább már a 19. század második felének népi építészetéhez rendelhető. A korábbi évszázadok népi építészetét a szűkebb természeti környezetben elérhető anyagok felhasználása határozta meg. Az ártéri erdők jellemző fafaja alapján a vesszőfal (patics) alkalmazása lehetett általános, boronafalú szerkezettel csak eseti jelleggel – udvarházak – számolhatunk, kőépítmények kizárhatók. A magyar ház központi része a pitvar volt, ebből nyílt az első, és nagyobb házaknál a hátsó szoba (ház) is – két, illetve háromosztatú ház. A tornác helyett a gádoros bejárat lehetett a gyakoribb.

Pálos Ede megfigyelése szerint a kisalföldi házak alaprajza általánosan a téglalap, a homlokzatot a ház keskeny oldala adta.[38] A falak mindig fehérek – esőálló többrétegű meszelés –, a tető zsupp fedésű, elöl a zsuppot betakaró két nagy deszkát (doromba vagy üstök deszka) és a csúcs alatti vízszintes deszkát faragással és festéssel cifrázták. Az oromzaton kinyúló főszelement, néha egy házhomlokzaton kívüli szelemenágas tartja, amely szintén faragással díszített.[39]

35 https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/29350/?list=eyJmaWx0ZXJzIjogeyJGT1JSIjogWyJNT0wiXSwgIlJUSVAiOiBbIlRFUktFUCJdfSwgInF1ZXJ5IjogIkZFSlo9KFwiUyBWXHUwMGVkenJhanppIEludFx1MDBlOXpldCAoMTguIHN6Li0yMC4gc3ouKVwiKSJ9 (Megtekintve: 2020. március 2.)

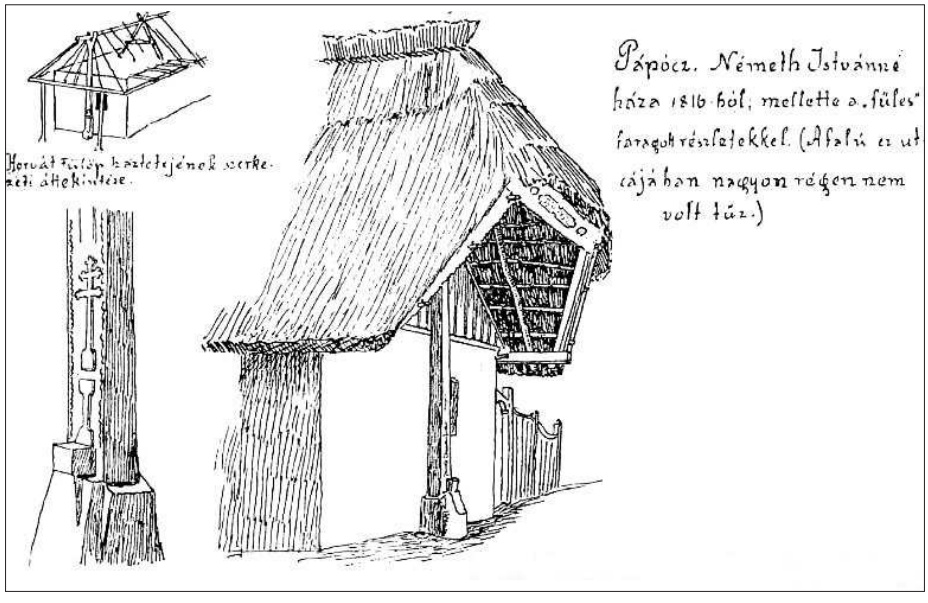
36 *Kottmayer Tibor:* Század eleji rajzok a Kisalföldről, vázlat Pálos Ede munkásságáról. In: A Kisalföld népi építészete. A Győrött 1993. május 24–25-én megrendezett konferencia anyaga. Perger Gyula közrem. szerk. Cseri Miklós. Szentendre–Győr, 1993. (továbbiakban: Kottmayer, 1993.) 401. p.

37 Kottmayer, 1993. 406., 407. p.

38 *Pálos Ede:* A Rábaköz és Győr vidékének népművészete. = Néprajzi értesítő, 1911. 2–3. füz. (továbbiakban: Pálos, 1911.) 150. p.

39 Pálos, 1911. 154. p.

A helyi népi építészet igényességének további tanújelei Pálos Edének a pápoci és miklósfai gémeskutak faragott kútágasait megörökítő rajzai.[40]

8. kép: Pápoci csonka „üstökös" ház a 19. század elejéről és egy másik „üstökös" ház tetőszerkezeti rajza Pálos Ede vázlatkönyvéből[41]

Az 1819–1869. évi katonai felmérés térképén további jelentős változások láthatók. A térképen jelölt természeti környezetváltozás alapján a térkép készítésének időpontja a század második negyedére tehető. A Herpenyő helye már szárazmederként ábrázolt, a patak széles, vízzel töltött holtágának maradványa a miklósfai határban a térképen még megfigyelhető – az 1830. évi értekezésében, a szabad Rába ág kialakítását, a Herpenyő ekkor még meglévő, Pápocig futó medrére alapozta.[42] A Rábán a „Ketzöl" és a „Pály" malmok mellett egy híd volt, a két híd között Pápocnál – a későbbi 20. századi helyétől kissé nyugatabbra – révátkelő jelölése látható, a pápoci malom helye már nem malomként jelölt.[43]

A térképen a templommal szemben már a kápolna is fel van tüntetve, ezen a térképen azonosítható be először a jelenlegi helyén lévő pápoci és miklósfai temető is. Miklósfa beépítettsége ekkor már elérte a két település közös határát, a két település végén látható piros keresztek a térkép jelkulcsa alapján kőkeresztként azonosíthatók.

40 Pálos, 1911. 160. p.

41 *Nagy Endre:* Tetőszerkezetek a Nyugat-Dunántúlon. In: Nyugat-Dunántúl népi építészete. A Velemben, 1995. május 29–31-én megrendezett konferencia anyaga. Szerk. Cseri Miklós. Szentendre–Szombathely, 1995. 493. p.

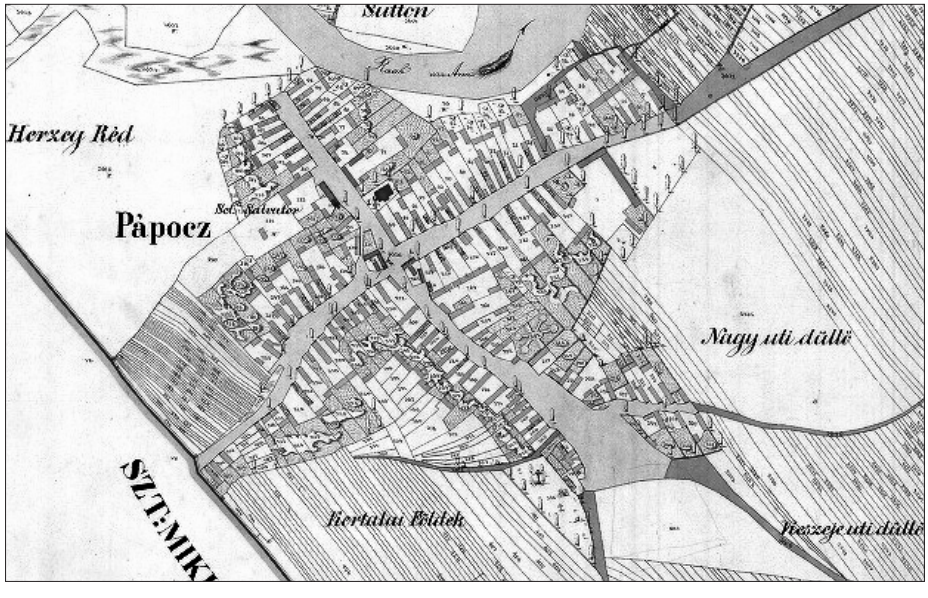
42 *Csiszár Zoltán:* Vulgo Herpenye dicta. Adalék a Nyugat-Dunántúl történeti földrajzához. = Vasi Szemle, 2018. 2. sz. 201. p.

43 A rév vámjogát Lipót király adományozta 1681-ben, 1931-ben még személyszállítási engedéllyel bírt. Lásd *Karoliny Márton:* Vas megye közútjainak története a Borostyánkő úttól az E-65 Európa útig. Bp., 1987. 64. p.

Tekintettel a gazdasági épületek fekete színezésére a lakó és közösségi épületek száma a térkép alapján pontosan meghatározható. A térkép külön érdekessége, hogy a települések páskomjain lévő a gémeskutakat is feltünteti. Pápoctól keletre lévő „Pinkócz" lakó és gazdasági épülettel, fakereszttel ábrázolt.

Település	Ház	Templom	Prépostsági épület	Perjelségi épület	Malom
Papocz	107	1	2	4	0
Szent Miklófa	37	0	0	0	0

1848. évi jobbágyfelszabadítás és az 1853-ban kiadott úrbéri pátens a települések struktúrájára is jelentős hatással volt, a változások főként a külterületeket érintően tapasztalhatók. A feudális jog és tulajdonrendszer megszűnésével az agrárnépesség beltelek és termőföld tulajdonhoz jutott.

10. kép: 1857. évi térképrészlet
https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/18330/view/?pg=7&bbox=-1895%2C-6867%2C10281%2C-59
(Megtekintve: 2020. március 2.)

A robotkötelezettség a füstpénz és dézsma megszűnése az úrbéri szolgáltatásra kötelezett rétegek számára utat nyitott a társadalmi és gazdasági fejlődésre. A jobbágy szabad paraszttá, a zsellér szabad munkaerővé vált, az ország háromnegyedére tehető népességben a polgárosodó életforma térnyerése tapasztalható. A külterületeket érintő változások a tagosításra vonatkozó 1836 és 1840. évi törvényekkel kezdődtek, a telekkönyv 1855. évi bevezetésével és az úrbéri bíróságok következő évi megszervezésével beindult a földek

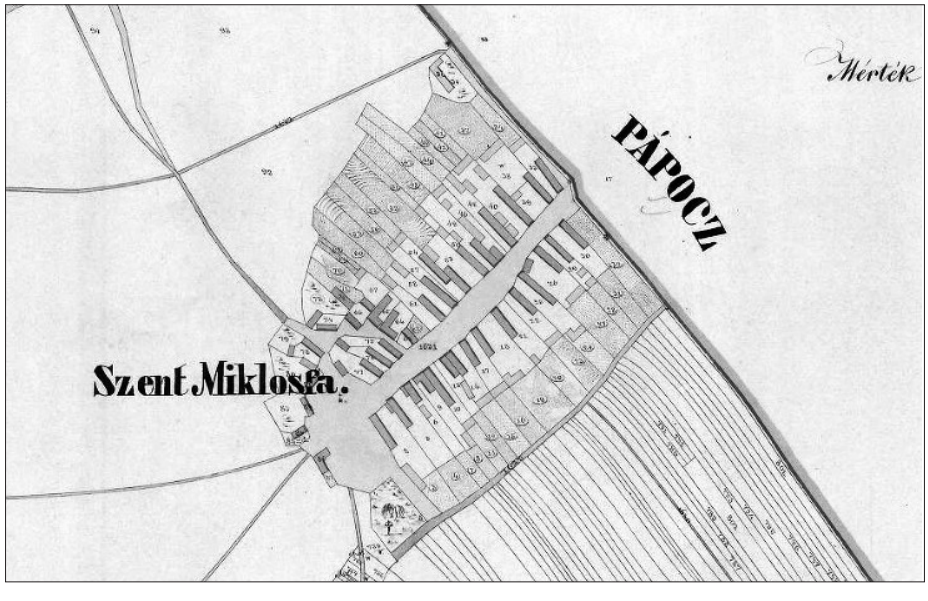
felmérése, osztályba sorolása, kiparcellázása. A gazdák a birtokarány alapján részesedtek a szántó, rét és erdőterületekből.

Igényesen szerkesztett térképek találhatók Pápocra és Miklósfára vonatkozóan is. Pápoc 1856. évi határtérképe[44] szerint, a *Pápoczi Prépostság*, *Vasvár Szombathelyi Káptalan*, *Herc: Eszterházÿ* és a *Plebánia* rendelkezett külön jelzett földterületekkel.

Pápocz mezőváros 1857. évi határtérképének belterületi részlete rendezett település benyomását kelti, az utak fákkal szegélyezettek, a település központjában piros színnel jelölt közösségi épületek vannak – a két zászlóval jelölt épület más térképek jelkulcsa szerint kocsma lehetett. Az 1857. évi belterületi térképrészleten a családok telkeken belüli lakóházai külön számozottak, az azonos színnel jelölt gazdasági épületek telekkapcsolatai csak részben jelöltek, a kertek morfológiája a tömésházak fölkivételeire utal.

A két térkép belterületre vonatkozó részleteinek ismeretében az alábbi számadatok valószínűsíthetők:

Évszám	Beltelek	Ház	Templom	Prépostsági épület	Perjelségi épület	Közösségi épület
1856	118	(117)	2	2	2	nincs külön jelölve
1857	124	158	2	7	5	7

11. kép: 1857. évi térképrészlet
https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/18406/view/?pg=3&bbox=-1895%2C-6873%2C10281%2C-65
(Megtekintve: 2020. március 2.)

44 https://maps.hungaricana.hu/hu/MegyeiTerkepek/5624/?list=eyJmaWx0ZXJzIjogeyJEQVRBQkFTRSI6IFsiTUFQUyJdLCAiUElDIjogWyJZRVMiXX0sICJxdWVyeSI6ICJVIDUxMCJ9 (Megtekintve: 2020. március 2.)

A térképek alapján beazonosítható pápoci közterületnevek: *Sárvári utcza*, *Rába utcza*, *Vági utcza*, *Gencsi utcza*, *Vásár állás* (*Vásár tér*).

A térképek segítségével beazonosítható pápoci határrész és dűlőnevek: *Sutton*, *Dioszer*, *Rétek és főldek* (*Nagy János Réteg*, *Tiszta Réteg*, *Malom Szeglet*, *Selyem rét*), *Nagy uti föllyül*, *Nagy úti düllő*, *Nagy uton alóli dűlő*, *Kereszti düllő*, *Kereszbe dülő*, *Gelegenyési Legelő* (*Szobod Gelegeneys*, *Tilos Gelegenyes*), *Kishalmi dűlő*, *Kesszeje úti dűllő*, *Hossu földek*, *Gencsi úti düllő*, *Más dűlő*, *Hajdina hordo uti düllő*, *Keles földek*, *Magasi úti düllő*, *Szergényi út düllő*, *Gelegényésre dűlő*, *Sömjen úti düllő*, *Vönötzk úti düllő*, *Osztalok*, *Revid Osztal*, *Kertalai Földek*, *Keresztalyai dűlő*, *Kender földek*, *Herzeg Réd*.

Évszám	Telek	Ház	Templom	Gazdasági épület	Közösségi épület
1857	45	49	0	36	nincs külön jelölve
1867	43	50	0	41	nincs külön jelölve

Miklósfa 1857. évi térképének határrészletein csak a dűlőnevek beazonosítása lehetséges, belterületre vonatkozó részlete alapján a lakó és gazdasági épületek száma pontosan meghatározható. Az 1867. évi határtérképen a belterület lakó és gazdasági épületei azonos színnel jelöltek, így az erről vett adatok nem abszolút pontosak.

A térképek alapján beazonosítható miklósfai határrész és dűlőnevek: *Falu melletti közös legelő*, *Kenderes főldök* (*Kert aljai*), *Hatari földek* (*Hosszu osztályok*, *Alsó Novák halmi*, *Felső Novák halmi*, *Tüskés határi*, *Ketskédi határra dűlő*, *Rókás halmi*, *Hőgyészi uti*), *Legelő* (*Cseri gelegenyés*), *Halmaky földek* (*Két utközi*, *Kis halmoki*, *Nagy halmoki*, *Felső Czana*, *Alsó Czana*), *Kerest Düllö*, *Uj Osztaly*, *Wüdgyála*, *Bokros*, *Szeglet* (*Rába melléki rétek*, *Kohon*).

A települések külterületeit érintő további változások figyelhetők meg *Pápocz mezőváros* tagosított határának 1859. évi térképén[45] és *Szent Miklósfa* határának 1870. évi kihasítási térképén.[46] Pápoc esetében a belterület délkeleti határában nagyrészt azonos területű, 84 ház után járó szántóföldet (*Postdomalisok*) alakítottak ki. A belterületi telekszám e térkép számozása szerint 97-re tehető. A cseri oldalra eső szántókat hét keleti és nyolc nyugati párhuzamos dűlőre osztották, a régi dűlőnevek már nem szerepelnek. A Herpenyő torkolata helyén már legelő van, de a régi meder nyomvonala még kivehető, Páli felé a régi híd helyén „kompi átjárás" felírat látható.

Miklósfa esetében a település cseri oldalra eső szántóterületeit nyolc számozott párhuzamos dűlőre tagolták, a régi dűlőnevek már itt sincsenek feltüntetve.

1880. évi népszámlálás adatai[47] alapján településfejlődés csak Pápoc esetében állapítható meg, Miklósfa esetében a házak száma közel 10%-os csökkenést mutat:

45 https://maps.hungaricana.hu/hu/MegyeiTerkepek/5625/?list=eyJxdWVyeSI6ICJVIDUxMSJ9 (Megtekintve: 2020. március 2.)

46 https://maps.hungaricana.hu/hu/MegyeiTerkepek/5756/?list=eyJxdWVyeSI6ICJVIDY0MCJ9 (Megtekintve: 2020. március 2.)

47 A Magyar Korona Országaiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint részletezve. 2. köt. Bp., 1882. 342. p.

Település	Ház	Polgári népesség	Magyar	Német	Római katolikus	Ágostai evangélikus	Izraelita
Pápocz	180	1187	1142	6	1148	3	36
Szent Miklósfa	44	327	322	0	322	0	5

Pápoc mezővárosi státuszát 1886-ig tarthatta meg. Erre az időszakra esik a harmadik katonai felmérés 1:25000 léptékű térképének készítése. A térkép alapján Pápoc Sárvári, Vági és Gencsi utcai végein újabb beépítések – 24–25 ház – azonosíthatók. A középkori Mezőrába, már a Rába utca végén megszakított holtágként ábrázolt, Miklósfa Rába felöli határában a Lánka patak jelenleginek jól megfelelő vonalvezetése is megfigyelhető. Az egyébként nem túl jó minőségű térképen, Pápoc határának Szentpéter felé eső oldalán két major, a Deszkaházi és a Pinkóczi major látható.[48]

A középkori mezővárosok az ország településhálózatának fontos szintjét képezték, bár lélekszámuk csak ritkán haladta meg a nagyobb falvakét. A földesúri joghatóság alatt álló mezővárosok lakói nagy része a jobbágyfalvakéhoz hasonló státuszú jobbágyokból és zsellérekből állt.

A szabad királyi városokkal szemben, a mezővárosok kritériumai nem voltak törvényben definiáltak, jellemző privilégiumuk a vásártartási jog – heti és országos vásárokat tarthattak. Pápoc esetében a vásárvám első említése Gelsei Margit 1360. évi, a perjelség javadalmazására vonatkozó rendelkezésében található,[49] 1368. évi végrendeletéből tudjuk, hogy ez a szombati hetivásár vámjára vonatkozott.[50] Pápoc országos vásárjai még a 19. század végi közzétételekben is fellelhetőek: 1880-ban február 14 és pünkösd előtti hétfő, augusztus 10 és október 26 előtti hétfő.

Az autentikus, releváns források ismeretének hiánya és a feldolgozás módszertani problémái miatt a helytörténeti munkák jelentős részében a települések múltjáról hamis kép jelent meg – az ismert probléma a helytörténeti kutatás tudományos megítélésére is negatív hatást gyakorolt. Az ellenőrizetlenül, megfelelő kritika nélkül átvett információk a jelen kor nyitott információs világában új életre kelnek és újabb hibákat generálnak. Nem mentes ezen hatások alól Pápoc helytörténete sem.

A jelen tanulmány célja, hogy a település múltjának teljesebb megismeréséhez, más szemléletű, átfogó és ellenőrizhető forrásértékű, reális képet adjon.

48 https://mapire.eu/hu/map/thirdsurvey75000/?layers=43&bbox=1890568.155753372%2C6002178.3249341445%2C1926933.0719600448%2C6013643.879176921 (Megtekintve: 2020. március 2.)

49 *Fejér Georgius:* Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Tom. 9. Vol. 3. Ab anno Christi 1359–1366. Buda, 1834. 176. p.

50 Bedy, 1939. 102. p.

KESZEI FRANCISKA – KESZEI SZABOLCS

A NICKI TEMPLOM TITKAI

A KISFALUDY ÉS A NICZKY CSALÁDOK NYOMÁBAN

Nick község a Nyugat-Dunántúl régióban, Vas megyében, a Sárvári járásban található. A Kisalföldön, a Rába és a Répce között, a megye északi részén, a Kőris-patak mellett fekszik. Lakóinak száma 2015-ben 481 fő.[1]

A község ismertségét leginkább a határában 1932–1934-ben épült rábai duzzasztó, a Nicki Műgát,[2] valamint a mellette létrejött kis üdülőfalu adja.[3] A falu első hiteles említése 1221-ből származik.[4]

A SZENT ANNA-TEMPLOM

A község közepén álló barokk stílusú istenháza helyén már korábban is volt templom. Hogy a legkorábbi mikor épült, arról nincs tudomásunk, de a Borovszky-féle Vasvármegye című mű szerint a falu „*már 1328-ban mint »Eghazas Nyck« szerepelt. Plébániája XIV. századbeli, mostani temploma 1786-ban épült és czinteremmel van körülvéve.*”[5] Valójában nem akkor és már temető sem volt körülötte, de ezekről később lesz szó.

A templom történetéről a legjobb összefoglaló munka a felújítás alkalmából készült 2012-ben Kelemen István és Nemes András tollából.[6] A templom állapotának változásait – felújítás, átalakítás, újjáépítés – a korabeli vizitációk és összeírások alapján mutatják be. Ezek az egyházi iratok a templom leírásánál általában megemlékeznek a templom alatt található sírboltokról, kriptákról.

1 Magyarország közigazgatási helynévkönyve, 2015. január 1. Bp., 2016. 85. p.
2 *Polgár Antal:* A Kis-Rába toroki „műgát” építésének története. A Nicki duzzasztó mint a Rábaköz vízgazdálkodásának kulcsa. = Vasi Szemle, 2019. 4. sz. 470–478. p.
3 http://nick.hu/falutortenet/ (Megtekintve: 2020. december 1.)
4 Uo.
5 *Balogh Gyula et al.:* Vasvármegye. Bp., 1898. 76. p. (Magyarország vármegyéi és városai; 3.)
6 *Kelemen István – Nemes András:* A nicki Szent Anna-templom története. [Szombathely], 2012. (továbbiakban: Kelemen – Nemes, 2012.) 23 p.

KRIPTÁK A TEMPLOM ALATT

Az 1698. évi ún. Kazó-vizitáció sírkamrákról, nemesi nyughelyekről tesz említést, külön kiemelve a Niczky- és az oltár előtti Kisfaludy családi sírboltot.[7] A sírok miatt a téglapadozatot sokszor felbontották és így egyenetlenné vált.[8]

A templom alatti kriptákról az 1758. évi Batthyány-féle vizitáció szól bővebben. Eszerint a templom alatt két sírkamra van, az egyik a szentély alatt a Kisfaludy családé, a másik a bejáratnál a Niczky családé (*Cryptae quoque dua Sunt Sub hoc Ecclesia, una in Sanctuario Familie Kissfaludianae alia ad Portam Familiae Niczkyanae*).[9]

A romló állapotú templom felújítása helyett Niczky Lázár végrendeletében egy teljesen új templom építéséről rendelkezett.[10] Részletesen írt arról is, hogy hogyan legyenek a templom alatt kialakítandó kripták: „*... az egesz Sanctuariumnak az sekrestyének az templomnak pedig alája Niczki familiának az mostani kriptájáig tartó uj kripta csinyáltassék, az mostanyiból az újba hordattassanak az koporsók. Ezen régi kriptában pedig az Kiss-Faludi familiának megromlott kriptájából (az ki ugyan az újonnan fölépülendő kripta miatt ott nem maradhat) az koporsók hordattassanak és az légyen Kiss-Faludi familia kriptája.*”[11]

Az 1779-ben lezajlott vizitáció arról tudósít, hogy a templomot, ami 1776-ban épült Niczky Lázár építtette. Két új kriptát említ, de nem felelnek meg az új előírásoknak, ezért át kell alakítani őket.[12] A kripták helyzetéről nem esett szó. (A templom körüli temetőt is az építkezés során számolhatták fel.)[13]

Tehát az új templom alatt kialakításra került egy kriptaszint. „*A templomot már építésekor hevederes dongával boltozták alá, mintegy kriptaszintet kialakítva. A hevederek a hajó pilléreinek vonalában húzódnak, haránt irányba.*”[14]

A kialakított két kriptába két helyen lehetett lejutni. Az egyik lejárat a karzat alatt nyílt, a másik pedig a templomhajó közepén. Az viszont, hogy melyik lejárat melyik család sírboltjába vezetett nem egyértelmű. A Niczky Lázárnak köszönhető templomépítés előtti források azok, amelyek foglalkoztak ezzel a dologgal, úgy írták le, hogy a bejárathoz közelebbi kripta a Niczkyeké és az oltárhoz közelebbi, szentély alatti volt a Kisfaludy családé.[15] Valószínűleg ezek alapján gondolhatták úgy az 2012. évi felmérés készítői, hogy az építkezés után is így maradt: „*Az egyik a karzat alatt nyílt, kőlap fedi. Ez a Niczky család temetkezéseit szolgálta. A másik a hajó közepén nyílt, ma már lefalazták. A Kisfaludy família elhunytjai nyugszanak alatta a bal oldali mellékoltár közelében.*”[16]

Véleményünk szerint nem vették figyelembe Niczky Lázár végrendeletének már hivatkozott részét, amely világosan megfogalmazza, hogy az építkezés során cseréljék fel a

7 Szombathelyi Egyházmegyei Levéltár. Püspöki Levéltár. Püspöki Hivatal iratai (továbbiakban: SZEL PL PH ir.) Canonica visitatio (továbbiakban: Cv.) Kazó-vizitáció 533. p.
8 Kelemen – Nemes, 2012. 3. p.
9 SZEL PL PH ir. Cv. Batthyány-vizitáció 1–2. p.
10 *R. R.:* Niczki Niczky Lázár végrendelete. = Történelmi Tár, 1908. 3. füz. (továbbiakban: R. R., 1908.) 356. p.
11 Uo.
12 SZEL PL PH ir. Cv. Szily-vizitáció 176. p.
13 Kelemen – Nemes, 2012. 8. p.
14 Répcelaki Szent István Király Plébánia (továbbiakban: RSZIKP) Vámoscsaládi irattár. *Nemes András:* Nick, Szent Anna plébániatemplom. Kutatási napló, 2012. Kézirat. (továbbiakban: Nemes, 2012.)
15 SZEL PL PH ir. Cv. Kazó-vizitáció 533. p., Batthyány-vizitáció 1–2. p.
16 Kelemen – Nemes, 2012. 18. p.

két kriptát. Vagyis az addig a bejárathoz közelebbi Niczky sírbolt kerüljön beljebb, és a szentély alatti Kisfaludy-kripta legyen a korábbi Niczky helyén. Még arról is megemlékezett, hogy a korábban elhunytak koporsóit vigyék át az új helyükre.[17] Persze az, hogy mit szeretett volna a végrendelkező, és azt hogyan valósították meg, az két külön dolog. El is térhettek volna a kiadott instrukcióktól. De nem ez történt. Mindezekre bizonyítékot szolgáltatnak a kriptákban fellelhető írásos források. Abban a kriptában, amit a hajó közepén nyílt lépcsőn lehetett megközelíteni (keleti kripta) az elfalazott kriptafülkék némelyikén olyan monogramokat, illetve évszámokat lehet felismerni, amelyek egyértelműen a Niczky család tagjaihoz köthetők. Ezek egy része 2012-ben is kiderült a kripta – egy részének – felmérésekor, ezért fogalmazódhatott meg a következő mondat: „*Később, a 19. század folyamán a Niczky család a templom egész alsó szintjét – a szentély alatti területeket is beleértve – temetkezésre használta*."[18]

Az eredetileg karzat alatti lépcsőn megközelíthető sírbolt (nyugati kripta) 2012-ben nem került felmérésre. Ezt bizonyítja – többek közt – az is, hogy a kiadványban közölt templomalaprajzon ez a kripta nincs is jelölve, mondván, hogy azt a részt nem lehet elérni.[19]

Valóban az eredeti lejáratokat megszüntették – betonozás, falazás–burkolás –, de alternatív nyílásokon – ezekről majd később lesz szó – hozzáférhető mind a két kripta.

A nyugati kriptában található koporsók közül kettőn olvasható feliratok viszont azt bizonyítják, hogy ez bizony a Kisfaludy família sírboltja. Így, kijelenthető, hogy a bejárathoz közelebbi (nyugati) kripta a Kisfaludyaké, míg a keletebbi a Niczky családé. Tehát, megvalósult az, amit Lázár úr végrendeletében meghatározott.

A TEMPLOMÉPÍTTETŐ NICZKY LÁZÁR

Az egyik legismertebb személy a családból, főleg a végrendelete révén. Mégis viszonylag elég keveset tudunk róla és az is bizonytalan. Főleg, ami a személyes adatait, illetve családi helyzetét illeti.

A páli katolikus anyakönyv szerint 1697. január 27-én keresztelték.[20] Ugyanakkor a végrendeletében január 22-ét említi születése napjaként.[21] Ez természetesen magyarázható azzal, hogy a születés és a keresztelés között általában eltelt néhány nap.

Egészen más a helyzet Niczky Lázár halálával kapcsolatban. Egyetlen vele foglalkozó írás sem említi halálának dátumát. Mivel 1769-ben befejezett végrendeletében így írt: „*Jóllehet valamint testemben mostanság erős és ép, ugy elmémben egésséges lévén ígérhetnék életemnek hoszabb esztendőket…*"[22] azt gondolhatnánk, hogy noha már betöltötte a 72 évet, még jónéhány évet élt. Ennek ellentmond viszont az a megjegyzés a végrendeletet bemutató közlés végén, miszerint: *„Kiadta a csornai convent Niczki József győri kanonok részére 1769. február 29-én."*[23] Tehát, alig több mint 1 hónap múlva már szükség volt a végrendeletre. A Győri Egyházmegyei Levéltárban őrzött a Mihályi plébánia anyakönyvében az az

17 R. R., 1908. 356. p.
18 Kelemen – Nemes, 2012. 18. p.
19 Uo.
20 https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:939J-XN8J-J?i=24 (Megtekintve: 2020. december 1.)
21 R. R., 1908. 364. p.
22 Uo.
23 R. R., 1908. 365. p.

utólagosan beszúrt bejegyzés található, miszerint Niczky Lázár 1769. február 5-én hunyt el.[24] A nehezen olvasható, elmosódott szöveg sem a halál helyéről, sem a temetés helyszínéről nem tudósít.

A végrendelet keletkezéséről. Már Fülöp László is említette, hogy az a kitétel, miszerint: „*Irtam ezen testamentumot tettes N. Soprony vármegyében Rábaközben, mihályi mezővárosban lévő kastélban 1769 esztendőben, januariusnak 22 napján, születésemnek napján, életemnek pedig mai napon 72 esztendeiben ...*”,[25] úgy értelmezendő, hogy a hosszú végrendeletet ezen a napon fejezte be.[26] Talán bizonyíték minderre az a megállapítás, hogy Niczky Lázár a végrendeletében minden személy említésekor a „néhai” vagy „üdvözült” kifejezésekkel jelezte, ha már elhuny az illető. Kivételt képez Kisfaludy Balázs szóba hozása,[27] holott ő 1768. november 7-én hunyt el.[28] Ha ezt az érvelést elfogadjuk, akkor legalább két és fél hónapig íródott a végrendelet.

Bizonytalan a családi helyzete, vagyis, hogy nős volt-e vagy nőtlen. Nagy Iván egyértelműen leírja, hogy nőtlen maradt.[29] Ezzel szemben Szluha Márton nősnek, sőt kétszer házasultnak említi.[30] Ezt vette át Fülöp László tanulmányában, noha furcsának találta, hogy feleségei családjai nem szerepelnek a végrendeletben.[31]

Nézzük ezeket a „feleségeket”! Szluha szerint Niczky Lázár első felesége Táplánfai Polányi Erzsébet, aki 1699-ben született, meghalt Salamonfán (ma: Zsira része) 1730. november 30-án, apja Polányi Boldizsár, anyja Káldy Jusztina.[32] Hasonló adatokkal szolgál a „www.geni.com” internetes oldal, csak ott az apa neve Zsigmond, az anya pedig Acsády Magda.[33] Viszont a halálozási dátum nem található sem a visi (ma: Répcevis) anyakönyvben, ahová Salamonfa tartozott, sem a mihályi anyakönyvben, ahol Lázár feleségeként lakhatott. A második feleség Polányi Jusztina. Szluha nem közöl születési adatot – a fent említett „geni.com” szerint 1697. szeptember 19. –,[34] viszont ismerteti a halálozási adatokat: Salamonfa 1766. október 30., és azt, hogy első férje Rátky Dániel volt.[35] Jusztina részletes halálozási anyakönyvi bejegyzésében viszont szó sincs arról, hogy Niczky Lázár felesége lett volna.[36] Szluha megadja Niczky Lázár és Polányi Jusztina házasságkötésének a helyét és

24 Győri Egyházmegyei Levéltár (továbbiakban: GYEL) Plébániai és espereskerületi levéltárak (továbbiakban Pel.) Mihályi plébánia iratai és anyakönyvei (továbbiakban: Mihályi ir.) Liber Defunctorum ab anno 1755–1826.

25 R. R., 1908. 364. p.

26 *Fülöp László:* „Halálom után... sáfárságomról számot adgyak” Momentumok Niczky Lázár életéről az 1769-es végrendelete alapján. = Honismeret, 2014. 4. sz. (továbbiakban: Fülöp, 2014.) 24. p.

27 R. R., 1908. 347. p.

28 GYEL Pel. Répcevis plébánia iratai és anyakönyvei (továbbiakban: Répcevis ir.) Liber Defunctorum ab anno 1762–1831.

29 *Nagy Iván:* Magyarország családai czímerekkel és nemzékrendi táblákkal. 8. köt. Pest, 1861. (továbbiakban: Nagy, 1861.) 152. p.

30 *Szluha Márton:* Vas vármegye nemes családjai. Leszármazási táblák. Bp., 1999. (továbbiakban: Szluha, 1999.) Niczky IV. tábla.

31 Fülöp, 2014. 25–26. p.

32 Szluha, 1999. Niczky IV. tábla.

33 https://www.geni.com/people/Erzs%C3%A9bet-Pol%C3%A1nyi/6000000042834845495 (Megtekintve: 2020. december 1.)

34 https://www.geni.com/people/Jusztina-Pol%C3%A1nyi/6000000017905783336 (Megtekintve: 2020. december 1.) Ez meg is található a pápai anyakönyvben: https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:939V-M7CQ-S?i=131&cc=1743180 (Megtekintve: 2020. december 1.)

35 Szluha, 1999. Niczky IV. tábla.; Ugyanezek az adatok vannak a „geni.com”-on.

36 GYEL Pel. Répcevis ir. Liber Defunctorum ab anno 1762–1831. 1766. október 30.

idejét: Mihályi, 1748. szeptember 22. Mi ez, ha nem bizonyíték? Hát nem az. Hisz, ha megnézzük a hivatkozott anyakönyvi bejegyzést, akkor kiderül, hogy nem a két nemes kötött házasságot, hanem alkalmazottjaik. Strobel János, Niczky Lázár szakácsa és Farkas Erzsébet, Polányi Jusztina szobalánya esküdött hűséget egymásnak ezen a napon.[37] Szakácsáról Lázár úr végrendeletében is megemlékezett: „*Strobel Jankó szakácsomnak, ha holtig szolgál, füzetésén kivül hagyok 20 frtokat, az kiken ha elhágy bűnös lelkemért szent misék mondattassanak. Ha állandósan megmarad, ha lesz két viselt nadrágot, egy viselt mentét és az jobbik ujjas köpönyegemet hagyom neki*.”[38] Tehát, mégis Nagy Ivánnak hihetünk, Niczky Lázár nőtlenként élt.

Niczky Lázár végrendeletében megemlékezik ispánjáról is. „*Musics Mátyás ispányomnak ha halálomig nálam szolgál, hagyok neki 25 frtot járandó füzetesén kivül, ha el hágy, azon sunmácskán is szegény lelkemért szent misék szolgáltassanak. Az utazó mentémet az téli schlófrokomat és az ólomszinü kalpagomat is ő néki hagyom.*”[39] Nos, az ispán hasonnevű fia lett az új nicki templom plébánosa 1776-tól egészen haláláig, 1824-ig. A nicki temetőben álló síremlékén a születési évszám – 1752 – viszont nagy valószínűséggel hibás. Ugyanis a mihályi anyakönyv bejegyzése szerint 1753. január 13-án keresztelték.[40] (Majd 2 héttel későbbi keresztelő a születéshez képest akkoriban nem volt szokásban.)

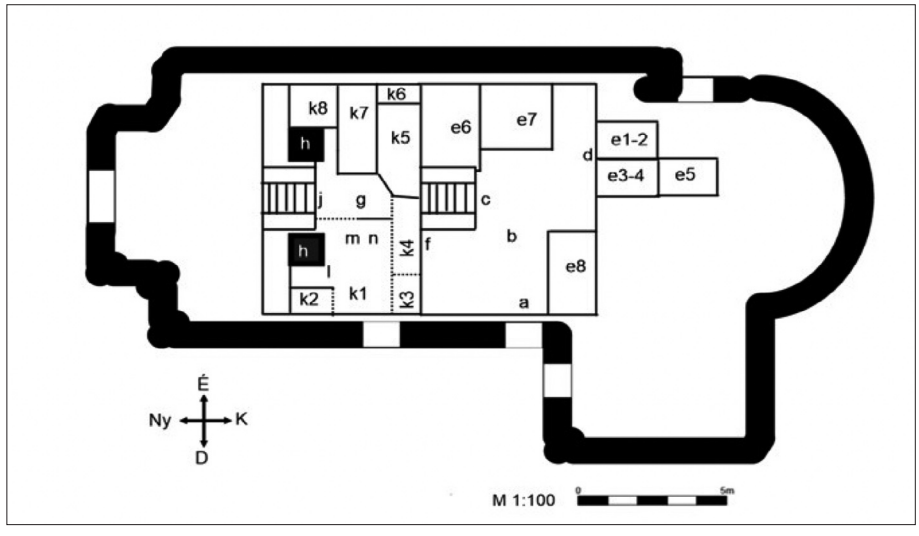
Mint említettük, Niczky Lázár halálozási bejegyzése nem utal a temetés helyszínére. Végrendeletében se tett arról említést, hogy hová kíván temetkezni. Csak annyit jegyzett meg: „*Vagyon … az második szacskóban kétszáz frtom, ezeket hagyom az ocsmány dög testemnek el temetésére, elég leszen…*”[41] Mégis, mivel olyan részletesen rendelkezett a templom alatti kripta kialakításáról,[42] illetve két testvére – Katalin, József – is Nicken temetkezett,[43] joggal feltételezhetjük, hogy őt is a családi kriptában helyezték örök nyugalomra.

A KRIPTÁK

Mint említettük a kriptákba külön–külön két, téglából épített lépcsőn lehetett lejutni (c, j). A 20. század első felében azonban lezárták a lejáratokat. A Kisfaludy sírboltba levezető lépcsőt fedő kőlap fölé betont öntöttek, a Niczky-kripta lejáratát pedig téglával falazták el és föléje járólap került. Így a kripták megközelíthetetlenné váltak és lassan a feledés homályába kerültek. Csak a templom déli oldalának a lábazatában lévő szellőzőnyílások jelezték, hogy odalent van valami. 1984-ben viszont a templom villamos hálózatának megújítása során a munkát végző helyi szakember alatt egyszer csak megnyílt a föld.[44] A hajó déli oldalán, a keleti ablak alatt, közvetlenül a fal mellett beszakadás keletkezett a padozatban. A nyílás a szakember szerint a „*kripta egyik szellőzőnyílásához kialakított fiókboltozat hiányából*

37 GYEL Pel. Mihályi ir. Liber Copulatorum ab anno 1747–1826.
38 R. R., 1908. 360. p.
39 Uo.
40 GYEL Pel. Mihályi ir. Liber Baptisatorum ab anno 1746–1810.
41 R. R., 1908. 356. p.
42 Uo.
43 GYEL Pel. Mihályi ir. Liber Defunctorum ab anno 1755–1826. 1758. szeptember 26.; GYEL Pel. Nagylózs, halotti anyakönyv (továbbiakban: hal. akv.), 1753–1789. 1781. október 5.
44 Simon János személyes közlése. Nick, 2018. október 20.

keletkezett".[45] Az így kialakult lejáratot (a) csak ideiglenesen fedték be padlólapokkal, illetve a padsor nyílás fölé húzásával. Ezzel újra megközelíthetővé váltak a kripták. Jobban mondva csak a keleti kripta „előtere" (b), ahová már nem történt temetkezés. Később a két kripta

1. kép: A nicki Szent Anna-templom kriptájának alaprajza
(Keszei Szabolcs vázlata, 2019)

közötti elválasztó falon nyílást törtek (f) és így már a nyugati kripta is megismerhetővé vált. Sajnos, olyan személyek is lejuthattak, akik a kíváncsiságuk kielégítése céljából a rombolástól sem riadtak vissza, így több kriptafülkét szinte teljesen lebontottak, a még épen lévő (fém)koporsókat elmozdították és feltörték. Van olyan vélemény, miszerint ezt a pusztítást még a 2. világháború végén a szovjet katonák vitték végbe, de más források ennek ellent mondanak.[46]

A NICZKY-KRIPTA

A „keleti" kripta előtere (b), így az egész sírbolt szélessége kb. 6,7 m. Kivétel a sekrestyével bővített rész, de az megközelíthetetlen. Az előtér legnagyobb hosszúsága kb. 5,9 m. A hevederes dongaboltozat legnagyobb magasság kb. 1,7 m. A keleti falon jól elkülöníthetők a sírfülkék falazásai (d). Az itt lévő fülkék (e1-2, e3-4) abban térnek el a többitől, hogy a tégla falazatot fedő habarcsba belevésték az ott eltemetettek monogramját, illetve az elhalálozási évüket. Az 1800 ИG felirat Niczky György sírját jelzi, aki fiatalon, 22 évesen hunyt el, akit

45 RSZIKP Vámoscsaládi irattár. Nemes, 2012.
46 Tőke Péter plébános jelentése a háborús károkról. SZEL PL PH ir. Acta cancellariae 58/1945.; Közölve: „Az úr irgalma, hogy nem vesztünk el." A Szombathelyi Egyházmegye második világháborús kárjelentései, 1944–1948. S. a. r., szerk. Rétfalvi Balázs, Tangl Balázs; közrem. Inzsöl Richárd, Janzsó Miklós. Szombathely, 2017. 232. p. (Géfin Gyula Kiskönyvtár; 4.)

felvettek a magyar királyi testőrséghez, de még a bevonulása előtt elhunyt 1800. március 10-én.[47] A felette levő fülke felirata: 1802 ИI, ami Niczky Imrére emlékeztet, aki az alatta nyugvó György apja és 1802. november 9-én halt meg. Ők II. Gáspár ágából származnak, de Nagy Iván nem jelzi ezt a vonalat.[48] György melletti fülkén a következő felirat szerepel: 1816 N ISTVAN. Az írás Niczky Istvánra utal, aki a kőszegi kerületi tábla ülnöki tisztségét is betöltötte, és 1742 és 1816 között élt. Ő III. János ágából való, az ítélőmester dédunokája.[49] A felette lévő fülkén található felirat – N Josefnö 1818 – István unokaöccsének, Niczky József soproni alispán (1820–1836), országgyűlési követ feleségének nevét és halálozási dátumát jelzi. Alsószomolányi Nagy Anna nyugszik ott, kinek az édesanyja unokahúga volt a tudós Sajnovics Jánosnak.[50] A beazonosítást nehezítette, hogy Szluha Márton könyvében 1839 szerepel halálozási dátumként,[51] de a sajtoskáli anyakönyvben az 1818-as időpont szerepel. Sőt, a nicki temetést is említik.[52]

Még egy sírt lehet beazonosítani. Az alaprajzon „e7" jelzésű sírfülke déli oldalán az 1868-as szám olvasható. Az elfalazott rész nagyobb, mint egy sima fülke (1,65x1,3 m), de nem lehet felismerni rajta eltérő időpontú falazást. Az évszám alapján a fülkében Niczky Mária nyugszik, aki 53 éves korában hunyt el és a fentebb említett István unokája.[53] Tudomásunk szerint őt temették utolsóként a Niczky kriptába. (Még egy Niczky leszármazottat temettek Nicken – 1884-ben Niczky Karolinát –, de ott a temetés helyeként nem szerepel a családi sírbolt megjegyzés.[54] Valószínűleg, a falu temetőjében lelt örök nyugalomra.)

Az e8-cal jelölt fülke mérete (1,6x2,3 m) azt sejteti, hogy többen is nyugszanak benne. Viszont a temetkezések időpontjait és a rokoni kapcsolatokat ismerve, az is elképzelhető, hogy Niczky Sándor 1848-as országgyűlési követ, kormánybiztos pihen a falak mögött.

Az említett sírfülkék közül egyedül Niczky Józsefné sírját bontották meg. Egy kb. 20–22 cm-es négyzet alakú nyílást vágtak a fülke falába. Ezen betekintve egy darabokra hullott romos koporsó maradványát lehet látni. Bal felé (N Imre sírja) nézve vakolt, jobb felé vakolatlan falazatot látni. Ez azt erősíti meg, amit az évszámok is jeleztek, a bal oldali kamrát készítették el előbb, kívülről bevakolták, majd hozzáépítették ezt a sírfülkét. A hátsó fal is vakolt és át van ütve, valószínűleg egy hosszú rúddal. Csak annyit lehet megállapítani, hogy ott is van valami (e5). Feltehetőleg egy régebbi sír, hisz Lázár úr az egész templom alá rendelt kriptát.

Még egy sírfülke található a lépcsőtől északra (e6). Ez egy többes temetkezésű sírbolt. Ezt is megbolygatták. A falon keletkezett nyílás szabályos formája azt sejteti, hogy itt egy fedőtábla lehetett, amit valakik valamikor eltávolítottak. A nyíláson benézve több romos koporsót, és csontmaradványokat lehet felismerni. Legalább hat személyt temettek el itt. Talán VI. János udvari tanácsos és szeptemvir szűkebb családjának tagjai azok.

47 A magyar testőrségek névkönyve, 1760–1918. Összeáll. Hellebronth Kálmán. Bp., é. n. 273. p.
48 Nagy, 1861. 152–153. p.
49 Nagy, 1861. 152. p.
50 *Hám Sándor:* Sajnivics János élete és Demonstratioja. = Magyar Sion, 1889. 22. p.
51 Szluha, 1999. Niczky III. tábla.
52 GYEL Pel. Sajtoskál, vegyes anyakönyv. 3. könyv halottak, 1798–1832. 35/2 p.
53 Nagy, 1861. 150. p.
54 RSZIKP Vámoscsaládi irattár. Nick, hal. akv., 1811–1889. 1884. december 23.

A KISFALUDYAK SÍRBOLTJA

Ebbe a kriptába is eredetileg téglalépcsőn lehetett lejutni (j). A kórus alatt nyíló lejáratot egy mészkőlap zárta, aminek a nyugati végénél két db vasfogantyú segítette a lap kiemelését, ha szükség volt rá. Ez a fedőlap napjainkban is megvan – a kriptából látható –, csak beöntötték betonnal. Most csak a Niczky-mauzóleumból, a két sírboltot elválasztó falat áttörve (f) lehet bejutni. Ez a kriptarész kisebb, mint a másik. Az elrendezése is más. A lépcsőn leérve egy kb. 2,1x1,7 m nagyságú előtér (folyosó) nyílik (g). Az előtértől jobbra, balra és a végén kisebb–nagyobb sírfülkék találhatóak (k1-k8). Többségük falazata megbontva (k2, k5, k7, k8), néhol teljesen ledöntve (k1, k3, k4). Talán csak a sírhely északkeleti sarkában lévő gyermeksír nem bolygatott (k6). A „h" betűkkel jelölt téglapillérek a karzat oszlopait tartják. A sírokban talált fakoporsók az idők folyamán teljesen szétestek. A falazatokon monogram, vagy évszám nem látható. Megmaradt viszont a „k1" jelzésű sírkamrában három db fém (borítású) koporsó. Ezek segítségével lehet bizonyítani, hogy ide a Kisfaludyak temetkeztek. A fémkoporsók alatt szétesett fakoporsók találhatók.

A karzatpillér által félig takarva egy lemezből készült gyermekkoporsó fekszik (l). A rajta lévő felirat – többé–kevésbé – jól olvasható. A koporsó pillér felőli oldalán a „Süttő Gizela"(!) név látható. A másik oldalon a születési időpontból az évszám nem kibetűzhető csak a hónap és nap, illetve a halálozási dátum is jól látható: *„… unius 18kán meghalt 1879 Márczius 29kén"*. Ezekből az adatokból kikövetkeztethető, hogy ki nyugszik a felfeszített koporsóban. Ő Süttő Gizella, aki 1878. június 18-án született Kapuváron és 28-án keresztelték. Az apa Süttő Kálmán takarékpénztári pénztárnok, az anya Kisfaludy Irén.[55] A kislány sajnos nem sokáig élt. A halotti anyakönyv szerint 1879. március 29-én halt meg 9 hónapos korában. A halál okaként agyvelőgyulladást jelöltek meg. Másnap temették a répcelaki – valójában nicki (KSZ) – családi sírboltban.[56] A helyszín elírásának az lehet az oka, noha a Kisfaludyak ezen ágának családi temetkezési helye a nicki templom, de birtokuk – már amennyi maradt – és kastélyuk (kúriájuk) Répcelakon volt. Akkor még itt élt a kis Gizella dédanyja özvegy Kisfaludy Jánosné. Pár év múlva a szülők is Répcelakra költöztek, és több gyermekük született. Érdekesség, hogy 1885-ben világra jött gyermekük szintén Gizella névre lett keresztelve, de ő megérte a felnőtt kort és a szintén répcelaki birtokos Barthodeiszky Józsefhez ment feleségül.

A másik – szintén feltört – lemezkoporsó, amin feliratot lehet felismerni a „n" betűvel jelzett. A nagyon nehezen olvasható felirat: „*Özvegy Kisfaludi Kisfaludy Jánosné*". Dátum nem felismerhető. De ennyi információból is beazonosítható a személy. Kisfaludy Jánosné, született Gróyer Zsófia 88 évesen halt meg végelgyengülésben 1880. április 17-én és 19-én temették el a nicki családi sírboltba.[57] A két előbb említett koporsó között található a harmadik fémkoporsó (m), amin viszont semmilyen írás sem felismerhető. Viszont, az elhelyezkedéséből és az anyagából – hasonló lemezkoporsó mint a másik kettő – ki lehet következtetni, hogy kit temettek el benne. A feltört koporsóban – itt is – női ruhamaradványokat lehet felismerni. A halotti anyakönyvi bejegyzésekből kiderül, hogy az előző temetésekhez közeli időpontban, csak egy személyt temettek el. Ő pedig Kisfaludy Gusztáv

55 GYEL Pel. Kapuvár, keresztelték anyakönyve (továbbiakban: ker. akv.) 8. köt. 1876–1889.
56 GYEL Pel. Kapuvár, hal. akv. 7. köt., 1878–1896.
57 RSZIKP Vámoscsaládi irattár. Nick, hal. akv., 1811–1889.

özvegye, Kozma Paulina. 1881. szeptember 13-án hunyt el 62 éves korában és 15-én temették a nicki családi sírboltba.[58] Nevezett menye volt Gróyer Zsófiának és nagyanyja Süttő Gizellának. Így, érthető a koporsók elhelyezése.

A KRIPTÁKBAN ELTEMETETTEK AZ ANYAKÖNYVEK TANÚSÁGA SZERINT.

A 17. század végén és a 15. század elején Nick még a vámoscsaládi egyházközség filiája volt.[59] 1718-ban vált önálló plébániává.[60] Ekkortól vannak anyakönyvi források. Azonban csak a születetteket jegyezték fel ettől az időponttól.[61] A halálozási bejegyzések – és a házasságiak is – csak később, 1729-től kezdődnek és az első években ugyancsak hiányosak. Így, csak az ezután elhunytakról található írásos bizonyíték.

Mivel Niczky Lázár úgy végrendelkezett, hogy a régi templom alatti kriptákban lévő maradványokat az újonnan megépülő kriptákba vigyék át,[62] ezért régi templom idején eltemetett elhunytakra is úgy tekinthetünk, hogy a mai templom alatt alusszák örök álmukat.

A KISFALUDY CSALÁD SÍRBOLTJÁBAN ELTEMETETTEK

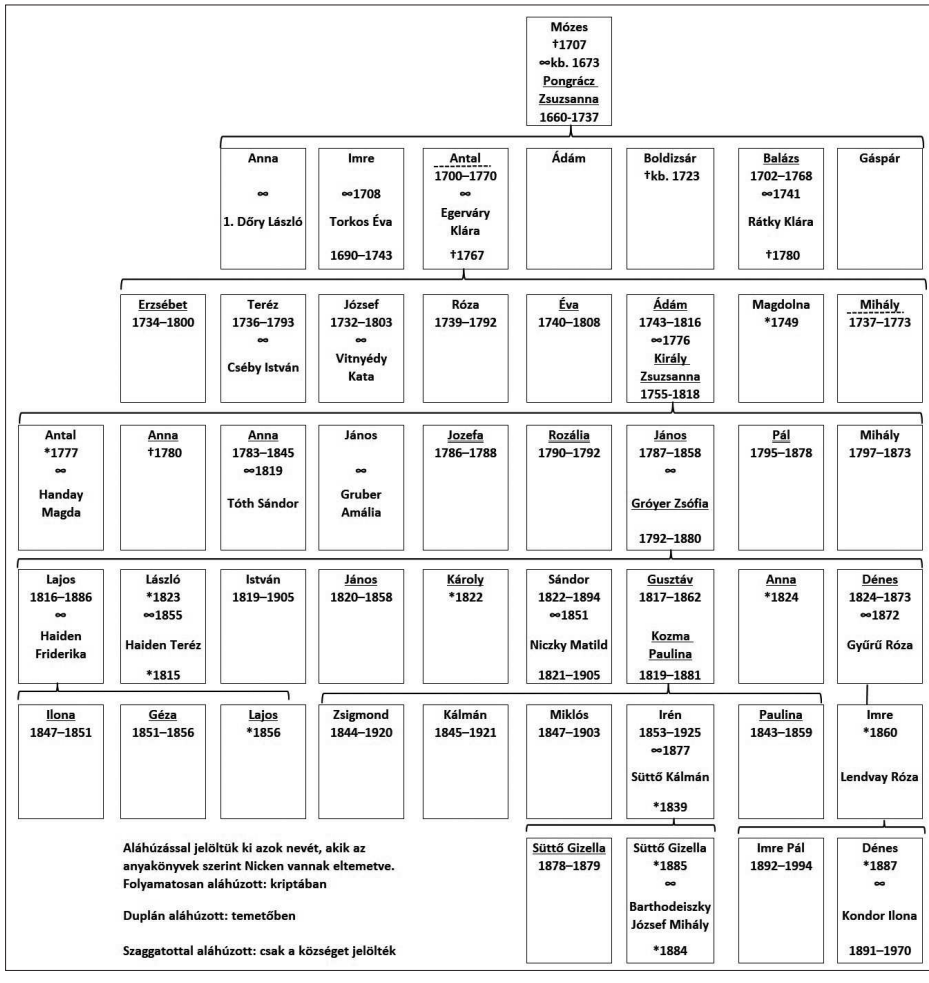
A család ún. ifjabb ága, azon belül is a katolikus ágának a családtagjai temetkeztek ide. 21 családtag maradványait rejti a kriptájuk az anyakönyvek tanúsága szerint. Maga Mózes, az ág őse, aki kalandos élete során részt vett a török ellenes harcokban, illetve később a spanyol örökösödési háborúban a franciák ellen, és 1707-ben[63] hunyt el Bécsben, valószínűleg nem Nicken lett eltemetve.[64] Itt jegyeznénk meg, hogy az idősebbik ághoz tartozó László kuruc brigadéros (†1739) temetkezési helyét Szluha Márton Nickre helyezte,[65] azonban ezt az információt Mészáros Kálmán vitatta.[66] Mi is vele értünk egyet és nemcsak azért, mert nincs nyoma az adott anyakönyvben, hanem azért is, mert az idősebb ág egyetlen más tagja sem temetkezett ide.

Ide temették (*„in ecclesia niczkiensi”*) viszont a 77 éves korában elhunyt Pongrácz Zsuzsannát, Mózes özvegyét 1737-ben.[67] Ez a legkorábbi írásba foglalt adat. Több mint 30 év telt el a következő dokumentált temetésig.

A nicki anyakönyv elég szűkszavúan tudósít Kisfaludy Balázs haláláról. A nevén kívül csak a halál dátumát – 1768. november 7. – és az elhunyt korát – 66 év – rögzítették.[68] Viszont jóval bővebben számol be a mihályi anyakönyv. Többek közt egyértelműen meg-

58 Uo.
59 Kelemen – Nemes, 2012. 2. p.
60 Kelemen – Nemes, 2012. 4. p.
61 RSZIKP Vámoscsaládi irattár. Nick, akv., 1718–1777.
62 R. R., 1908. 356. p.
63 Szluha szerint 1710. április 25-én. Szluha, 1999. Kisfaludy IV. tábla.
64 *Kisfaludy László:* A kisfaludi Kisfaludy család története. Debrecen, 2004. (továbbiakban: Kisfaludy, 2004.) 101. p. (Régi magyar családok; 2.)
65 Szluha, 1999. Kisfaludy II. tábla.
66 *Mészáros Kálmán:* Kuruc tábornokok és brigadérosok nyughelyei. = Hadtörténelmi Közlemények, 2006. 4. sz. (továbbiakban: Mészáros, 2006.) 985. p.
67 RSZIKP Vámoscsaládi irattár. Nick, hal. akv., 1729–1760. 1737. február 20.
68 RSZIKP Vámoscsaládi irattár. Nick, hal. akv., 1768–1811.

jelöli a temetés helyét: „*Niczk ... Chrypta familiae*”[69] Balázs Mózes legkisebb gyermeke volt, ha elfogadjuk az anyakönyvi bejegyzés adatát.[70] Felesége Rátky Klára (1741–1780),

2. kép: A Kisfaludy család „ifjabb ágának” leszármazási táblája. Kisfaludy Mózes leszármazottjai (Szluha, 1999. Kisfaludy IV–VI. tábla alapján)

rátky és salamonfai Rátky Gábor és Polányi Jusztina leánya. Az ún. „vadosfai vallási incidens” egyik fő szereplője.[71] Valószínűleg ő az utolsó, akit még a régi családi kriptába temettek.

69 GYEL Pel. Mihályi ir. Liber Defunctorum ab anno 1755–1826. 1768. november 7.
70 Kisfaludy László viszont Antal bátyjaként említi. Kisfaludy, 2004. 117. p.
71 Bővebben *Pintér Gábor:* Status causae Vadosfalvensis. = CREDO Evangélikus Műhely, 2005. 1–2 sz. 27–89. p.

Testvére, Antal 1770-ben történt halálakor csak annyit jegyeztek fel: „*sepultus in Niczk*". Elképzelhető, hogy ekkor már megkezdték az új templom építését és a kriptákban való temetkezések szüneteltek.

Igaz, hogy a templom 1776-ra elkészült, de az új kriptákba – Szily püspök vizitációja szerint – még 1779-ben sem lehetett temetni.[72] Az új kriptába 1780-ban temettek először. Antal fiának, Ádámnak a leányát, Annát helyezték oda (*in cripta Niczkien*). Érdekes, hogy a következő években ismét nem a kriptában, hanem a temetőben (*cemeterio Niczkien*) temették a család elhunytjait. (A Niczky család is hasonlóan cselekedett.)

1800 és 1881 között összesen 18 Kisfaludy családtagot temettek a családi kriptába. Két kivétel történt. 1862-ben az 5 éves Kisfaludy Lászlót a répcelaki temetőben hantolták el, valószínűleg azért, mert törvénytelen születésű – szülőként csak Kisfaludy Malvina nevét tüntették fel – volt. A másik eset az 1878-ban 84 évesen elhunyt agglegény Pál, akit a nicki temetőben helyeztek örök nyugalomra, feltehetőleg a kripta betelte miatt. (Az utolsó három koporsót – a fémkoporsók – korábbi (fa)koporsók fölé helyezték el.)

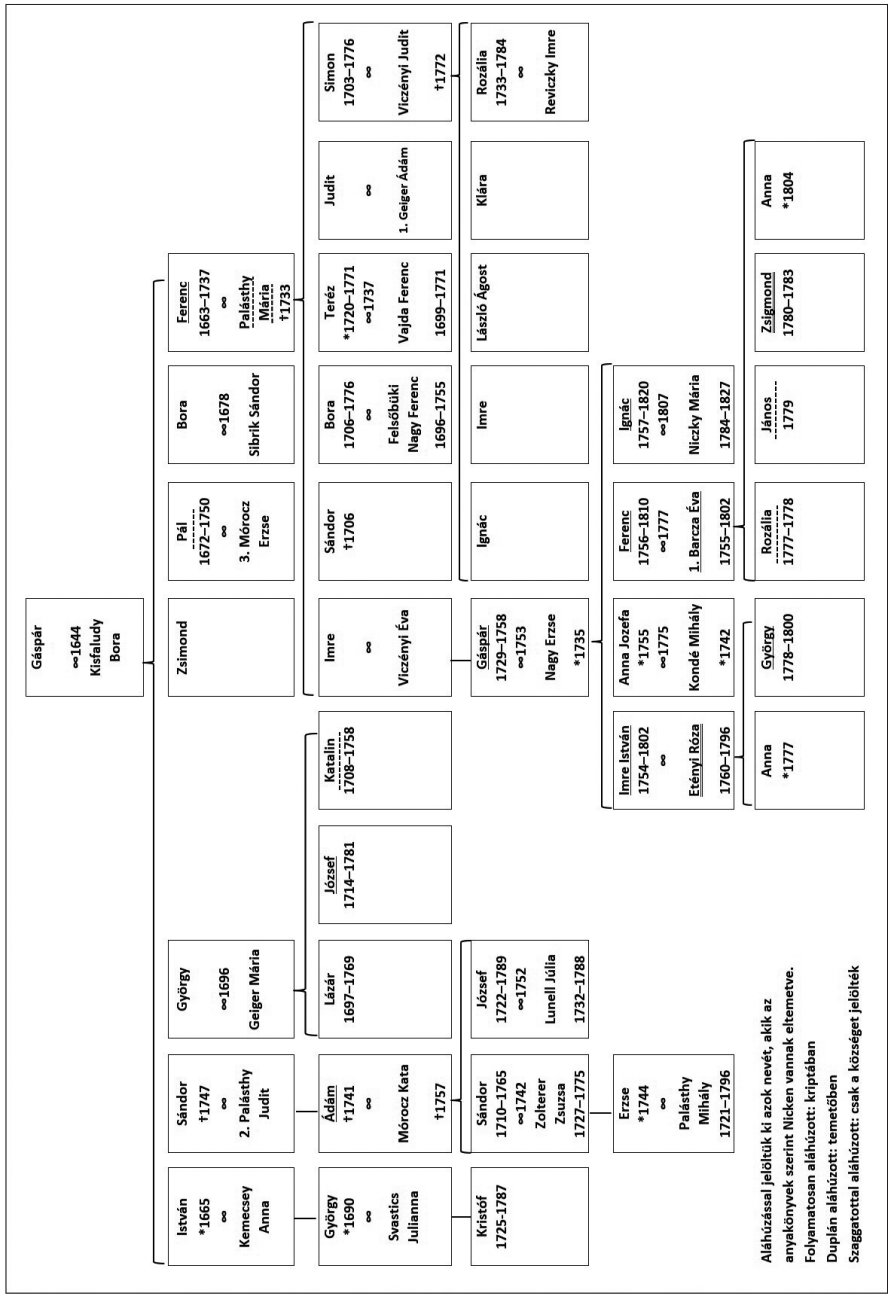
Az itt nyugvók közül Ádámot, Antal fiát érdemes megemlíteni, aki egy 1782. évi nemesi összeírás szerint Vas vármegye alszolgabírójaként tevékenykedett.[73]

Ádám 12 gyermeke közül kiemelkedik János Nepomuk (1787–1858), aki: „*iskolái befejezése után hivatalnoki pályára lépett, a dunántúli kerületi tábla ülnökeként dolgozott, majd 1809-ben a Napóleon ellen készülődő nemesi felkelő hadak alhadnagya lett… A Mecséry altábornagy parancsnoksága alatt álló lovashadosztályba osztva rövidesen főhadnagyi rangot kapott, és az 5. lovasszázad tisztjeként részt vett az 1809. június 14-i kismegyeri ütközetben, majd a felkelő hadak szétszóródása után meg is sebesült Écsnél. A következő év szeptemberében feleségül vette a hat esztendővel fiatalabb Grójer Zsófiát, majd december 17-én, a vármegye tisztújító közgyűlésén gróf Széchenyi Ferenc, a vármegye adminisztrátora becsületbeli aljegyzőnek nevezte ki. 1816. május 28-án tovább lépett felfelé a ranglétrán, ezúttal a szombathelyi járás alszolgabírójává választották, majd 1824. november 9-én a tótsági járás főszolgabírójává. Hivatalát 1835. május elsejéig látta el – közmegelégedésre*."[74]

A Kisfaludy család ezen ága nem halt ki, de nicki és répcelaki szereplésük a 20. század elején befejeződött. A leszármazottak elkerültek erről a vidékről. A családra utaló utolsó „emlék" a nicki temetőben található. Itt temették el 1970-ben Kisfaludy Dénesné született Kondor Ilonát, akinek a férje a kriptában nyugvó Dénes (†1873) unokája.

Érdekes bejegyzés található a nicki plébánia halotti anyakönyvében 1851. május 29-ei dátummal. Az elhunyt: Barthodeiszky József, 64 éves, római katolikus, laki földesúr, akit Nicken a Kisfaludy család sírboltjába temettek.[75] Miért? A család egyetlen más tagja sem temetkezett oda. Szülei sírja Mihályiban található, felesége és két gyermeke a külsővati temetőben nyugszik. Legidősebb fia Répcelakon van eltemetve. A tehetős rátky és salamonfai Barthodeiszkyek még közeli rokonságban sem voltak a Kisfaludyakkal. Egyetlen korábbi kapcsolat az, hogy a már említett Kisfaludy Balázs feleségének, Rátky Klárának a testvére Magdolna (1718–1775) lett a második felesége Barthodeiszky Józsefnek (1721–1795), aki a Rátky család kihalása után megkapta a rátky és salamonfai előnevet.[76] Ő a Nicken eltemetett József (1781–1851) nagyapja.

72 SZEL PL PH ir. Cv. Szily-vizitáció 176. p.
73 *Schneider Miklós:* Vas vármegye nemesi összeírásai. 1. Szombathely, 1941. 73. p.
74 Kisfaludy, 2004. 128–129. p.
75 RSZIKP Vámoscsaládi irattár. Nick, hal. akv., 1811–1889.
76 *Kempelen Béla:* Magyar nemes családok. 1. köt. Bp., 1911. 453. p.

3. kép: A Niczky család leszármazási táblája. Gáspár ága
(Szluha, 1999. Niczky IV. tábla alapján)

A NICZKY CSALÁD ELHUNYTJAI A KRIPTÁBAN

A család mindkét nagy ágának a tagjai temetkeztek a kriptában. Az ún. „János-ágból" 16 főnél, míg az ún. „Gáspár-ágból" kilenc személynél szerepel az a kitétel, hogy a családi kriptában, vagy a nicki templomban lelt örök nyugalomra. Természetesen, ennél többen nyugodhatnak ott, csak az anyakönyvben nem szerepeltették. Olyanok, akik nem Nicken haltak meg, de azt jelölték meg a temetés helyszínéül. Például Niczky Tamás, aki Kőszegen halt meg 1760-ban, de megjegyezték, hogy „*Nickre vitték*".[77] Vagy Niczky Katalin, aki Mihályiban halt meg 1758-ban, de Nicken temették.[78] Biztosan a kriptába temették 1818-ban Niczky József feleségét Nagy Annát, igaz, hogy a sajtoskáli anyakönyvben csak Nick települést említik,[79] de a kriptában sírfülkéjét nevével és halálának évszámával jelölték: „N Josefnő 1818".

A „Gáspár–ág" kriptában nyugvó elhunytai közül is megemlítünk néhányat. Ádámot, aki vasi, majd zalai követi tisztet viselt, majd a kőszegi területi tábla elnöke lett.[80] Balogh inszurgens őrnagyként említi 1741-ben.[81] Lázár úr testvére József, akit bátyja a végrendeletének végrehajtásával bízott meg,[82] a győri székeskáptalan énekeskanonoka volt.[83] III. Gáspár nagyon fiatalon hunyt el 1759-ben, 29 éves korában. Özvegye Nagy Mária Erzsébet – az uraiújfalui Mesterházi Nagyok családjából – később Márffy Ignáchoz ment feleségül.[84]

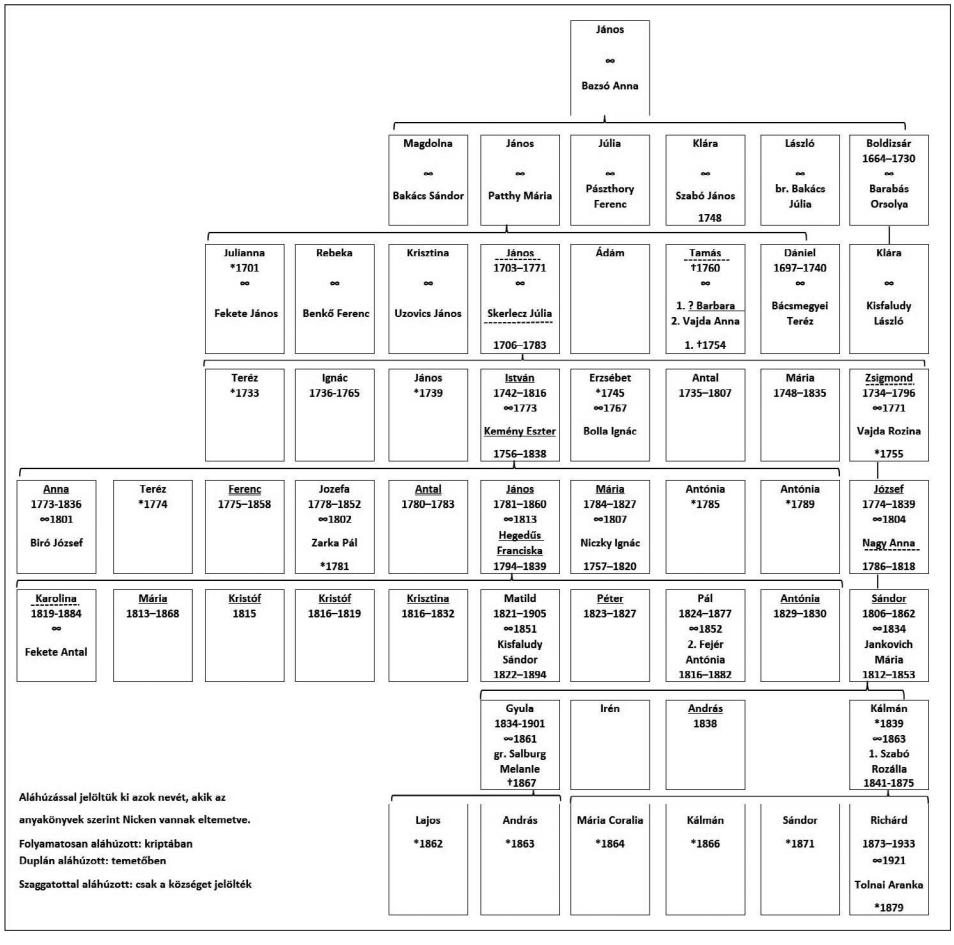
Gáspár elsőszülöttjéről, Imréről és annak gyermekéről, Györgyről már volt szó korábban. Másik két fia is a kriptában lett eltemetve, sőt házastársaik is. A középső fiú, Ferenc és első felesége Barcza Éva, illetve, legfiatalabb fiútestvér Ignác, aki Vas vármegyei főszolgabíró volt, negyedik unokatestvérét, Niczky Máriát vette feleségül. A „Gáspár-ág" III. Gáspár unokáival megszakadt. A bejegyzésekből az is kiderül, hogy a későbbi „grófi-ág" – István leszármazottai – egyetlen tagja sem temetkezett ide.

A „János-ág" férfitagjai is aktívan részt vettek a helyi, majd az országos közéletben. V. János (†1771) vasi táblabíró, míg fia, István (†1816) Kőszegi kerületi táblai ülök volt.[85] Másik fia, Zsigmond (†1796) főszolgabíróként tevékenykedett Sopron vármegyében.[86]

A következő generáció feljebb jutott a politikai ranglétrán. István fia, VI. János több címet is birtokolt. Udvari tanácsos, szeptemvir, Vas vármegye első alispánja. Következtében több ún. reformkori rendi országgyűlésen is képviselte Vas vármegyét.[87] A követségtől

77 SZEL PL PH ir. Anyakönyvek. Kőszeg, hal. akv., 1760. július 1.
78 GYEL Pel. Mihályi ir. Liber Defunctorum ab anno 1755–1826. 1758. szeptember 26.
79 GYEL Pel. Sajtoskál. Vegyes anyakönyv 3. könyv halottak, 1798–1832. 1818. január 28.
80 Szluha, 1999. Niczky IV. tábla.
81 *Balogh Gyula:* Vasvármegye nemes családjai. 2. bőv. kiad. Szombathely, 1901. 106. p.
82 R. R., 1908. 360. p.
83 http://lexikon.katolikus.hu/G/gy%C5%91ri%20sz%C3%A9kesk%C3%A1ptalan.html (Megtekintve: 2020. december 1.)
84 RSZIKP Vámoscsaládi irattár. Nick, házasultak anyakönyve, 1729–1764. 1764. (hónap, nap nélkül) 193. p.
85 Szluha, 1999. Niczky III. tábla.
86 *Dominkovits Péter:* Cigányösszeírások Sopron vármegyében, a 18. század második felében. Egy tematikus repertórium előmunkálatai, az 1770-es évek. In: Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene.1. Fel szerk. Márfi Attila; társszerk. Kosztics István. Pécs, 2005. 55. p.
87 *Tilcsik György:* Vas megye és az örökváltság kérdése a reformkori országgyűléseken. In: Vas megye múltjából. 3. Levéltári évkönyv. Szerk. Kiss Mária. Szombathely, 1986. 168–170., 172., 176., 207. p.; https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=82700016.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D26# (Megtekintve: 2020. december 1.)

1834-ben visszalépett, amit a következőkkel magyaráznak: „*a kormányzat az ellenzék soraiból igyekezett minél több tehetséges embert hivatalokkal és címekkel megnyerni, s az oppozíciótól eltávolítani. Ez történt … az 1832/36-os országgyűlés alatt … többek között a vasi Niczky Jánossal…*”[88]

4. kép. A Niczky család leszármazási táblája. János ága
(Szluha, 1999. Niczky III. tábla alapján)

Talán ezért is kapott alországbírói kinevezést.[89] Jánosnak három testvére, hat gyermeke és felesége is a kriptában nyugszik.

88 *Völgyesi Orsolya:* Fáy András, Pest vármegye követe az 1832–36. évi országgyűlésen. In: Studia Comitatensia. Új foly. 2. A Ferenczy Múzeumi Centrum Évkönyve, 2015. Szerk. Tyekvicska Árpád. Szentendre, 2016. 37. p.
89 https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=84000005.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fkeyword%3DNiczky (Megtekintve: 2020. december 1.)

János unokatestvére, József hasonló pozíciókat töltött be. 1820 és 1836 között Sopron vármegye alispánja, az 1825–1827., az 1830. és 1832–1836. évi országgyűlésen a vármegye követeként vett részt. Haladó beállítottságát mutatja, hogy állandó kapcsolatban állt Széchenyi Istvánnal.[90] A császári és királyi tanácsos „fekete nyavalyában" hunyt el Sajtoskálban[91] és Nicken a família sirboltjába temették.[92]

A politika és a közélet tekintetében talán József fia, Sándor a legismertebb. Apjához hasonlóan ő is betöltötte a soproni alispáni és országgyűlési követi tisztségeket.[93] A „*neve is fel-felbukkan Széchenyi 1831 utáni naplójegyzeteiben. Niczky is tagja volt az 1840. augusztus 24-én alakult Sopron-Vasi Szederegyletnek (kezdetben »Sopron-Vasi Szederfa-Egyesület«), mely Széchenyi kezdeményezésére jött létre.*"[94] *A* reformkor más, ún. haladó egyesületekben is szerepet játszott: pl. A Kisdedóvó Egyesületnek is tagja volt más reformpárti politikusokkal együtt.[95] Az akadémia könyvtárát egy 1541-ben nyomtatott Sylvester János-féle Újtestamentummal gazdagította.[96] A „*politikában a radikálisabb, kossuthi ellenzéki irányzatot pártolta. Az 1845-1848. közötti időszakban élen járt az adminisztrátori rendszer elleni agitációban, s a Rohonczy Ignác Sopron megyei adminisztrátor elleni küzdelem céljaira saját pénzével is adózott.*"[97] Az új, népképviseleti országgyűlésbe Niczkyt Sopron vármegye lövői választókerülete választotta képviselővé. 1848. szeptember 17-én pedig Batthyány Lajos miniszterelnök őt nevezte ki Sopron vármegye, Sopron, Ruszt (ma: Rust, Ausztria) és Kismarton (ma: Eisenstadt, Ausztria) szabad királyi városok honvéd toborzási kormánybiztosává, amely feladatokat november közepéig látta el.[98] A szabadságharc után már nem vállalt szerepet a közéletben. Már korábban, 1846-ban eladta sajtoskáli birtokait,[99] Nickre költözve itt élt 1862-ben bekövetkezett haláláig. Ő az utolsó előtti, akit a családi kriptában helyeztek örök nyugalomra.

János és Sándor örökösei a 19. század második felében értéksítették birtokaikat, és elköltöztek a településről. Az utolsó, akit Nicken hantoltak el, Fekete Antalné Niczky Karolina volt 1884-ben.[100]

Még néhány személyről szeretnénk megemlékezni. II. Gáspár gyermeke Pál 1750. január 28-án halt meg Nicken.[101] Mivel a család leszármazási tábláján csak ő szerepel ezen a néven a 17–18. század fordulóján, feltételezhetjük, hogy ő az a Niczky Pál, akinek az aláírása szerepel a szécsényi országgyűlésen keletkezett szövetséglevél aláírói között.[102] Niczky

90 *Hermann Róbert:* Niczky Sándor kormánybiztosi jelentései 1848. szeptember 24.–november 17. In: Házi Jenő emlékkönyv. Szerk. Dominkovits Péter, Turbuly Éva. Sopron, 1993. (továbbiakban: Hermann, 1993.) 349. p.
91 GYEL Pel. Sajtoskál Matricula Defunctorum 1832–1884. 1839. szeptember 4.
92 RSZIKP Vámoscsaládi irattár. Nick, hal. akv., 1811–1889. 1839. szeptember 7.
93 *Szinnyei József:* Magyar írók élete és munkái. 9. köt. Bp., 1903. https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-irok-elete-es-munkai-szinnyei-jozsef-7891B/n-9BA34/niczky-sandor-niczki-9D3A8/ (Megtekintve: 2020. december 1.)
94 Hermann, 1993. 349. p.
95 A Kisdedóvó intézeteket Magyarországon terjesztő Egyesület 1839diki évkönyve. Kiad. Kacskovics Lajos. Pest, 1839. 54. p.
96 Régi magyar nyelvemlékek. 2. köt. Szerk. Döbrentei Gábor. Buda, 1840. VIII. p.
97 Hermann, 1993. 349. p.
98 Niczky Sándor képviselői és kormánybiztosi tevékenységéről lásd Hermann, 1993.
99 https://sajtoskal.hu/falutortenet/
100 RSZIKP Vámoscsaládi irattár. Nick, hal. akv., 1811–1889. 1884. december 23.
101 RSZIKP Vámoscsaládi irattár. Nick, hal. akv., 1729–1760. 1750. január 28.
102 II. Rákóczi Ferencz vezérlőfejedelem és a szövetkezett rendek 1705. szeptember 20-ikán a szécsényi gyűlésen kiállított szövetséglevele. Bev. ell. Borovszky Samu. Hasonmás kiad. Bp., 1911. 7. lev. 1. p.

Pál főhadsegédet bízta meg a Bercsényi főgenerális 1709. szeptember végén, hogy tisztességesen temessék el az elhunyt Bottyán János generálist.[103]

Egy másik Pál, VI. János gyermeke, akit nem Nicken temettek, de az ottani templomban keresztelték Pál Ferenc Ignác néven.[104] Az 1848–1849. évi szabadságharc során 1848 szeptemberétől a Vas vármegyében alakuló önkéntes nemzetőrzászlóalj főhadnagya lett. Novembertől százados az előbbiből szervezett 45. honvédzászlóaljban. Alakulatával előbb Perczel Mór tábornok drávai hadtestében, 1849 januárjától a feldunai (VII.) hadtestben, majd az abból kivált Kmety-hadosztályban szolgált. Buda bevétele után kitüntették a katonai érdemjel 3. osztályával. A június 13-ai csornai ütközetben megsebesült, átlőtték a bal lábszárát.[105] A szabadságharc leverése után büntetésből besorozták a 3. dzsidásezredhez, majd kb. 1 év elteltével váltságdíj ellenében leszerelték. Házassága(i) révén Nógrád vármegyébe, Erdőtarcsára került. A kiegyezés után Nógrád vármegye főjegyzője, a vármegyei honvédegylet tagja. Ott is halt meg 1877. március 11-én.[106]

Itt szólnánk Pál sógoráról, Matild nővére férjéről, Kisfaludy Sándorról. Őt is Nicken keresztelték,[107] részt vett az 1848–1849. évi szabadságharcban mint honvéd hadnagy és a kemenesaljai kerület térparancsnoka. A kiegyezés után előbb aljárásbíró volt a Tatai járásban, majd 1874-től közjegyző Tatán.[108] Badacsonyban temették el 1894-ben.[109]

Niczky Richárd szintén katonai pályára lépett, igaz kicsit később. A Monarchia, illetve a Magyar Királyság idején volt aktív szolgálatban (m. kir. ezredes). Ő örökbefogadás révén került a családba. Niczky Kálmán a nevét, nemességét és címerét is ráhagyományozta, amit az uralkodó is megerősített.[110] A fenti eljárásra azért kerülhetett sor, mert a család a kihalás szélére került. Igaz, az ötlet nem bizonyult túl sikeresnek, mert Richárd is örökösök nélkül hunyt el 1933-ban.[111]

103 Mészáros, 2006. 981. p.
104 RSZIKP Vámoscsaládi irattár. Nick, ker. akv., 1808–1852. 1824. január 14.
105 *Bona Gábor:* Kossuth Lajos kapitányai. Bp., 1988. (továbbiakban: Bona, 1988.) 441. p.; *Hermann Róbert:* A csornai ütközet története és okmánytára, 1849. június 13. Sopron, 1999. 211. p.
106 Bona, 1988. 441. p
107 RSZIKP Vámoscsaládi irattár. Nick, ker. akv., 1808–1852.
108 *Bona Gábor:* Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban. 2. köt. Bp., 1998. 222. p.
109 https://dspace.oszk.hu/handle/20.500.12346/138652 (Megtekintve: 2020. december 1.)
110 https://archives.hungaricana.hu/hu/libriregii/view/hu_mnl_ol_a057_71_0001/?pg=793&bbox=-460%2C-1361%2C2034%2C55 (Megtekintve: 2020. december 1.)
111 https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33SQ-GRKY-9BYX?i=456&wc=923Q-JWG%3A40681801%2C62998201%2C50123101&cc=1452460 (Megtekintve: 2020. december 1.)

PINTÉR BÁLINT

A SZOMBATHELYI SZENT ISTVÁN PARK EGYKORI SZÖKŐKÚTJÁNAK TÖRTÉNETE

A tanulmányom kiindulópontja a szombathelyi Szent István park egykori kerámia díszkútja, amely művészi kialakításával fontos részévé vált a 20. század eleji városképnek. A nagy számban fennmaradt korabeli fotók és képeslapok, amik a kioszk előtti szökőkutat ábrázolják, kiválóan bizonyítják a kisarchitektúra közkedveltségét a lakók, valamint az idelátogató vendégek körében. A szökőkút történetének bemutatása és művészettörténeti elemzése mellett említést teszek Szombathely további építészeti kerámiadíszeiről, ugyanis ezek a terrakotta elemek – ahogy a későbbiekben látni fogjuk – lényegében meghatározták a város 19. századi építészetének arculatát. Az itt szemléltetésre kerülő információk a doktori kutatásom legfrissebb részeredményei, amelyek új aspektusba helyezik a historizáló építészet közép-európai gyakorlatát, némely esetben pedig átrajzolják a szakirodalomban már berögzült álláspontokat.

Szombathely Szépítő Egyesülete a 19. század végén a város peremén húzódó szőlőhegyek lábánál zöldövezet létrehozását szorgalmazta, amelynek keretében 1890-ben kialakították a Kálvária ligetet, illetve további parkosításokat hajtottak végre a környéken.[1] 1897-ben megszületett egy átfogó parkosítási koncepció gondolata, miszerint a Kálváriadomb alatt egy szökőkúttal és vendéglátóhellyel ellátott közparkot – Szent István park – építenének ki. Még ebben az évben a város a földek kisajátításával megszerezte a szükséges területeket, majd felkérték Hein János budapesti műkertészt, hogy készítse el a parkosítás tervét.[2] 1898-ban be is fejeződött már 8533 négyszögöl, azaz megközelítőleg 30.690 m^2 terület ültetvényezése, továbbá 1900-ban az egyesület elhatározta a víztorony környékének a rendezését is.[3] A Szent István park hamar a lakosság kedvelt pihenőhelyévé vált, főleg miután 1900. június végén megnyílt az első mulató és vendéglátóhely is, a Pollák-féle kioszk.[4]

1 *Melega Miklós:* A modern város születése. Szombathely infrastrukturális fejlődése a dualizmus korában. Szombathely, 2012. (továbbiakban: Melega, 2012.) 145. p. (Archivum Comitatus Castrifarrei; 5.)
2 Uo.
3 Uo.
4 A Szent István Park díszei. = Vasvármegye, 1900. jún. 17. 5. p.

Ha pillantást vetünk arra a képeslapra, amely a park századforduló előtti állapotát mutatja be, észrevehetünk rajta egy nagyobb méretű centrális teret, közepén egy – négykaréjos alaprajzú – növényekkel borított résszel.[5] Ez a terület fontos a számunkra, ugyanis mind elhelyezkedésében, mind pedig formájában megfelel annak résznek, amelyen később a szökőkút került elhelyezésre. Ahogy korábban említettem, az 1897. évi parkosítási koncepcióban már felmerült a szökőkút ötlete. Ebből kifolyólag elképzelhetőnek tartom, hogy eredetileg is a sétáló ösvények találkozásánál elhelyezkedő, négykaréjos, növényekkel szegélyezett területre tervezhették a szökőkutat, de annak megvalósítása még váratott magára.

A város vezetése csupán 1900-ban határozta el, hogy felállít egy – a Szent István park kialakításával összhangban lévő – impozáns szökőkutat. Ennek az elképzelésnek a megvalósításához összeült az építési bizottság, amelynek tagjai között találjuk a város akkori főmérnökét, Bodányi Ödönt (1858–1921). A Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltárában szép számban fennmaradtak a szökőkúttal kapcsolatos dokumentumok, amelyek alapján meglehetősen jól rekonstruálható a bizottság tevékenysége.[6]

1900-ban a bizottságnak már konkrét elképzelése lehetett a felállítandó szökőkút megjelenésével kapcsolatban, ugyanis a forrásokból tudjuk, hogy az alsó medence közepén egy 2 m magas posztamenst szerettek volna emelni, amire az embernagyságnál kicsivel nagyobb női szobrot terveztek. Az elgondolás szerint a női alak egy vázát tartott volna a kezében, hogy a víz abból csordogáljon le az alsó medencébe.[7] Az ötlet kidolgozásában jelentős szerepe lehetett a főmérnöknek, aki komoly szakmai tájékozottságról adott tanúságot a szökőkút paramétereinek, arányainak a kiválasztásakor. A koncepció tehát megszületett, a dokumentumokat áttekintve azonban valószínűsíthető, nem írtak ki pályázatot a kivitelezésre. Bodányi Ödönnek kellett felkeresnie azokat a vállalkozókat, illetve manufaktúrákat, amelyek eleget tesznek mind formailag, mind pedig művészi kvalitás terén az elképzelésüknek, továbbá mindezt olyan áron tudják teljesíteni, ami belefér a költségvetésbe. Úgy tűnik, hogy Bodányi a szökőkút különböző elemeire, a medencére, a középső posztamensre, valamint az állóalakos szoborra külön ajánlatokat kért helyi vállalkozóktól, úgymint Holczheim Gábortól, a szombathelyi cement és betonárugyár alapítójától, illetve nevesebb budapesti, osztrák és német gyáraktól.[8]

A fennmaradt források szerint 1900 májusában főként az alsó medence kivitelezésére érkeztek ajánlatok, amelyeket aztán Bodányi a bizottság elé terjesztett. Lényegében a medence az alapja a szökőkútnak, így első lépésben minden bizonnyal ezzel szerettek volna foglalkozni, de az sem zárható ki, hogy erre a megbízásra egyszerűbb lehetett kivitelezőt találni. Itt szeretném megemlíteni Wünsch Róbert építési vállalkozó 1900. május 3-án kelt költségvetését, amely a tételes felsorolás alapján a létesítendő kút medencéjére vonatkozhat.[9] Ebben az alapzatbeton elhelyezéséről, földmunkák elvégzéséről, a beton látható részének simításáról és a körbefutó kávapárkányról ír, amit összesen 1680 koronáért teljesítene.

5 Spiegler Tibor magángyűjteménye.
6 Magyar Nemzeti Levéltár (továbbiakban: MNL) Vas Megyei Levéltára (továbbiakban: VaML) Szombathely Város Polgármestere iratai (továbbiakban: Szvp.). Közigazgatási iratok (továbbiakban: Közig. ir.) 774/1900.; III. 1096/1903.
7 MNL VaML Szvp. Közig. ir. 774/1900. 1900. május 27.
8 MNL VaML Szvp. Közig. ir. 774/1900. Holczheim Gábor ajánlata.
9 MNL VaML Szvp. Közig. ir. 774/1900. 41. p. Wünsch Róbert ajánlata.

1900. szeptember 23-án Vizmathy Géza készített egy fényképet a parkról, amin feltűnik már a medence, benne a csobogó vízzel.[10] A vízköpő mentes volt mindenféle művészi kialakítástól, csupán egy – a medence közepére elhelyezett – kőhalomból állt. Fontos azonban kiemelni, hogy ekkor már állt a virágágyás formáját követő, négykaréjos, peremmel ellátott medence, amely az archív fotók szerint azonos a végleges szökőkút medencéjével. Ugyanezt az állapotot mutatja a Molnár József magángyűjteményében található, 1901-re datált képeslap, amelyen a medence és az egyszerű kivitelű, kövekből felépített szökőkút mellett jól megfigyelhető a Pollák-féle kioszk is. A képeslaphoz felhasznált fotónak tehát 1900. június vége és 1901 között kellett készülnie. Mindezek alapján úgy tűnik, amíg az építési bizottság begyűjtötte, illetve mérlegelte a posztamensre, valamint az állóalakos szoborra érkezett ajánlatokat, a medencét már megépítették és elkezdtek üzemeltetni benne egy ideiglenes szökőkutat.

1. kép: A Schlick-féle gyár állóalakos szobra
(MNL VaML Szvp. Közig. ir. 774/1900.)

A levéltárban található egy 1900 júniusában íródott dokumentum, ami a Schlick-féle Vasöntő, valamint Gépgyár Részvénytársaságnak lett címezve.[11] A szombathelyi bizottság korábban is levelezhetett a gyárral, amely feltehetően tartalmazhatott már árajánlatot. Valószínűleg ez a szökőkút alakos szobrára vonatkozhatott, ugyanis a levélben már egy konkrét figurális szoborról, pontosabban annak méretéről szeretett volna informálódni, amely nyersen 180 forintba, míg bronzírozva 200 forintba került, továbbá ajánlatot kért egy állvány és egy talapzat elkészítésére is.

Minden bizonnyal a gyár eredeti ajánlatában nem szerepelhetett a posztamens, csupán az állóalakos szobor, amely olyannyira felkelthette Bodányiék érdeklődését, hogy válaszlevelet írtak az üzemnek. Az üzem sorozatgyártott, állóalakos horganyöntvény alkotásait bemutató, valamint árat is tartalmazó katalógus lapja fennmaradt a levéltárban. Ezen azonban megfigyelhetőek a szobrok méretei, amely alapján joggal feltételezhetjük, hogy a gyár a korábbi levelezésre válaszként, csak utóbb küldte el a katalógust Szombathelyre. A lap egyik oldalán – szökőkút-alak címen – pont az a 180/200 forintos szobor látható, (1. kép) ami iránt Bodányiék az érdeklődésüket fejezték ki.[12] Ez az alkotás egy kagylóhéjon, kontraposztban álló női alakot ábrázol kezében egy hallal, ami minden bizonnyal a vízköpő szerepét tölthette be. A női figura a katalógus szerint 180 cm nagyságú és jól belepasszol Bodányiék koncepciójába.

10 MNL VaML Vizmathy Géza szombathelyi amatőr fotós iratai. Vizmathy album (továbbiakban: Vizmathy album) 43. fol. 73. kép.
11 MNL VaML Szvp. Közig. ir. 774/1900. 10. p. Schlick-féle ajánlat.
12 MNL VaML Szvp. Közig. ir. 774/1900. 9. p. Schlick-féle ajánlat.

A Schlick-féle gyár talapzatra vonatkozó ajánlata nem ismert, ugyanakkor fennmaradt egy Schrödel nevezetű vállalkozó által szignált tervrajz, amin egy posztamens figyelhető meg, rajta egy női alakkal, aki fejét oldalra hajtja, hogy a kezében tartott vázát a vállán megtámaszthassa.[13] A neoreneszánsz stílusú posztamenst füzérek, tojásléc motívumok ékesítik. A teteje kiszélesedik, így a vázából kicsorduló víz először erre a felületre érkezne, ahonnan fátyolszerűen tovább folyna az alsó medencébe. Feltételezhetően az eredeti méretezés, amely alapján ezt a talapzatot és szobrot készítették volna, nem felelt meg a bizottság elképzelésének, túl kicsinek találhatták, hiszen Schrödel a tervrajzon az érdeklődő igényeinek eleget téve módosította a számokat. A méreteket arányosan megnövelték, így az ajánlat szerint mind a posztamenst, mind pedig a szobrot 2 m-es magasságban alkották volna meg. Érdekes továbbá, hogy a női szobor utólag pirossal át lett húzva. Úgy tűnik, kezdetben Bodányi egyaránt érdeklődött a posztamens és a szobor iránt, azonban idővel csupán a talapzattal foglalkozott. A vállalkozó a 1,5 m átmérőjű és 2 m magas posztamenst végül 270 forintért ajánlotta.

Visszatérve a figurális szobrokhoz, 1900 júniusában Bodányi Ödön írt egy beszámolót, miszerint Leobersdorf mellett talált egy terrakotta gyárat, amely művészi igénnyel megformált, magas kvalitású és időtálló szobrokat, illetve szökőkutakat készít. A leírásban már egy konkrét kerámiaszobrot említ, amely Lédát ábrázolja a hattyúval.[14] A beszámoló hangvételéből úgy tűnik, ez a kerámiatermék művészi szempontból jobban tetszhetett Bodányinak az eddig bemutatott ajánlatoknál. Habár a Léda a hattyúval 34 forinttal drágább volt, mint a Schlick-féle horganyöntvény és még 30 forint csomagolási díjat is ki kellett volna fizetni, olyan egyéb szolgáltatásokat kínált a gyár, amelyek elnyerték Bodányi tetszését. Az üzem vállalta, hogy vasúton, rövid időn belül, több darabban leszállítja a terméket, illetve a gyár mérnöke a helyszínen összeállítja a szobrot. Ha megfigyeljük a konkurens ajánlatokat, láthatjuk, hogy a legtöbb vállalkozó, valamint gyár nem tesz említést a szállításról. A szobrok helyszínen történő szakszerű felállítását semelyik másik ajánlat nem tartalmazta.

Annak ellenére, hogy a terrakotta gyárról igen elismerően írt Bodányi, a talapzat és a szobor kiválasztásának története még nem ért véget. A szökőkút létesítésére irányuló tervnek híre ment, amelynek eredményeként egyes üzemek, illetve azok közvetítői saját maguk keresték fel ajánlatukkal Szombathely városát. Lényegében a vállalkozók elkezdtek pályázni a megbízatás elnyerésére és komoly verseny alakult ki a konkurens gyárak között.

Erdélyi Jenő júniusban levelet írt Szombathelyre, ugyanis tudomást szerzett a szökőkút felállításának ötletéről és a bécsi ún. Beschorner Metallwarenfabrik egyik alkotását javasolta a bizottságnak. Erdélyi Jenő saját bevallása szerint jól ismeri a bécsi üzemet, minden bizonnyal a gyár termékeinek az értékesítésével foglalkozhatott. Ajánlatként küldött egy fotót, amely fennmaradt a levéltárban.[15] (2. kép) Az ezen látható szökőkút medencéjében igényesen kialakított szoborcsoport kapott helyet. Két oldalt kettős halfarkú puttó, középen a talapzaton pedig Venus alakja figyelhető meg kezében egy kígyóval. A kvalitásos alkotás gyorsan elnyerte Bodányi tetszését, mind méretben, mind pedig művészi megfogalmazás terén megfelelt az elképzelésének. A szoborcsoportot azonban túl drágának tartotta. A képen a medence, a puttók és a talapzat át van húzva, tehát Bodányit kizárólag a középső Venus érdekelte. Habár a fémszobor költségesnek bizonyul, Bodányi levelezésbe kezdett a köz-

13 MNL VaML Szvp. Közig. ir. 774/1900. Schrödel ajánlata.
14 MNL VaML Szvp. Közig. ir. 774/1900. 1900. június 8.
15 MNL VaML Szvp. Közig. ir. 774/1900. Erdélyi Jenő ajánlata, 1900. június 26.

vetítőkkel, hogy megpróbálja lejjebb vinni a szobor árát. Venus szobra szállítással 920 koronába került, viszont a női alak kígyó nélkül már kevesebb, megközelítőleg 750 korona lenne.[16] Ezután Bodányi megkereste közvetlenül a bécsi Beschorner gyárat abban bízva, ha kihagyja a közvetítőt, akkor olcsóbban megszerezheti a szobrot. Ugyanerre a Venus-szoborra kért ajánlatot, ám meglepő válasz érkezett az üzemből: a Venus alakja kígyóval vagy vázával 600, illetve 700 forint.[17]

2. kép: A Beschorner gyár szökőkútja (MNL VaML Szvp. Közig. ir. 774/1900.)

Korábban is láthattuk, hol forintban, hol pedig koronában adták meg a vállalkozók az árat. 1900. január 1-jétől a hivatalos fizetőeszköz már a korona volt, ugyanakkor ebben az időben még használták a forintot. Az 1892. évi XVII. törvénycikk egy korona értékét fél forintban állapította meg, tehát a kígyót tartó szobor átszámítva 1200 koronának felel meg, ami 280 koronával több, mint Erdélyi Jenő ajánlata. A nagy árkülönbség miatt ismét levelet írtak a bécsi cégnek, hogy tisztázzák az esetleges félreértéseket a pénznemek terén. A válaszból világossá vált, amennyiben közvetlenül Bécsből rendelnék az alkotást, akkor 600 forintba, azaz 1200 koronába kerül a termék, míg az Erdélyi Jenőn keresztül megvásárolt szoborra árkedvezmény jár.[18] Kiderült viszont, hogy ugyanezt a szobrot lehet kisebb méretben is kérni, amely jobban illeszkedett már a tervezett költségvetésbe, ugyanakkor Bodányi pontosan tudta, csak akkor fog érvényesülni a talapzaton álló Venus művészi értéke, ha az az embernél kicsivel nagyobb. Mivel Bodányi művészi szempontból tökéletesnek tartja a Beschorner gyár termékét, az árat figyelmen kívül hagyva végül a drágább szobrot javasolja a bizottságnak.

A fentiekben azokat a vállalkozókat és gyárakat mutattam be, amelyek ajánlatai nagyobb figyelmet kaptak Bodányi Ödön részéről. 1900 májusa és júliusa között azonban egyéb kivitelezőkkel, valamint üzemekkel is tárgyalt a főmérnök, úgymint Theodor Thomas Srpek bronzöntödéjével vagy egy müncheni székhelyű fémöntödével.

Bodányi 1900. augusztus 3-án a korábban beérkező, valamint az általa alkalmasnak talált ajánlatokat benyújtotta a pénzügyi és gazdasági bizottságnak, hogy a költségvetés szempontjából elbírálják azokat.[19] 1900. december 13-án az építési bizottság gyűlést tartott, ahol felkérik Bodányi Ödönt, hogy nézzen meg további terrakotta szobrokat és azokat ter-

16 Uo.
17 MNL VaML Szvp. Közig. ir. 774/1900. Beschorner cég ajánlata.
18 Uo.
19 MNL VaML Szvp. Közig. ir. 774/1900. 1900. augusztus 3.

jessze a bizottság elé.[20] Ez alapján úgy tűnik, az építési bizottság a Leobersdorf közelében működő kerámiagyár mellett döntött, viszont a konkrét termék még nem került kiválasztásra. Nagy valószínűséggel az üzem korábban már említett művészi minőségét, szervezettségét, idő- és költséghatékonyságát előnyben részesítették.

A levéltárban fennmaradt két – katalógusból származó – lap rajta hat sorszámozott alkotás metszetes rajzával, amelyek szökőkutakat, illetve azok figurális szobrait ábrázolják.[21] (3. kép) Az összes metszet magas kvalitású munka, továbbá maguk a figurák és a kisarchitektúrák is színvonalas szobrászati, valamint építészeti megoldásokról árulkodnak. Sajnos, a katalóguslapok hiányosak, így nem látható rajtuk semmiféle jelzés, amely nyomán felderíthető lenne a készítő üzem. A levéltárból ismert tervek és mintalapok mindegyike beazonosítható valamelyik vállalkozó vagy gyár ajánlatával, kivéve ezek a rajzok. A lapok minőségét, valamint a rajta szereplő sorszámozást figyelembe véve egy nagyobb méretű, művészi igényű szobrok és építészeti elemek sorozatgyártásával foglalkozó üzemet keresünk. E szempont, valamint azon ajánlatok alapján, amelyekhez nem tudunk képet vagy egyéb tervrajzot kötni, egyedül Theodor Thomas Srpek bronzöntödéje, a müncheni fémöntöde és a Leobersdorf közeli kerámiagyár marad, mint a katalóguslapok lehetséges készítői. Mivel Bodányinak a Leobersdorf melletti üzemből újabb kerámiaszobrokról kellett tájékoztatást kérnie, ezekről viszont nem rendelkezünk semmilyen dokumentummal, elképzelhetőnek tartom, hogy az azonosítatlan katalóguslapok onnan származnak. Természetesen koránt sem biztos, hogy a fennmaradt levéltári források az összes ajánlatot tartalmazzák, így csupán feltételezésekbe bocsátkozhatunk.

3. kép: Ismeretlen gyár katalóguslapja (MNL VaML Szvp. Közig. ir. III. 1096/1903.)

A dokumentumok szerint a szombathelyi építési bizottság végül a Leobersdorf melletti – hivatalos nevén a K. k. privilegierte erste österreichische Terra Cotta (Thonwaren) Fabrik von Victor Brausewetter zu Wagram bei Leobersdorf – gyárral kötötte meg a megállapodást és nem csupán egy állóalakos szobrot, hanem egy komplett szökőkutat rendelt meg az üzemből a már meglévő medencébe. Innentől kezdve erre a kerámiagyárra nem – a Bodányi által használt – leobersdorfi, hanem wagrami üzemként fogok hivatkozni, ugyanis a forrásokban és a szakirodalomban ez a név az elterjedtebb. Több levél is fennmaradt a wagrami gyár és a szombathelyi építési bizottság között zajló párbeszédből, amelyből megtudhatjuk, hogy a szökőkút felállításának története tovább bonyolódott.[22] Bodányi Ödön még a szökőkút kiszállítása előtt – a wagrami gyár telepén – szemrevételezte a megvásárolt terméket és egy hajszálrepedést vélt felfedezni a terrakottán. Az üzem tájé-

20 MNL VaML Szvp. Közig. ir. 774/1900. A bizottság határozata, 1900. december 13.
21 MNL VaML Szvp. Közig. ir. III. 1096/1903. 2–4. p.
22 MNL VaML Szvp. Közig. ir. III. 1096/1903. 14., 20., 26., 28. p.

koztatta Bodányiékat, hogy az égetés során kerámián jelentkezhetnek ehhez hasonló, szinte észrevehetetlen repedések, amik az alkotások szerkezeti tartósságát nem befolyásolják. Mivel a wagrami gyár a monarchia és a környező területek első művészi igényű, építészeti kerámiákra specializálódott, nagy múltú üzeme volt, garanciát vállalt a szökőkútra. A megállapodás alapján előre csupán az ár 90%-át kell kifizetnie Szombathelynek. Az üzem a mérnökük vezetésével szakszerűen felállítja a szökőkutat és 2 év múlva a helyszínen újra ellenőrzik a kerámia felületét. Amennyiben a megrendelők elégedettek az alkotással, a hajszálrepedés nem lesz nagyobb, a maradék 10%-ot is meg kell téríteni a gyár részére.

A levéltárban találunk egy 1901. május 21-én kelt, a gyár által a szombathelyi építési bizottságnak címzett levelet, amelynek elején lényegében újra leírják a megállapodást, azonban szerepel benne egy érdekes információ.[23] Eszerint Szombathely csak a kút árának 80%-át fizette ki. Ezen a ponton indul meg a gyár egyre szigorúbb hangvételű leveleinek és fizetési felszólításainak a sora. Mivel a teljes levelezés nem maradt meg, némely ponton hiányos a történet. A további levelekből úgy tűnik, hogy új egyezséget köthettek, amelynek értelmében 2 év elteltével, amennyiben a terrakotta továbbra is megfelelő állapotú, ki kell fizetniük az így már 20%-ra nőtt hátralékot.[24]

A következő levélváltás 1903-ban következett be, amikor letelt a garancia. Az építési bizottság egyik beszámolójában elégedettségét fejezi ki a szökőkút állapotával kapcsolatban. A vizsgálat során nem találtak újabb repedéseket, illetve a korábban felfedezett hajszálrepedés sem lett nagyobb. A wagrami gyár által küldött levélben azonban ismét fizetési felszólítás olvasható, ugyanis a város nem hajlandó teljesíteni a hátralékot, ezért az üzem perrel fenyeget.[25] Sajnos, a forrásokból nem ismerjük a történet végét. Nem tudjuk, hogy a gyár végül perre vitte-e az ügyet vagy a város kifizette a tartozását, de ez művészettörténeti szempontból nem is olyan lényeges a számunkra.

Ahogy már említettem, a szökőkútról meglehetősen sok fénykép készült, így gyakran szerepelt a szombathelyi képeslapokon, amelyek alapján nyomon követhető az állapota. Egy 1927. évi képeslapon jól látható, hogy sérült a szökőkút teteje, letört a felső tál.[26] Ez a hiány azonban még nem tapasztalható egy 1926-ra datált képeslapon,[27] így valószínűsíthetően 1926 és 1927 között rongálták meg. Az 1930-as években kiadott képeslapokon változás nem figyelhető meg, ebben a sérült állapotában üzemelt tovább a szökőkút. Egyelőre konkrét adatunk nincs arra nézve, mikor semmisült meg a kút. Elképzelhetőnek tartom, hogy kapcsolatban állhatott a kioszk 2. világháború utáni években történő pusztulásával. Az biztos, egy 1960-as évekből származó képeslapon már nem szerepel a terrakotta szökőkút, csupán a – ma is látható – medence maradt meg belőle.[28]

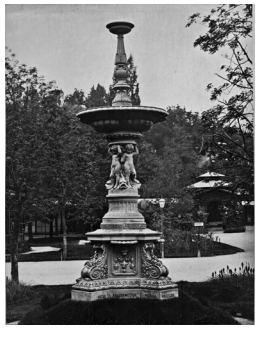
Maguk az alkotások a legfontosabb forrásai a művészettörténeti kutatásoknak, ebből kifolyólag a szökőkút teljes pusztulása nagyban nehezíti a feladatunkat. A levéltárban továbbá nem maradt fenn semmilyen mintarajz vagy terv a felállított kútról, így csupán az archív fotók segítségével tudunk képet kapni róla. Az eredeti elképzeléssel szemben egy komplex kisarchitektúra került felállításra, ahol a szobrászati elemek és az építészeti formák

23 MNL VaML Szvp. Közig. ir. III. 1096/1903. 14. p.
24 MNL VaML Szvp. Közig. ir. III. 1096/1903. 26–28 p.
25 MNL VaML Szvp. Közig. ir. III. 1096/1903. 20. p.
26 Zempléni Múzeum. Képeslapok. 0186556. Szombathelyi kioszk. 1927. január 20.
27 Országos Széchényi Könyvtár. Képeslapok. Szombathelyi kioszk. 1926. szeptember 12.
28 Spiegler Tibor magángyűjteménye.

szerves részét képezik egymásnak. A talapzatot lényegében egy kannelúrás oszlop alsó része, lábazata adja, amelyet meanderrel ékesítettek. Felfelé haladva az oszlop törzse hirtelen véget ér és egy abakuszhoz hasonló elemet láthatunk, amelyen egy puttókból álló szoborcsoport figyelhető meg. A négy egymástól eltérő mozdulatban ábrázolt, kontraposztos puttó könnyedén tart egy robosztus megjelenésű, kiszélesedő, négykaréjos tálcát. A mezítelen puttók lábán csavarodó vékony drapéria lehullik az abakuszra, ahol négy – a reneszánsz művészetből jól ismert – groteszk delfinné alakul át. A vízköpő delfinfejek és a puttók egységes kompozíciót alkotnak. A karéjos tálca igazából négy kisebb medencéből tevődik össze, amelynek közepéből egy obeliszkszerű elem nő ki. Ez azonban klasszikus antik formákból, akantusz levelekből, amforából áll, csúcsa pedig tálban végződik.

A terrakotta szökőkút egy vertikális alkotás, egymásra épülnek a különböző építészeti és szobrászati megoldások, ugyanakkor figyeltek az arányokra, így a horizontális részek ellensúlyozzák ezt a jelleget. Alul az egyszerűbb, architektonikus elemek kaptak helyet, fölfelé pedig egyre kifinomultabb és díszesebb szobrászmunkák láthatóak, amelyek a kiszélesedő tálcával és a kisebb tállal harmonikus összhangban állnak. A víz a felső tálból szökik ki, ami aztán a kiszélesedő tálcára érkezik, ahonnan vízesés-szerűen tovább folyik az alsó medencébe, miközben a delfinek sugárban, négy irányba köpik a vizet. Ez a rendkívül kvalitásos, művészi igénnyel kialakított neoreneszánsz kerámiakút kiválóan beleillik a korábban már megépített medencébe, ugyanis az alkotás követi annak négykaréjos koncepcióját a tálca formájában, a puttók és a delfinek számában.

A kutatásom során ráleltem a bécsi Museum für angewandte Kunst gyűjteményében egy – az 1873. évi bécsi világkiállításon – készült fotóra, (4. kép) amelyen a szombathelyivel azonos szökőkút látható.[29] Ha összehasonlítjuk ezt a fényképet Vizmathy Géza 1905-ből származó – a Szent István parki szökőkutat ábrázoló – fotójával, (5. kép) érdekes különb-

4. kép: A wagrami gyár szökőkútja az 1873. évi bécsi világkiállításon Fotó: Oscar Kramer, 1873 (MAK Wien Bibliothek und Kunstblättersammlung. AI 2903-220)
5. kép: A szombathelyi Szent István park terrakotta szökőkútja Fotó: Vizmathy Géza, 1905 (MNL VaML Vizmathy album 151. fol. 394. kép)

séget figyelhetünk meg.[30] Amíg a bécsi fekete-fehér képen a kút felülete – az égetett agyagra jellemző módon – mattos benyomást kelt, addig Vizmathy fotóján a kerámia felületén ér-

29 Museum für angewandte Kunst (továbbiakban: MAK Wien) Bibliothek und Kunstblättersammlung. AI 2903 220.
30 MNL VaML Vizmathy album 151. fol. 394. kép.

dekes csillogás tapasztalható. Ez alapján feltételezhetjük, hogy a szombathelyi terrakotta alkotást bevonták valamilyen festékkel. A terrakotta gyárak általában akkor kenték be festékkel, illetve mázzal a termékeket, amennyiben egy plusz védőréteggel kívánták tartósabbá tenni a kerámiát, vagy ha a megrendelő kérésére egy másik anyagnak, például kőnek vagy bronznak a hatását szerették volna elérni.

Visszatérve a bécsi szökőkúthoz, a Blätter für Kunstgewerbe 1874. évi számában olvashatunk a világkiállításról és az ott bemutatott alkotásokról.[31] A leírás külön figyelmet szentelt a wagrami szökőkútra, mivel művészi kialakításával olyan hamar elnyerte a látogatók tetszését, hogy egy orosz érdeklődő rögtön meg is vásárolta a kiállított darabot villája kerti díszének. A folyóirat bőséges információval szolgál, ugyanis megtudhatjuk belőle, hogy a szökőkút 7 m magas és 2,5 m átmérőjű volt, amit 31 darabból állítottak össze. A szökőkutat a wagrami gyár alapító tagja, annak szakmai irányítója és ekkor már egyedüli tulajdonosa, Victor Brausewetter tervezte, míg a központi szoborcsoport mintáját Carl Stollé vázlata nyomán Leopold Schrödl (1841–1908) formázta meg. Itt szeretnék visszautalni arra a posztamens ajánlatra, tervrajzra, ami egy bizonyos Schrödel nevezetű vállalkozóhoz köthető. Elképzelhetőnek tartom, hogy az 1870-es években a wagrami gyárnak dolgozó szobrász, Leopold Schrödl azonos lehet azzal a Schrödellel, akit 1900-ban Bodányi felkeresett. Érdekes véletlen lenne, habár nem Schrödel kapta meg a megbízást, mégis hozzájárult a felállított szökőkút elkészítéséhez.

A leírás alapján jól látható, hogy egy rendkívül sikeres gyárról, annak népszerű alkotásáról van szó. Ezt a megállapítást kiválóan alátámasztja a levéltárban fennmaradt, a wagrami gyár által küldött leveleken megfigyelhető felsorolás, amely az üzem díjait és kitüntetéseit tartalmazza. Az 1840-es évektől kezdődően rendszeres résztvevői a különféle művészeti és ipari kiállításoknak Bécsben, Münchenben és Londonban, valamint jelen volt a párizsi és a bécsi világkiállításon is.

Ahhoz, hogy megértsük a wagrami gyár eredményességének a titkát, fontos felderítenünk az üzem történetét. A wagrami kerámiagyár sajnálatos módon a 2. világháborúban a teljes archívumával együtt megsemmisült. Az üzem Steingut- und Fayencefabrik néven Kottingbrunn és Leobersdorf között már az 1810-es években is működött és eredetileg tetőcserepek, valamint kancsók készítésével foglalkozott.[32] Az 1830-as években azonban Bécsben összetalálkozott egy Ignaz Freiherrn von Doblhoff (1776–1856) nevezetű személy a porosz építésszel, Victor Brausewetterrel, aki épp tanulmányúton volt Európa nagyvárosaiban.[33]

Ennek az ismeretségnek köszönhetően megszületett egy újszerű koncepció terve, amelynek keretében Doblhoff megvásárolta a wagrami Fayencefabrikot, hogy Victor Brausewetter vezetésével Ausztriában elsőként kezdjenek művészi igényű terrakották gyártásába.[34] Brausewetter hamar nekilátott az építészeti elemek, ornamensek, illetve szobrászati díszek megtervezéséhez, a gyár mellé költözött, hogy folyamatosan tudja felügyelni a munkálatokat.

Brausewetter elsősorban a klasszikus antikvitás szobrászatát tekintette példaértékűnek, így a reliefek, valamint a figurális körplasztikák a római előképeket, illetve a legkvalitásosabb klasszicizáló szobrászok – Canova, Thorvaldsen – munkáit követték, némely esetben

31 *Teirich, Valentin:* Blätter für Kunstgewerbe. Bd. 3. Wien, 1874. 48. p.

32 *Redl, Anton:* Handlungs-Gremien und Fabricken-Addressen-Buch des österreichischen Kaiserthums. Wien, 1815. 134. p.

33 *Richlik, Otmar:* Zur Geschichte und Kunstgeschichte der Niederösterreichischen Terrakottaproduktion in Wagram bei Leobersdorf. In: Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich. Neue Folge 62. Heft 2. 1996. (továbbiakban: Rychlik, 1996.) 507–508. p.

34 Uo.

pedig pontosan másolták azokat. Utóbbi csoportba tartoznak a négy évszakot ábrázoló tondók, amelyek egy az egyben Thorvaldsen reliefjei nyomán készültek. Ezek az utánzatok olyan kvalitással bírtak, hogy maga a klasszicista szobrászmester is igen elismerően szólt Brausewetter tevékenységéről és a termékek finom kialakításáról.[35] Az antik formakincs mellett azonban ismerte korának legújabb romantikus és historizáló áramlatait is. A középkorias indafonatokat, a kúszóleveleket, a stilizált, grafikus szalagfonatokat a homlokzati elemek készítésénél alkalmazta. Bevonta a neves kortárs szobrászokat is a munkába – többek között Anton Dominik Fernkront (1813–1878) –, akik magas színvonalú világi és egyházi témájú szobrokat alkottak, amelyeket aztán az üzem a tömeggyártás során sokszorosított. A fennmaradt emlékek alapján elmondható, hogy a wagrami terrakotta díszek motívumvariációi rendkívül széles skálán mozogtak.

Az épületelemek kerámiából történő sorozatgyártása lehetővé tette, hogy az építészek olcsón és rendkívül gyorsan tudjanak hozzájutni kész homlokzati elemekhez, kapuzatok, valamint ablakok kereteléséhez, oszlopokhoz, egyéb tagozatokhoz, ornamensekhez, tondókhoz, figurális, egész alakos szobrokhoz, illetve büsztökhöz. A wagrami gyár nem csupán jó minőségű és időtálló, hanem – Viktor Brausewetternek köszönhetően – részletgazdag, valamint művészi kialakítású kerámiákat hozott létre. Ennek ellenére úgy tűnik, a kortárs építészek ekkoriban még nem álltak készen az ilyesfajta reformtörekvésekre.

Az üzem a kezdeti években kevés megrendelést kapott, ezért Doblhoff nem tudta kifizetni Brausewettert, csupán a gyár tulajdonrészét tudta felajánlani neki. A munka nem állt le és Ignaz unokaöccse, Anton Freiherrn von Doblhoff (1800–1872) kitalált egy kiváló üzleti stratégiát, ami megoldást kínált a felmerülő problémára. A környező területeken lévő földjeit elajándékozta, illetve jelképes összegért eladta, hogy a telkeken az új tulajdonosok villákat emeljenek, amelyek homlokzati kialakításához, díszítéséhez kizárólag a wagrami gyár kerámiatermékeit használhatták fel. Ennek a kitételnek következtében az 1840-es és az 1850-es években sorra nőttek ki a villák Badenben, Bad Vöslauban és Kottingbrunnban, amiket egytől egyik wagrami kerámiák borítottak. Ez kiváló reklámot biztosított az üzemnek, ugyanis komplett „bemutató" települések jöttek létre, továbbá ezzel az ötlettel motiválták az építészeket a kerámiák használatára. Az 1840-es években figyelhetett fel Ludwig Förster (1797–1863) is a terrakottákra, aminek hatására 1847-ben egy tanulmányt jelentetett meg a wagrami kerámiagyárról az Allgemeine Bauzeitungban.[36] 1849-ben pedig a Theophil Hansennel (1813–1891) közösen tervezett Villa Pereira építéséhez nagy számban rendelt wagrami kerámiát. Érdekes megemlíteni, hogy Förster e villa kapcsán már Victor Brausewetter néven emlegette a gyárat, holott hivatalosan még Doblhoffé volt az üzem.[37] Az 1840-es évek második felében Brausewetter tehát minden bizonnyal egyre nagyobb tulajdonrészt szerezhetett meg, aminek eredményeként ebben az időszakban már vele azonosították a gyárat, jogilag viszont csak 1860-ban került a nevére.[38] Ez a tulajdonosváltás megmutatkozik a termékek szignójában is, hiszen a kezdeti a periódusban alkalmazott jelöléseket, felváltotta a V. Brausewetter - Wagram feliratú ovális pecsét.[39]

35 Rychlik, 1996. 513. p.

36 *Förster, Christian Friedrich Ludwig:* Ein Landhaus in Baden bei Wien. = Allgemeine Bauzeitung (továbbiakban: AB), 1847. 213. p.

37 *Uő:* Die Baron Pereira'sche Villa auf der Herrschaft Königstetten im Tullnerboden nächst Wien. = AB, 1849. 107. p.

38 Rychlik, 1996. 508. p.

39 1843-ból ismerünk hosszú szöveges jelzést, amely tartalmazta Doblhoff nevét és az évszámot. Emellett találkozhatunk a termékeken egyszerű Wagram pecsétekkel is. A tulajdonosváltás után azonban kizárólag a V. Brausewetter – Wagram szignót használta a gyár.

Azáltal, hogy a kor kimagasló építészei, Förster és Hansen elkezdték alkalmazni a wagrami terrakottákat, az üzem jelentős megrendelésekhez jutott, illetve ennek hatására egyre több építész ismerte fel a tömeggyártott épületkerámiákban rejlő lehetőséget. A terrakották elterjedésében fontos szerepet játszott továbbá az üzem katalógusa, amelyben sorszámozva, méretekkel ellátva foglaltak helyet a rendelhető termékek, ezzel megkönnyítve az építészek dolgát. Az archívum pusztulása miatt azonban nem ismerjük a gyár katalógusát, csupán leírásokból tudunk a létezéséről.

Bécsben egyre több építkezésnél használták a gyár termékeit, többek között a Riemergasse 2. szám alatti bérháznál, az altlerchenfeldi plébániatemplomnál vagy a Görög utcai ortodox templomnál, de a Ringstrasse kiépítésénél is bőven találkozhatunk terrakottákkal.[40] Az üzem a legjelentősebb megbízását Ludwig Förstertől és Theophil Hansentól kapta, akik a bécsi Arsenal építkezéseinél alkalmaztak nagy számban wagrami kerámiát.[41]

Nemcsak osztrák, hanem magyar területekre is rendeltek épületkerámiákat a gyárból. Ludwig Förster a Dohány utcai zsinagóga homlokzatát 7264 db wagrami elemmel díszítette.[42] Fontos megemlíteni Ybl Miklóst (1814–1891), aki az elsők között kezdte alkalmazni a wagrami terrakottákat az épületein, amiről kiválóan tanúskodik egy levéltári dokumentum. Ez Viktor Brausewetter, a wagrami Doblhoff-féle kerámiagyár megbízottjának levele Ybl Miklóshoz. Ebből fény derül arra, hogy Ybl 1847-ben a wagrami gyárból rendelt építészeti kerámiákat: arabeszkeket, rozettákat, konzolokat, pilaszterfőket és lábazatokat Károlyi György (1802–1877) pesti címére, nagykárolyi (ma: Carei, Románia) használatra, valamint az ikervári építkezésekhez.[43]

Az 1850-es években egyeduralkodóvá vált a kerámiaüzem, szinte minden kisebb vagy nagyobbvillán látható valamelyik termékük. Lényegében az egész monarchia területén elterjedtek Brausewetter terrakotta ornamensei, relief tondói, figurális szobrai, sőt exportálták is a termékeket Italiába, Angliába, Svédországba, az Orosz Birodalomba, török területekre, valamint az amerikai kontinensre. Amik egykor a reprezentatív épületeket, kastélyokat, templomokat díszítettek, most már az egyszerű lakóházra is felkerültek. Ezt a termelési szintet nyáron 130, télen pedig 60 munkás biztosította, a minták tervezésére, valamint másolására pedig egész évben hat–nyolc rajzolót foglalkoztattak.[44]

Ami azonban lényeges a számunkra, hogy az 1840-es években, meglehetősen korán megjelentek már a wagrami kerámiák Szombathelyen. 1847-ben Johann Romanot (1818–1882) bízzák meg a vépi Erdődy-kastély romantikus átalakításával. A munkálatok irányítója egy Josef Hötzl (1819–1875) nevezetű építész volt, aki a bécsi Császári és Királyi Akadémián végezte a tanulmányait.[45] Hötzl 1844-ben a gyakorló évei során Romanonál látott el tervezői, illetve rajzolói feladatokat, így nem meglepő, hogy pár évvel később már Vépen találkozhatunk vele, mint a kastély átépítésének az igazgatójával.[46] A munkálatok

40 *Förster, Christian Friedrich Ludwig:* Das Haus Nr. 856 im innem Stadttheile von Wien, der freiherrl. Familie von Rieger gehörig. = AB, 1852. 2. p.; *Weiss, Karl:* Alt- und neu-Wien in seinen Bauwerken. Wien, 1865. 117. p.; *Gärtner, Eva-Maria:* Die Altlerchenfelder Kirche ein Gesamtkunstwerk des romantischen Historismus in Österreich. = Pfarrblatt Altlerchenfeld, 2011. Nr. 121. 8. p.

41 Richlik, 1996. 514. p.

42 Magyar Zsidó Levéltár Dohány utcai zsinagóga építési iratai. Thonwaren Fabrik zu Wagram bei Loebersdorf, Victor Braussenwetter. II-C-I-I B9/4 d.79.243.

43 Budapest Főváros Levéltára. Építészek, vállalkozók, vállalatok, beruházók tervei. Ybl Miklós hagyatéka, tervek és iratok. HU BFL XV.17.f.331.a 66/2–3.

44 Richlik, 1996. 513. p.

45 MNL VaML Szombathely város tanácsának iratai (továbbiakban: Szvt.) Közgyűlési és tanácsi iratok fasc. 179. nr. 103.

46 Uo.

során közeli kapcsolatba kerülhetett a romantika formakészletével, az erődszerű motívumok és a tornyocskák világával, illetve a wagrami terrakotta elemek felhasználásával, amelyeket Johann Romano már 1843-ban, a Schloss Merkenstein tornyos épületének kialakításál is alkalmazott. A vépi munkálatok minden bizonnyal hatással lehettek Hötzlre, amit aztán saját alkotásainál kamatoztathatott.

Hötzl 1847-ben – amikor még a vépi építkezéseket irányítja – engedélyért folyamodott Szombathely város tanácsához, hogy építészeti tevékenységet folytathasson a településen.[47] Ezidőben – a vépi munkálatokból merítve – megtervezte Czvitkovics Károly középkori várakat idéző, emblematikus kastélyát, amelyet a szombathelyi lakosság csak Bagolyvárként ismer.[48] A romantikus kastély homlokzati kialakításánál nagy számban alkalmazott Hötzl wagrami kerámiákat, amelyek a gyár melletti településeken, Bad Vöslauban, Badenben épült villákon is megtalálhatóak.[49]

A Bagolyvár felépítését követően Hötzl a térségben tevékenykedett és Szombathely meghatározó építészévé vált. A település Szépítészeti és Építészeti Bizottmányának a tagjaként 1864-ben őt bízták meg a városrendezési terv elkészítésével.[50] Hötzl egészen a halála előtti évekig aktív volt – főként lakóházakat tervezett, de akadt köztük reprezentatív háromszintes épület is –, amiről a fennmaradt rajzok kiválóan árulkodnak.[51] Munkásságát végigkísérte a terrakotta ornamensek alkalmazása. A hozzá köthető homlokzatokon rendszerint találkozhatunk wagrami kerámiadíszekkel. Hötzl felismerte a díszítő terrakották építészeti jelentőségét, amelyekkel már igen korán, az 1840-es években megismerkedhetett.

Elképzelhetőnek tartom, hogy Hötzl tevékenységének hatására kezdett elterjedni a terrakották használata Szombathelyen, mivel érdekes módon főként azok a wagrami termékek – a leveles konzol, az indafonattal keretelt tondó – jelennek meg a különböző lakóházak, például az egykori Borsits-ház vagy az ún. Hetyey-ház homlokzatán, amelyek a Bagolyvároron is láthatóak.

A másik Szombathelyen munkálkodó építész, aki előszeretettel díszítette wagrami kerámiákkal épületeit, Kirchmayer Károly volt. Az 1871 körül tervezett püspöki elemi iskola homlokzatán Brausewetter pilaszter fejezeteire és madár ábrázolásos reliefjeire ismerhetünk rá, amelyek Zágrábban Franjo Klein (1828–1889) épületein is megfigyelhetőek.[52]

Szombathelyen az 1860-as évektől kezdődően egyre gyakrabban tűnnek fel kerámiák, a következő évtizedekben – egészen az 1890-es évekig – pedig szinte minden lakóházra felkerült valamilyen terrakotta elem: akrotérion, növénymintás fríz, pilaszter fejezet, volutás és női alakos konzol, valamint puttó.[53]

47 MNL VaML Szvt. Tanácsülési jegyzőkönyvek 288/1847–1848.
48 *Pintér Bálint:* A szombathelyi Bagolyvár. = Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények, 2017. 1. sz. (továbbiakban: Pintér, 2017) 35-81. p.
49 Pintér, 2017. 45. p.
50 Melega, 2012. 79. p.
51 MNL Országos Levéltára (továbbiakban: OL) Tervtár. Festetics család 1743–1941. T3-No. 682/1-2; MNL OL Tervtár. Batthyány család 1746–1939. T4-No. 250; MNL VaML Szvt. Acta Miscellanea 16. köt. 6. sz.
52 *Károlyi Antal – Szentléleky Tihamér:* Szombathely. Bp., 1967. 140–141. p.; *Škunca, Antonija:* Antički motivi na zagrebačkim pročeljima. Odabrani arhitektonski radovi Franje Kleina i arhitektonskog biroa Grahor i Klein. Diplomski rad. Zagreb, 2017. 59. p.
53 Többek között Széchenyi István utca 10.; Zrínyi Ilona utca 8.; Thököly Imre utca 32.; Rákóczi Ferenc utca 14.; Szily János utca 28.; Főtér 32., 39. és 40.

A wagrami gyár lényegében forradalmasította az építészetet, új lehetőségeket, komplett homlokzati sémákat, illetve kisarchitektúrákat kínált, amelyek által kvalitásos, a kor stílusáramlatainak megfelelő homlokzatok születhettek. A kerámiák sorozatgyártásának köszönhetően pedig mindezt gyorsan és költséghatékonyan tudták biztosítani. A provinciális területeken tevékenykedő mestereknek különösen nagy segítséget jelentett ez, hiszen elegendő volt nekik egy egyszerű homlokzatot megtervezniük, amelyen csupán a díszítések helyét kellett megjelölniük. A különféle szobrászati és építészeti elemeket már a gyár katalógusából választották ki, amelyeket aztán vasúton, rövid időn belül kiszállítottak, sőt az összetettebb kerámiadíszek az üzem mérnökének vezetésével kerültek felhelyezésre, összeállításra.

Az épületdíszek tömegtermelése olyannyira hatékonynak bizonyult, hogy 1851-ben Theophil Hansen segítségével a bécsi Wienerberger téglaüzem is belefogott az építészeti kerámiák előállításába, ezzel versenyhelyzetet teremtve Brausewetternek.[54] Hansen, aki jól ismerte a wagrami termékeket, minden bizonnyal hasznosíthatta tapasztalatait a Wienerbergernél, így a bécsi gyár terrakotta díszeinek egy része – például az olvasó fiú és a Nepomuki Szent János szobra vagy a puttós konzol – tökéletes mása a wagrami kerámiáknak. Természetesen terveztek egyedi ornamenseket is, amelyek az évtizedek során egyre népszerűbbeké váltak az építészek körében, sőt egy idő után a bécsi székhelynek köszönhetően vezető helyzetbe került.

A wagrami gyár sikerén felbuzdulva nemcsak a Wienerberger, hanem más épületkerámiával foglalkozó kisebb-nagyobb üzem is létrejött, a század vége felé pedig egyre inkább számolnunk kell a Zsolnay gyár működésével.

Ekkoriban már nem csupán kerámiából, hanem egyéb anyagokból is elkezdtek sorozatgyártott épületelemeket készíteni. Az 1870-es évektől a románcement alkalmazása újabb fejezetet nyitott az építészeti tömegtermelésben. Érdekes módon ezt az anyagot egy pozsonyi cég az ún. Pittel & Brausewetter gyártotta, aminek alapítója között találjuk Viktor Brausewettert (1845–1926). Ez a Brausewetter a wagrami Victor Brausewetternek volt az unokaöccse, akiket a szakirodalom gyakran összekever. A pozsonyi Brausewetter – szülei halála után – Wagramba került a nagybátyjához.[55] Építészeti tanulmányait követően a kerámiaüzemben dolgozott, azonban érdeklődése inkább a románcement felé irányult. A terrakotta gyár sikeres működése és a nagybácsi, Victor Brausewetter iránymutatása nagyban segítette saját vállalkozásának beindítását, amely a század végén komoly vetélytársa lett Wagramnak.

Habár a wagrami kerámiák évtizedeken át fontos szerepet töltöttek be a szombathelyi építészetben, a 19. század utolsó harmadában figyelembe kell vennünk a konkurens termékek egyre erősödő jelenlétét is. 1900-ban a wagrami gyár vezetője, az alapító – Victor Brausewetter azonos nevű – unokája nem volt könnyű helyzetben, ugyanis a vetélytársak megnehezítették az üzem érvényesülését. Éppen ezért különös jelentőséggel bír és a gyár kimagasló teljesítményét mutatja, hogy a Szent István parki szökőkút felállítása körül kialakult versenyben, a számos ajánlat között végül a wagrami gyár győzedelmeskedett. Szombathelyen így az 1873-ban a bécsi világkiállításon nagy sikert aratott – Victor Brausewetter által tervezett – szökőkút egyik példánya kerülhetett felállításra.

54 Rychlik, 1996. 514. p.
55 *Sternthal, Barbara:* Pittel + Brausewetter seit 1870. 150 Jahre Bauen im Zentrum Europas. Wien, 2020. Kapitel 1.

HORVÁTH CSABA SÁNDOR

A VASÚT KÉT TÖMB KÖZÖTTI ÖSSZEKÖTŐ SZEREPE A HIDEGHÁBORÚ ALATT MAGYARORSZÁGON

1. rész

BEVEZETÉS

A 2. világháború után a két nagyhatalom közötti érdekelhatárolódás a vasfüggönnyel elválasztott két világrend létrejöttét eredményezte. Magyarország geopolitikailag fontosnak számított Szovjetunió számára, hiszen nyugati katonai előterének minősült, így végül az 1956. évi forradalom szovjet leverésével nyilvánvalóvá vált, hogy keleti blokkon belül marad. Az 1949-től fizikailag is megjelenő, két világrendet elválasztó vasfüggöny az Ausztria felé futó magyar vasútvonalakat elméletileg teljesen elzárta a Nyugattól. Gyakorlatban azonban ez nem így volt. A Magyar Államvasutak (MÁV) Budapest–Győr–Hegyeshalom(–Bécs) viszonylata fő vasúti ütőérnek minősült. A Szombathely–Szentgotthárd–(Graz) vasútvonalon is – gyakorlatilag – zavartalanul folyt, de kisebb volumennel a közlekedés. Nem beszélve az 1875-ben alapított és Trianon után osztrák és magyar közös tulajdonú Győr–Sopron–Ebenfurti Vasút (GYSEV) fővonalán és a kezelésében lévő – bár személyforgalmat határátmenetben ekkor már tulajdonképpen nem bonyolító – Fertővidéki HÉV-en, ami még nagyobb kuriózumnak számított. A Monarchia kori magánvasút és a kezelésében lévő vicinális így nem szűnt meg, sőt, a maga egyediségében működött tovább nemcsak a két országon, hanem a két világrendszeren, Keleten és Nyugaton keresztül is. Tanulmányom célja annak bemutatása, hogy a vasfüggöny nem zárta el a két tábort hermetikusan egymástól, hanem voltak – a migráció és a csempészet számára – rések rajta, amelyek közül a legnyilvánvalóbbnak a vasút számított. Vizsgálatom leginkább e három fővonalra koncentrál, mivel ezeken folyt leginkább a nagy volumenű határátmeneti nemzetközi forgalom. A GYSEV által üzemeltett Fertővidéki HÉV pedig igazi rést jelentett a vasfüggönyön. Így kisebb határon átnyúló és ideig-óráig működő, leépülő mellékvonalakra, illetve az átmenő forgalomban egyre kisebb szereppel bíró Sopron–Wiener Neustadt-i vaspályára csak szükségszerűen térek ki.

A VIZSGÁLT VONALAK KIÉPÜLÉSE ÉS MŰKÖDÉSE 1945-IG

Magyarországon 1846. július 15-én adták át ez első gőzvontatású vasutat Pest és Vác között.[1] Ezzel a vonallal kezdődött meg hazánkban az új közlekedési eszköz térhódítása, amely 1914-ig, az 1. világháború kitöréséig Európa egyik legsűrűbb kötöttpályás rendszerévé duzzadt. Az egyes fő- és mellékvonalak irányát korszakonként eltérő érdekek határozták meg. Az abszolutizmus időszakában leginkább az osztrák igényeknek megfelelően. Majd a politikai és gazdasági kiegyezés lehetővé tette a magyarországi kapitalizmus gyorsabb fejlődését, ami a vasútügynek is kedvezett. Ezt követően egyértelműen a Széchenyi István által megálmodott Pest–Buda centrikus rendszer kezdett kiépülni az országban, amelyben négy fővonalhoz sok transzverzális pálya illeszkedett. Az abszolutizmus Bécs-központú hálózatfejlesztésesével szemben ez a magyar fővárost kívánta a rendszer központjává tenni, pótolva az alapvető hiányosságokat.[2] Miután a fővonalak – nagyjából – kiépültek Magyarországon, az azokat vertikálisan összekötő pályák következtek. A vasútépítésnek az 1880. évi XXXI.[3] törvénycikkel a helyiérdekű vasutak kiépítése adott újabb lendültet. E törvénnyel megteremtődött a jogi alapja a helyi igényekhez igazodó hálózati fejlesztéseknek, és a következő évtizedekben sorra nyíltak a vicinálisok.[4]

A vizsgált vonalak közül a Budapest–Győr–Hegyeshalom–Bécs viszonylat első részét képező Bruck an der Leitha–Győr–Komárom–Újszőny szakasz kiépítésére az Osztrák Államvasút szerzett jogot. A 115 km-es vaspálya átadására 1856. augusztus 10-én került sor. Ez azonban még jó ideig nem kapcsolódott közvetlenül Budapesthez. Az 1884-ben üzembe helyezett kelenföld–újszőnyi vaspályán keresztül jött létre végül a Duna jobb partján húzódó közvetlen Budapest és Bécs közötti összeköttetés a MÁV kezelésében.[5] A Győr és Graz közötti vasút létrehozása már 1867-től terítéken volt. A végső vonalvezetéssel végül 6 évvel később meg is valósult. A Szombathely–Szentgotthárd–Graz vasútvonal Magyarországhoz tartozó szombathely–gyanafalvi szakasza 1872. szeptember 1-jén nyílt meg.[6] Ez a vaspálya is a Magyar Nyugati Vasút része volt, amely először a győr–szombathelyi, majd a székesfehérvár–veszprémi, aztán a veszprém–kiscelli, végül a gyanafalva–grazi szakaszokat nyitotta meg még 1871-től 1873-ig.[7] Így korán, 1873-tól lehetett már vasúton utazni nemcsak Győr és Graz, hanem Budapest és az osztrák város között közvetlenül. Az 1872-ben ki adott előmunkálati engedély után[8] az 1873-as gazdasági recesszió miatt csak 1875-ben sikerült Győr–Sopron–Ebenfurti Vasút (GYSEV) néven egy részvénytársa-

1 *Majdán János:* A „vasszekér" diadala. A magyarországi vasútépítés 1914-ig. Bp., 1987. 31. p. (Népszerű történelem)
2 *Czére Béla:* A vasút története. Bp., 1989. (továbbiakban: Czére, 1989.) 86–88. p.
3 1880. évi XXXI. törvénycikk *a helyi érdekü vasutakról*. https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=88000031.TV&targetdate=&printTitle=1880.+%C3%A9vi+XXXI.+t%C3%B6rv%C3%A9nycikk&referer=1000ev (Megtekintve: 2020. április 20.)
4 *Horváth Csaba Sándor:* Sopron környékén zakatoló vicinálisok a kezdetektől 1920-ig. Győr, 2018. 48–56. p.
5 A budapest–újszőnyi vasút megnyitása. = Vasúti és Közlekedési Közlöny (továbbiakban: VéKK), 1884. júl. 13. 688. p.
6 *Weinhoffer László:* Körmend közlekedésének története. = Vasi Szemle (továbbiakban: VSZ), 1979. 3. sz. (továbbiakban: Weinhoffer, 1979.) 438. p.
7 *Kövér István:* A Magyar Nyugati Mozdonyvasút. In: Százéves a vasútigazgatás Szombathelyen. Főszerk. Kövér István. Vasútvonal történetek. 2. köt. Szombathely, 1995. 62–112. p.
8 1872. évi XXVII. törvény a Győrtől Sopronon át Ebenfurt irányában az ország határáig vezetendő elsőrendü gőzmozdonyvasut kiépitéséről. https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=87200027.TV (Megtekintve: 2020. április 20.)

ságot alapítani.[9] 1876. január 3-án indult meg a rendes forgalom először Győr és Sopron között. A teljes viszonylat utolsó szakasza 1879. október 28-án, Ebenfurt és Sopron között is megnyílt.[10] Innentől kezdve a GYSEV 1922-ig magyar magánvállalatként működött, amely üzemeltette a kivitelezésében épített 1897. december 18-án megnyílt Fertővidéki HÉV-et (Pándorfalu–Eszterháza-Fertőszentmiklós–Kiscell).[11]

A fővonalak és a hozzájuk vertikálisan kapcsolódó, azokat összekötő helyiérdekű vasutak kiépülése 1914-re nagyjából befejeződött. Az 1. világháború előtt a közforgalmú vasúthálózat hossza 22.869 km-t tett ki, ebből 21.258 km rendes, 1611 km keskeny nyomtávolságú. Az ország vasútsűrűsége (7,1 km/100 km²) megközelítette a fejlett európai országok és megelőzte a dél- és délkelet-európai országok vasútsűrűségét.[12]

Az 1920. június 4-én aláírt trianoni békediktátum nemcsak Magyarország területének, hanem vasúthálózatának 2/3 részét is a szomszédos államoknak ítélte. Legalább ekkora veszteséget lehetett elkönyvelni a gördülőállományt tekintve is.[13] Egy esetben nemzetközi közbenjárásra sikerült Velencében megegyeznie Ausztriának és Magyarországnak egymással, amely Sopron és környékének népszavazását írta elő a hovatartozást illetően. A decemberi referendumon végül a soproni és a Sopron környéki németség többsége a Magyarország mellett való maradásra szavazott. Ausztria tiltakozása ellenére az eredeti békeszerződést módosították, amely ekkortól Sopron, a „Hűség városa", illetve az érintett nyolc falu nélkül ismerte el Nyugat-Magyarország – Sopron, Vas és Moson vármegyék területéből – Ausztriához való csatolását.[14] Ausztria addig nem létező új tartománya Burgenland néven, 1922. január 1-jén jött létre a volt magyar területekből. A trianoni határ sok esetben régi járás- vagy településhatárokat követett, mégis ritkán fordultak elő természetes határvonalak.[15] A határmegállapító bizottságok ezt követően a konkrét határvonalakat kijelölték, kitűzték és térképezték. A magyar delegáció próbálta azt elérni, hogy mindenütt tiszteletben tartsák a községek közigazgatási határait, és megvédjék a birtokok egységét az esetleges szétdarabolással szemben. Habár történtek Magyarország javára határmódosítások, illetve területcserék, a határvonal komplex gazdasági területeket vágott ketté Vas, Moson és Sopron történelmi vármegyékben, amelyeknek idő kellett a reorganizálásához.[16] Az „ezeréves" határ megváltozásával Ausztria és Magyarország között ezt követően nem alakult ki feszültség. Mindkét fél törekedett a megegyezéses politikára a két világháború között. Ráadásul az új osztrák tartomány felé irányuló magyar revíziós aktivitás meg sem közelítette a többi elszakított terület iránt megnyilvánuló érdeklődést.[17]

9 *Hahnenkamp, Hans:* Die Eisenbahnen im Burgenland zur Zeit der Habsburgmonarchie. Großpetersdorf, 1994. 46–47. p.
10 *Szeniczey Rezső:* 80 éves a Győr–Sopron–Ebenfurti Vasút. = Közlekedési Közlöny, 1956. 12. sz. 122. p.
11 *Gürtlich, Gerhard H. – Székely Csaba:* Zugkraft im Nordburgenland. Die Neusiedler Seebahn. Wien, 2015. (továbbiakban: Gürtlich – Székely, 2015.) 36. p.; A fertővidéki vasut megnyitása. = Soproni Újság, 1897. dec. 19. 3. p.
12 Czére, 1989. 104. p.
13 *Eperjesi László:* Magyarország közlekedése a trianoni békeszerződés után. A nemzetközi kapcsolatok alakulása 1920–1938 között. In: A Közlekedési Múzeum évkönyve. 9., 1988–1992. Főszerk. Katona András, szerk. Hüttl Pál. Bp., 1994. 159–160. p.
14 *Tóth Imre:* A nyugat-magyarországi kérdés, 1922–1939. Diplomácia és helyi politika a két háború között. Sopron, 2006. 37–48. p. (Dissertationes Sopronienses; 2.)
15 *Zsiga Tibor:* Burgenland, vagy Nyugat-Magyarország? Burgenland, oder Westungarn? Oberwart, 1991. 100–114. p.
16 *Suba János:* Adalékok a trianoni határ megállapításához Vas vármegyében. = VSZ, 2000. 3. sz. 302–309. p.
17 *Jankó Ferenc – Tóth Imre:* Változó erővonalak Nyugat-Pannóniában. Történelmi és földrajzi esszé. Szombathely–Sopron, 2008. (továbbiakban: Jankó – Tóth, 2008.) 107–125. p.

A történelmi Magyarország határának eltolása e régióban is sok vasútvonalat kettészelt. A MÁV kezelésében lévő Budapest–Győr–Hegyeshalom–Bruck an der Leitha részt Hegyeshalom (trakciós határ) és Nickelsdorf (Miklóshalma) között vágta ketté az új határ, míg a Szombathely–Szentgotthárd–Graz vonal esetében is keletebbre került a határ Szentgotthárd és Mogersdorf (Nagyfalva) közé. Sőt, a Szentgotthárd és az országhatár közötti vasúti részt is Ausztriának juttatták, a város közös vám- és trakciós határ lett.[18] A vizsgálat tárgyát nem képező, de részben, vagy teljesen Ausztriához került vicinálisokhoz tartozott a Sopron–Kőszegi, Sopron–Pozsonyi, Körmend–Németújvári, Szombathely–Pinkafői, Felsőőr–Tarcsa–Felsőlövői és Felsőlászló–Sárvár–Zalabéri HÉV, mellettük a Sopron–Wiener Neustadt-i vonal volt még hasonló helyzetben.[19] A GYSEV magyarországi hálózatát Sopronnál (Baumgarten [Sopronkertes] lett az osztrák határtelepülés) vágta el az új határ,[20] a Fertővidéki HÉV-ét Mekszikópuszta és Pamhagen (Pomogy) között. A forgalom egyik vonalon sem állt le, csak útlevélvizsgálatot vezettek be az új határokon. 1921-ben előfordultak kisebb fennakadások, mivel mindkét vonal osztrák részén a BBÖ (Bundesbahnen Österreich) vette át a forgalom lebonyolítását, míg a magyar felkelőcsapatok támadásai miatt el nem hagyták a területet. A két utóbbi vonalon pályafenntartási feladatot a GYSEV, az állomási szolgálatot viszont az BBÖ látta el 1923-ig. A két vasúttársaság között azonban 1921 decemberétől folyamatosan folyt az egyezkedés, mert az osztrák fél nem rendelkezett kellő számú könnyű mozdonnyal a vicinális vonalak forgalmának ellátására, amelyet aztán a GYSEV biztosított számára. Ráadásul a soproni népszavazás is bonyolította a helyzetet, mivel – az osztrák vonal forgalmi szempontjából nélkülözhetetlen[21] – Sopron eredetileg

18 Weinhoffer, 1997. 451. p.

19 Sopron–Kőszegi HÉV: 1908-ban adták át a forgalomnak. Trianon után a vonal legnagyobb része (Deutschkreutz–Rattersdorf-Leibingig) Ausztriához került. 1930-ig a GYSEV kezelte, majd a BBÖ. Mivel a két végpontja Magyarországon maradt, sokáig korridorvonatok jártak a két település között. A 2. világháború után ez a forgalom egyre nagyobb gondot okozott az ellenőrzések miatt. 1951-ben megszűnt a Rattersdorf–Leibing határállomás, majd a síneket Oberloisdorf és Kőszeg között teljesen felszedték 1969-re. A Sopron és Deutschkreutz viszonylata maradt meg igazán határátmeneti forgalomban a hidegháború alatt, az is peage-forgalomként. Sopron–Pozsonyi HÉV: 1897-ben adták át a forgalomnak. A vonal 1921-ben gyakorlatilag Ausztriához került teljes egészében, és az akkori BBÖ vette kezelésbe, majd tulajdonba. Körmend–Németújvári HÉV: 1899-ben adták át a forgalomnak. 1921 után a vonalból 10 km Ausztriához került. A forgalmat a MÁV bonyolította le 1930-ig a BBÖ terhére. A 2. világháború után a MÁV 1959-ig fenntartotta a forgalmat Körmend és Pinkamindszent között, ezt követően a pályát felszedték. Osztrák oldalon erre 1961-ben került sor. Szombathely–Pinkafői HÉV: 1888-ban adták át a forgalomnak. 1921-ben a vonalnak a Búcsút követő nagyobb része Ausztriához került. A forgalom kis időt követően ekkor még újraindult. A vasfüggöny leereszkedésével az átmenőforgalom azonban megszűnt. 1953-ben Rechnitz és az országhatár között az osztrák fél a vonalat bezáratta. A MÁV Szombathely és Búcsú között 1960-ben tett így. Felsőőr–Tarcsa–Felsőlövői HÉV: 1903-ban adták át a forgalomnak. Trianon után Ausztriához került, majd lassan megszűnt rajta a forgalom is. Felsőlászló–Sárvár–Zalabéri HÉV: 1913-ban adták át a forgalomnak. Trianon után az Oberloisdorf és Lutzmannsburg közötti rész Ausztriához került, ahol a forgalmat 1931-ig a GYSEV bonyolította le. A magyar oldalon a forgalom Répcevisnél végződött. Az osztrák oldalon 1955-ig volt áruforgalom, majd a vágányokat felszedték. MÁV a Répcevis–Zalabér szakaszon két részletben 1975-re a forgalmat megszüntette. *Kubinszky Mihály – Nagy Tamás – Turóczy László:* Ez a vonat elment. Bp., 2009. 80–81.,83–85., 91–92., 97–100., 101–102. p.; Sopron–Wiener Neustadt vonal: már nagyon korán, 1847-ben átadták a forgalomnak. 1921 után a Loipersbach és Wiener Neustadt közötti része Ausztriához került, de hamar megindult a határátmeneti közlekedés. A Déli Vasút osztrák üzletága, majd 1924-től a BBÖ látta el az egész vonalon forgalmat. 1945 után folyamatosan csökkent az átmenő utas- és teherforgalom, egyúttal a vonal relevanciája is. *Lovas Gyula:* A Bécsújhely–Sopron vasútvonal 150 esztendeje. = Soproni Szemle (továbbiakban: SSZ), 1997. 4. sz. (továbbiakban: Lovas, 1997.) 306–334. p.

20 *Majdán János:* A vasút szerepe a határok kialakulásában. = Rubicon, 2001. 8–9. sz. 66. p.

21 *Sallai János:* A magyar–osztrák határ történetéről a XVIII. századtól napjainkig. Az osztrák–magyar határ története. = SSZ, 1996. 4. sz. 11. p.

Ausztriához került volna. Ezt követően Sopronon keresztül osztrák korridorvonatok közlekedtek, amelyek osztrák személyzettel használhatták a soproni állomást. Emellett bevezették a Sopronon keresztül lebonyolítandó osztrák személy- és áruforgalmat illetően a vám- és útlevélmentességet is.[22] A Fertővidéki HÉV osztrák vonalán közlekedő – az államhatáron a magyar vasutasok által átvett – szerelvények Eszterháza állomásig jöttek.[23] Az 1923-ban kelt osztrák–magyar államszerződés végül az 1921-es[24] és 1922-es bilaterális megállapodásokat helybenhagyta, rendezte a vállalat jogi és forgalmi kérdéseit, továbbá Ausztria – kisebb módosításokkal – a GYSEV és a Fertővidéki HÉV 1872-ben kelt magyar koncesszióit magára is érvényessé nyilvánította.[25] A Fertővidéki HÉV teljes vonalának kezelését 1923. augusztus 1-jétől visszakapta a GYSEV, mivel a vicinális csak úgynevezett „infrastruktúravasút"-nak minősült, személyzet és vasúti eszköz nélkül.[26] Az engedély kimondta, hogy a vontatási és vonatkíséreti szolgálatot a magyar vonal személyzete látja el az osztrák részen is. Az erre kijelölt embereknek ismerniük kellett a német nyelvet, az osztrák utasításokat és a szolgálatuk alatt osztrák egyenruhát viseltek. Ezáltal a GYSEV – Eisenstadtban üzemfőnökséggel, Sopronban vasútigazgatósággal – mint magánvasút volt az egyetlen vállalat, amely alig szenvedte meg a Monarchia felbomlását. Ez azért történhetett, mert egyik állam szervezetéhez sem tartozott, tulajdonosai osztrák, belga, német tőkések és pénzintézetek voltak, akiknek az állt érdekükben, hogy a vasút együtt maradjon.[27] Az eltolt államhatár megváltoztatta a korábbi kapcsolatok működését a régióban. A közlekedési útvonalakon keresztül megmaradt az összeköttetés a területek között, így a térségi kapcsolatok is megmaradhattak.[28] A Nyugat felé vezető legfontosabb vasútvonalunk a Budapest–Érsekújvár–Pozsony–Bécs viszonylat tulajdonképpeni elvesztése után a Budapest–Győr–Hegyeshalom lett. Ezt a növekvő kihasználtság miatt végig kétvágányúsítani kellett. A Budapesttől Győrig tartó szakasz már 1907-ig megépült,[29] de onnan Hegyeshalmon át az országhatárig végül csak 1926-ban adtak át.[30] A vonal relevanciáját kiválóan mutatta, hogy Magyarországon az elsők között kezdték el villamosítását. Először 1932-ben a Budapest–Komárom szakasszal, majd 1934-re már Hegyeshalomig is elkészült.[31]

A határ 1938-ig nyitottnak volt mondható, ugyanakkor mindkét térségben eltérő irányú fejlődés indult el. Az üzemi feladatok közös ellátását tehát sikeresen tudta megoldani a két ország területén működő vasúttársaság. Ebben Ausztriának a Német Birodalomhoz való 1938. évi csatolása, az anschluss sem hozott nagy változást. A DRB (Deutsche Reichsbahn) átvett minden feladatot a BBÖ-től. Bár a DRB és a GYSEV üzletvitelében papíron nem kö-

22 *Zwickl, Ludwig:* GySEV die Raaberbahn. Brücke zwischen Ost und West. Betriebsgeschichte der österreichischen Linien. Wien, 2011. 72–78. p.
23 *Lovas Gyula:* A fertővidéki HÉV, 1897–1997. = SSZ, 1998. 1. sz. (továbbiakban: Lovas, 1998.) 33–34. p.
24 *Locsmándi Szabolcs:* A határon átnyúló vaspálya. A GYSEV fejlődése és szerepe a határ menti kapcsolatokban Eisenstadt (Kismarton) – Sopron térségben. = Tér és Társadalom (továbbiakban: TT), 2009. 2. sz. 141. p.
25 Gürtlich – Székely, 2015. 71. p.; Locsmándi, 2009. 141. p.
26 Dr. Józan Tiborral, a GYSEV 2007-ben nyugalmazott vezérigazgató-helyettesével Sopronban, 2017. december 15-én készített interjú alapján. A szerző birtokában. (továbbiakban: Józan, 2017.)
27 *Lovas Gyula:* Kilencven éves a Győr–Sopron–Ebenfurti Vasút első koncessziója. = Közlekedési Közlöny, 1969. 25. sz. 840. p.
28 Locsmándi, 2009. 143. p.
29 A kelenföld–győri második vágány. = VéKK, 1907. máj. 30. 483. p.
30 *Tisza István:* A magyarországi vasúthálózat állapota és változásai 1915–1944 között. In: Magyar vasúttörténet. Főszerk. Kovács László. 5. köt., 1915-től 1944-ig. Bp., 1997. 65. p.
31 *Majdán János:* A közlekedés története Magyarországon, 1700–2000. Pécs, 2014. (továbbiakban: Majdán, 2014.) 121. p.

vetkezett be változás, az osztrák és a magyar vasutasok addigi jó viszonya megromlott.[32] Mivel a MÁV és a GYSEV vonalai a 2. világháború alatt is fontos logisztikai, stratégiai szerepet kaptak a hadiforgalom miatt 1944-től kezdve a szövetségesek folyamatosan bombázták ezeket a vasutakat is, így óriási károkat szenvedtek.[33]

A VASFÜGGÖNY LEERESZKEDÉSE

A következő években egyre feszültebbé váltak a kapcsolatok a győztes hatalmak között. Mindkét fél meghirdette a saját hidegháborús doktrínáját: amerikai részről ez a Truman-elv és a Marshall-terv, míg a szovjeteknél a Zsdanov–Sztálin-féle „két tábor" teória. Ráadásul a háborút sem zárta le a győztes hatalmak egyetértésével hozott általános békerendezés. 1947-ben, Párizsban ugyanis a legfontosabb kérdésben nem sikerült megegyezni: a németkérdésben, így továbbra is érdekellentét állt fent a két, eltérő világnézetet képviselő rendszer között. Ez vezetett el Európa kettészakadásához. Sztálin úgy vélte, hogy az európai újjáépítéshez szükséges, az USA vezette multilaterális együttműködés és a kelet-közép-európai térség feletti szovjet kontroll összeegyeztethetetlen. Európának ez a fele elutasította a Marshall-segélyt is, így pár hónap alatt a sztálini birodalomépítés jegyében Európa nyugati felétől – és ezen keresztül az USA-tól – mesterségesen leválasztott, vasfüggönnyel izolált, homogén „szovjet blokká" változott. Elkezdődött a „rubelblokk" gazdasági kiépítése, amelynek a legfőbb eleme a KGST (Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa) lett. Magyarországnak mint a Szovjetunió fontos nyugati előterének helyzete is eldőlt ezzel. A szovjetizálás jegyében sztálini típusú proletárdiktatúrát teremtettek az országban, melynek nyugati határán megkezdődött a vasfüggöny kiépítése, ezzel együtt a két, gazdaságilag, ideológiailag, katonailag és politikailag is különböző világrend fizikai elhatárolása is.[34] Az Európát kettészelő vasfüggöny része lett Magyarország nyugati és déli (1956-ig) határszakasza is. Hossza az Ausztriával közös határon 356 km.[35] A vasfüggönyt a mindennapokban a Nyugat-Európát a keleti tömbtől elválasztó határvonal őrzésének módjával és a határon található műszaki berendezésekkel azonosították. Eleinte katonai hadszíntér mintájára kialakított drótakadályból, aknamezőből, nyomsávból és az ország belső területein létesített ellenőrzési övezetekből állt.[36]

A 2. világháború az elsőhöz képest mérhetetlenül nagy károkat okozott a magyar vasúthálózatnak. Mivel a frontok elérték az ország területét és a vasút stratégiai–logisztikai szállítási eszköznek bizonyult, az ellenséges repülőgépek kiemelt célpontjaivá is vált, de a szárazföldi – visszavonuló német – csapatok sem kímélték. A pályákat számtalan helyen érte támadás, ugyanakkor viszonylag hamar sikerült a helyreállításuk. A Dunántúl nyugati felén működő vasútállomásokra számtalan mennyiségű bomba esett, így a vizsgálat szem-

32 *Majdán – Varga Gábor:* GYSEV. A Győr–Sopron–Ebenfurti Vasút. = Rubicon, 2014. 8. sz. (továbbiakban: Majdán – Varga, 2014.) 85. p.
33 Zwickl, 2011. 122–131. p.
34 *Fischer Ferenc:* A megosztott világ. A Kelet–Nyugat, Észak–Dél nemzetközi kapcsolatok fő vonásai, 1945–1989. Bp., 1992. 113–127. p.
35 *Hardi Tamás:* A határ és az ember – az osztrák–magyar határ mentén élők képe a határról és a „másik oldalról". In: Elválaszt és összeköt – a határ. Társadalmi-gazdasági változások az osztrák–magyar határ menti térségben. Szerk. Nárai Márta, Rechnitzer János. Pécs–Győr, 1999. (továbbiakban: Hardi, 1999.) 159. p.
36 *Zsiga Tibor:* A „vasfüggöny" és kora. Der Eiserne Vorhang und seine Zeit. Bp., 1999. (továbbiakban: Zsiga, 1999.) 9–10. p.

pontjából érdekes Sopron, Szombathely, Hegyeshalom és Győr is hatalmas károkat szenvedett. A szovjet Vörös Hadsereg alakulatai a Bécs felé történő előrenyomulásuk után 2–3 héttel átadták a vasúti forgalom irányítását a MÁV dolgozóinak. A nyár folyamán már minden vonal magyar vezetés alá került. Egyelőre azonban előnyt élveztek a katonai szerelvények. A hadsereg műszaki alakulatai, a vasutasság a polgári lakossággal karöltve mindent megtette azért, hogy mielőbb helyreállítsa a vasúti infrastruktúrát. A járműparkból 127 gőzmozdony maradt működőképes, míg a személykocsikból 285, a teherkocsikból pedig mindössze 5000. A személyzet egy része Nyugat-Európába menekült, a mozdonyok szétszóródtak a kontinensen.[37]

A vizsgáltom tárgyát képező négy vasútvonal óriási károkat szenvedett ennek következtében. A MÁV kezelésében lévő Budapest–Győr–Hegyeshalom–(Bécs) a Trianon után az ország egyik legfontosabb tranzitútvonalává kezdett válni nyugati irányba. Logisztikai jelentőségét a 2. világháború alatt az ellenséges hatalmak is érzékelték, így komoly támadások érték. Ennek a felújítása innentől már nemcsak magyar, hanem szovjet érdek is volt, így a Vörös Hadsereg katonái is kivették belőle a részüket. A legsúlyosabb károkat a Hegyeshalom és Komárom között rész szenvedte. Itt a kb. 100 km hosszúságú pályatestet, állomásokat, az abdai Rábca- és a győri Rába-hidat, a sínpárokat és a váltokat – összesen közel 120-at – kellett rendbe hozni nyár végére. Emellett Hegyeshalomtól az országhatárig és azon túl is újra kellett építeni a vágányzatot, ugyanis a visszavonuló német haderők ezt is teljesen felszaggatták. Ez szükségeltetett az osztrákokkal újraindítandó nemzetközi forgalom miatt. A munkálatok gyors elvégzése után 1945. augusztus 24-én már Bécs és Budapest között közlekedhettek – elviekben – a vonatok.[38] E vonal egyik legnagyobb állomásásnak Győr minősült, amit szinte porig bombáztak. Ekkor még senkisem gondolta, hogy 1945. április 7-én már romeltakarítást végző szerelvény indul a pályaudvarról. Augusztus közepére pedig már minden irányból, így Hegyeshalomból és Sopronból is fogadott szerelvényeket. Ez a gyors forgalomfelvétel és romeltakarítás annak is az eredménye, hogy a Magyar Kommunista Párt „Arccal a vasút felé" jelszóval egy programot indított el. E szerint a vasutasoknak a napi munkaidőn túl kellett az ilyen jellegű munkájukat elvégezniük, így minden munkásra 30–40 mázsa rom eltakarítása jutott. A vasút így korábban „támadt fel poraiból", mint ahogy sokan jósolták volna. Győr így ismét az észak-dunántúli térség vasúti csomópontjaként funkcionálhatott már. Erre az időszakra ez naponta 2000–3000 utast és 100–120 mázsa áruforgalmat, azaz napi szinten 40–45 szerelvényt jelentett. A helyrehozott fűtőházában ekkorra már 17 mozdonyt, 13 személy- és számos teherkocsit javítottak fel.[39] A sínek helyreállítása után Ausztriából főként magyar sebesülteket, betegeket és foglyokat szállító kórházvonatok jelentették a nemzetközi forgalmat a korszak elején.[40] 1945 decemberére egy újabb mérföldkőhöz érkezett a térség vasúti közlekedése. A GYSEV vonalát bekötötték a győr–hegyeshalmi pályába, ezzel a Sopronból érkező szerelvények már a MÁV állomására futhattak be, nem mellesleg a város közvetlenül Budapesttel is kapcsolatba került. A vasúttársaság ennek függvényében Sopron és Budapest között közvetlen sínautóbuszt állított forgalomba. A két város között pedig az egy helyett kettőre emelték a

37 Majdán, 2014. 147–148. p.
38 Vasúti összeköttetés Béccsel. = Kossuth Népe (továbbiakban: KN), 1945. aug. 24. 4. p.
39 Háromezer utas, napi százezer pengő bevétel a győri vasútállomáson. = Dunántúli Szabad Nép (továbbiakban: DSZN), 1945. aug. 9. 1. p.
40 Jönnek vissza a magyarok. = Néplap, 1945. okt. 9. 3. p.

személyvonatpárt.[41] A pillanatnyi fellendülést azonban korlátozta az ország erőforrásainak őszre való kimerülése.[42] A vizsgált vasútvonalak mindegyikét elérte a szénhiány, ami miatt több járat, főleg a polgári személyszállítást végzők maradtak ki időlegesen.[43]

A – szétbombázott és a szövetségesek segítségével lassan újjáépülő[44] – Bécs és Budapest között ekkorra már menetrendszerinti nemzetközi gyorsvonat közlekedett.[45] A nemzetközi szállítási lehetőségek növekedése szükségszerűvé tette a lebombázott hegyeshalmi rendezőpályaudvar újjáépítését is.[46] A forgalom fokozása érdekében ekkor döntés született a Kelenföld és Almásfüzitő közötti második sínpár villamosításáról is,[47] amik 1949-re el is készültek.[48] Ez része volt a logisztikailag kiemelten fontos vasútvonalak kapacitását és teljesítőképességét növelő korszerűsítési munkálatoknak.[49] 1947-ben a vonalak ilyen jellegű korszerűsítése Ausztriában is megfogalmazódott, ahol a Bécs és a határ közötti 72 km-es szakasz villamosítását ekkor 1950 és 1953 között tervezték.[50] Ez azért is vált egyre sürgetőbbé, mert 1947. február 1-jétől Ausztria és Bulgária, Ausztria és Jugoszlávia között a megállapodások értelmében közvetlen vasúti árufuvarozás indult meg, mely fő iránya a Budapest–Hegyeshalom–Bécs tranzitvonal volt.[51] Hamarosan ez tovább bővült még pl. a Magyarország–Belgium, Svájc–Románia viszonylattal.[52] Látható tehát, hogy a korábbi Budapest–Érsekújvár–Pozsony–Bécs szállítási útvonalról Trianon után, és ebben az időszakban is egyre inkább Hegyeshalom felé terelődött a forgalom. Az 1931-től már a Párizstól Zürichen és Bécsen át egészen Budapestig közlekedő Arlberg Expressz,[53] az Árpád sínautóbusz[54] és még öt gyorsvonatpár robogott ekkor a két főváros között.[55] 1948-tól naponta érkeztek az Orient Expressz nevet viselő vonatok is Hegyeshalmon keresztül Budapestre, heti háromszor innen Bukarestbe.[56] Az e vonalon vasúttal érkező külföldi turisták száma ebben az időben folyamatosan nőtt Magyarországon. Aki rendelkezett a határátlépéshez szükséges útlevéllel, beléphetett az országba. Bécs felé leginkább a kiutazó turisták, diplomaták és a rokonlátogatásra igyekvők vonatoztak Magyarországról.[57]

A Szombathely–Szentgotthárd–(Graz) MÁV-os vonal jelentősége elenyészett a másik két vizsgált vaspályához képest. A forgalom a helyreállítási munkálatok után itt is – először belföldi viszonylatban –, de jóval kisebb volumennel megindult. Ausztria irányába útlevéllel

41 Pénteken indul az első sinautó Sopron és Budapest között. = DSZN, 1945. nov. 29. 3. p.
42 Pénteken megszünik a vasuti közlekedés. = Szegedi Népszava, 1945. okt. 24. 3. p.
43 Szénhiány miatt tegnap leálltak a munkásvonatok is. = DSZN, 1945. dec. 5. 1. p.
44 Bécsi Mozaik. = Új Ember, 1946. máj. 5. 4. p.
45 Gyors- és fürdővonatok. = Demokrácia, 1946. jún. 30. 4. p.
46 Mi ujsag a vidéken? = Kecskeméti Lapok, 1946. máj. 16. 2. p.
47 Rövidesen megindul a magyar légiforgalom. = Szabadság, 1946. júl. 3. 2. p.
48 *Varga László:* A magyar vasutak száz éve. = Magyar Technika, 1948. 4. sz. 41. p.; A Budapest–Hegyeshalom. = Szabadság, 1947. jan. 16. 4. p.
49 *Erdősi Ferenc:* Területi és gazdasági érdekek a szocialista közlekedéshálózat kialakításában. = TT, 1987. 3. sz. 46. p.
50 Vasutak. = Elektrotechnika, 1947. júl. 1. 137. p.
51 Közvetlen vasúti áruforgalom. = Közgazdaság, 1947. márc. 2. 13. p.
52 Közvetlen vasúti áruforgalom Magyarország és Belgium között. = Közgazdaság, 1947. márc. 30. 13. p.
53 Fontos változások a nyári menetrendben. = Újság, 1931. ápr. 15. 8. p.
54 Szakasits Árpád felavatta az ezüstvonatot. = Világosság, 1946. máj. 3. 3. p.
55 *Sebestyén Andor:* A budapesti összekötő vasúti híd jelentősége. = Magyar Közlekedés, 1946. dec. 1. 6. p.
56 *Lovas Gyula – Tóth Sándor:* Az Orient Expressz. Bp., 1991. (továbbiakban: Lovas – Tóth, 1991.) 229–230. p.
57 Hegyeshalom: Nincs: vasfüggöny. Van: előzékenység. = Szabad Nép (továbbiakban: SZN), 1948. júl. 7. 2. p.

itt is át lehetett lépni a határon.[58] 1947. június 9-től közlekedett csak Szentgotthárd és Graz között napi egy nemzetközi vonatpár, amely a Budapest Keleti pályaudvar és Szentgotthárd közötti személyvonathoz biztosított csatlakozást.[59] A Szentgotthárd–Graz vonal nem is feltétlenül a személy-, sokkal inkább a teherszállítmányok miatt vált később fontossá.[60]

A 2. világháború óriási pusztításai a GYSEV vonalait sem kímélték. Mivel egyedül nem tudott megbirkózni az újjáépítési feladatokkal, a magyar államhoz fordult segítségért. Így 1945. május 6-án a Fertővidéki HÉV-en, július 20-án pedig már a GYSEV vonalán is megindulhatott a menetrendszerű, de nem határátmeneti közlekedés. Egyúttal megkezdődött az először lassan, majd egyre gyorsabban fellendülő árufuvarozás is. 1946-ra a vasút nehézségei valamelyest csökkentek, és visszaállították a korábbi menetrendeket, Sopron és Ebenfurt között megindult a határátmeneti forgalom.[61] Még ugyanebben az évben a felelős magyar vasúti vezetők a GYSEV államosítását hangoztatták. A Jóvátételi Hivatal a potsdami konferencia alapján a berlini háromhatalmi egyezmény után a GYSEV német tulajdonba kerülő részvényeit – az összes részvény 39,9%-át – a Szovjetunióra ruházta át, amely ezzel ugyanazokat a jogokat gyakorolhatta a vállalattal kapcsolatban, mint amelyek a fennálló magyar jogszabályok szerint a részvényeseket megillették. 1946. május 29-én a magyar kormány a részvénycsomagot át is adta Vorosilov marsallnak, a Szövetséges Ellenőrzési Bizottság elnökének.[62] Az 1947. év katasztrofális lett. A polgári és szovjet szállítások hirtelen visszaestek, a gabona- és cukorrépatermés a szárazság miatt jelentősen csökkent, Ausztriában pedig ekkor érte el tetőpontját az infláció.[63] Az új részvényes az 1947. évi igazgatósági ülésen – a szovjetizálás jegyében – már 6 szovjet képviselőt delegált.[64] Ugyanakkor a Szovjetunió 2 év múlva a II. Moszkvai Jegyzőkönyv alapján a részvényeket átruházta a magyar államra az 1949. évi XX., A Magyar Népköztársaság Alkotmánya címmel megjelent törvény értelmében.[65] Ezzel jelentősen megnőtt az állami befolyás a vállalatnál. A nemzetközi politikai viszonyok azonban lassan elkezdtek megváltozni.

Az illetékes hatóságok 1947. november 15-től elrendelték a szigorú határzárat a nyugati szélen garázdálkodó csempészek és a tiltott határátlépések miatt. Ettől kezdve a határon és onnan számított 15 km-es határsávban a rendőrség és a határőrség járőrei minden járművet és járókelőt igazoltattak. Razziákat tartottak a tanyákon, az utakat lezárták és a környéket átfésülték.[66] Nem lehetett már csak úgy átkelni a határon vagy bármit átvinni rajta. Sopron (ahol már ekkor szesztilalom és mozgási korlátozás volt érvényben)[67] és környéke – az Ausztriába irányuló vasúti forgalom miatt is – csábította a disszidenseket vagy a(z)

58 Hol lehet a határt átlépni? = Népszava, 1946. nov. 6. 2. p.
59 Uj vonatok. = Világ, 1947. jún. 8. 2. p.
60 3327. f. sz. = Közgazdaság, 1948. máj. 30. 7. p.
61 Zwickl, 2011. 133. p.
62 Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára (továbbiakban: MNL SL) Győr-Sopron-Ebenfurt Vasút (GySEV) Soproni Igazgatóságának iratai (továbbiakban: GySEV SI) XXIV. 406. 68. doboz. Magyar Közlekedésügyi Miniszter 39.738/1946.I.1. sz.
63 *Lovas Gyula:* A GySEV története 1945 és 1972 között. In: Magyar vasúttörténet. 6., 1945–1972. Szerk. Kovács László. Bp., 2000. (továbbiakban: Lovas, 2000.) 363–365. p.
64 Majdán – Varga, 2014. 85. p.
65 1949. évi XX. tc. A Magyar Népköztársaság Alkotmánya. http://www.rev.hu/sulinet45/szerviz/dokument/1949.evi3.htm (Megtekintve: 2020. április 20.)
66 Rendőrök és határvadászok rohama a nyugati határon a csempészfront ellen. = Friss Újság (továbbiakban: FU), 1947. nov. 26. 3. p.
67 Sopronból is megkezdték a svábok kitelepítését. = Világosság, 1946. jún. 24. 6. p.

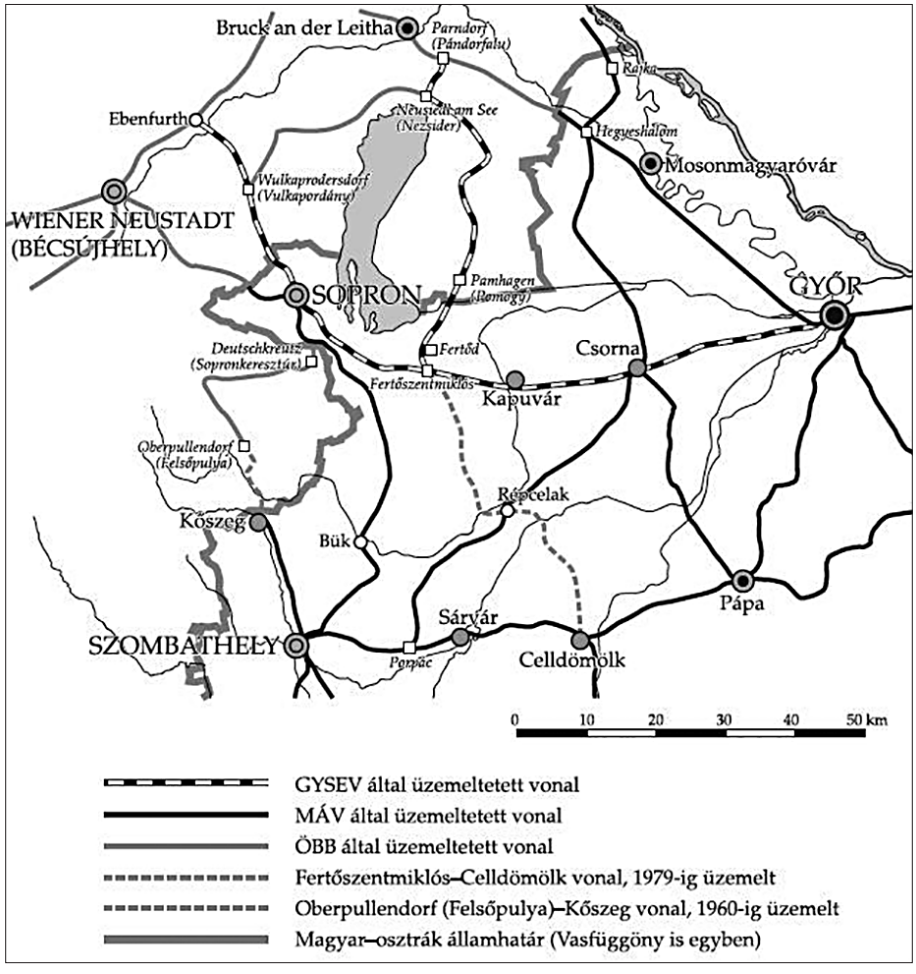
(ember)csempészeket,[68] mivel csak 3 km-re feküdt a határtól, és több lehetőség – így a Fertő tó – is kínálkozott a tiltott határátlépésre.[69] Ráadásul a város Ausztrián kívüli területen fekvő, de osztrák állomásnak is minősült.[70] Az Ausztria felé irányuló csempészforgalom másik „paradicsomának" Szentgotthárd és vidéke számított. A fokozott határzárral azonban itt is sikerült visszaszorítani az illegális migrációt,[71] de a határátmeneti vasúti forgalom nem szűnt meg. A Fertővidéki HÉV-en 1947-től engedélyezték csak a szovjet hatóságok a határátmeneti forgalmat Mekszikópuszta és Pamhagen között, addig csak külön a magyar, illetve külön az osztrák részeken közlekedtek a szerelvények.[72]

A vonatok tehát egyelőre akadálytalanul közlekedtek a vizsgált vonalakat tekintve összekapcsolva a két országot. A GYSEV azonban külön kuriózumnak minősült ekkor már, hiszen a vonalain magyar személyzet látta el a vonattovábbítási szolgálatot Ausztriában is, ezek a személyek megfelelő úti okmánnyal rendszeresen ki- és beléptek a határon. Ezzel gyakorlatilag meggátolhatatlanná vált már 1949 előtt is, hogy bizonyos csempészet ne folyjon a ki- és bejáró személyzet révén. Vasutasokon keresztül cseréltek gazdát különböző iparcikkek és élelmiszerek.[73] 1948-tól megnőtt azoknak a határt illegálisan átlépni kívánó személyeknek a száma is, akik a vasutasok vagy a vasutak segítségét vették igénybe. Mozdonyok szerkocsijában, pakuratartályában és a tehervonatokon való elbújás, vagy éppen az Ausztriába induló szerelvényekre való felugrás szerepelt leggyakrabban a kísérletek között.[74] A hatóságok – láthatóan – a szigorú határőrizettel és a Nyugat-ellenes propagandával (munkanélküliség, nyomortanyák, éhbér)[75] sem tudták megakadályozni a további illegális határátlépéseket.

1949. augusztus 20-án kikiáltották Magyarországon a népköztársaságot, amely egyúttal a teljes államosítást jelentette. Magyarország nyugati határán 1949-re épült ki a vasfüggöny, majd 1952-re az aknamező is. A határvonaltól számított 50–500 méteres terület lett az úgynevezett „határsáv", míg a 15 km-es terület a „határövezet". Ezek megközelítését szigorúan engedélyhez kötötték, amelyeket a rendőrség adott ki.[76] Emellett a katonaság és 1949-től az Államvédelmi Hatóság (ÁVH) kötelékébe lépett határőrség is védte a határt.[77] Ennek következtében a két oldal között a kapcsolattartás gyakorlatilag lehetetlenné vált, Ausztria és Magyarország viszonya elhidegült. Már 1949-ben külön kormányrendelet szabályozta a határvonalhoz közel eső területek állami használatba vételét, ezzel is csökkentve a nagy számú disszidálásokat és a csempészetet.[78] A nyugati határ védelme szigorodott, mivel egyre nagyobb volt a félelem az Ausztriából és a Nyugatról Magyarország felé irányuló kémtevé-

68 Megdöbbentő leleplezés a magyar–osztrák határon. = KN, 1947. nov. 27. 299. p.
69 Sopron: a kalandorok, szökevények, csempészek és kitoloncoltak „pihenő helye". = Kis Újság (továbbiakban: KU), 1947. dec. 19. 5. p.
70 Józan, 2017.
71 Csempészeit alkonya a nyugati határszélen. = KU, 1948. máj. 27. 5. p.
72 Lovas, 1998. 38. p.
73 Az 1971-től a GYSEV-en fékezőként, a Fertővidéki HÉV osztrák vonalán vonatvezetőként, majd 25 évig Ebenfurtban vonatfelvevőként dolgozó, nyugalmazott Nagy Gyulával, 2017. december 15-én folytatott interjú alapján. A szerző birtokában.
74 *Lovas Gyula:* A Győr–Sopron–Ebenfurti Vasút 25 éve, 1948–1973. Kézirat. 1973. (továbbiakban: Lovas, 1973.) 16. p.
75 Fiatalok a határon. = Népszabadság, 1956. okt. 15. 3. p.
76 Zsiga, 1999. 26. p.
77 *Gáspár László:* A második világháború utáni magyar határőrizet változásai. = Rendvédelem-történeti füzetek, 2012. 25. sz. 39. p.
78 Jankó – Tóth, 2008. 162–163. p.

kenységtől.[79] Az Államvédelmi Hatóság a határ védelme érdekében a vasutasok segítségét is igénybe vette. A vasutasság rendszeres, havonta háromszor megtartott oktatásán erre külön kitértek,[80] illetve mind az állomási, mind a vonatkísérő személyzet között alakítottak ki

Az északnyugat-magyarországi térség vasútvonalai (Horváth Csaba Sándor: Két világrendszeren átívelő vasúti vállalat, a GYSEV. = Történelmi Szemle, 2019. 1. sz. 147. p.)

olyan csoportokat, amelyek éberen figyeltek az idegenek feltűnésére vagy utazására. A szentgotthárdi határszéli vasutasoknál is külön figyelmet fordítottak erre. „*Vasutasainkat harcos kiállásra kell nevelnünk, hogy semmi nehézségtől meg nem hátráló dalgazokká váljanak. A felvilágosító munkán keresztül el kell érni, hogy a határszéli vasutas dolgozók kemény falat képezzenek az ellenség esetleges támadásával szemben…. Hazánk megvédése*

79 Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára. Győr-Sopron Megyei Bizottság Archívuma 31. 1948–1950. (továbbiakban: MNL GYL MSZMP) 14. Jegyzőkönyv, 1949. december 2.
80 1951. évi oktatási program. MNL SL GySEV SI XXIV. 406. 66. doboz.

érdekében tovább kell fejleszteni éberségünket, politikai tudásunkat. Ez vonatkozik elsősorban a szentgotthárdi vasutas dolgozókra, akik a határ legszélén dolgoznak."[81] A Magyar Népköztársaság kormánya közben egy amnesztia rendeletet bocsátott ki, amely alapján büntetlenül hazatérhettek azok a magyar állampolgárok, akik a háborús események miatt hagyták el a szülőföldjüket. 1950 nyarától Bécs felől Hegyeshalomnál érkeztek a magyar polgárokat az országba visszaszállító szerelvények[82] Baljós előjelnek számított Budapest Keleti pályaudvarról Bécsbe, onnan Bázelbe és vissza közlekedő nemzetközi gyorsvonat szénhiányra való hivatkozással történő átmeneti megszüntetése osztrák részről. Ennek függvényében Hegyeshalom és Bécs között 1951. július 15-től átmenetileg szünetelt a forgalom. Így az említett gyorsvonatpár ettől az időponttól csak Budapest–Győr–Szombathely között közlekedett.[83] Ez az Orient Expressz leállását is jelentette, amely innentől csak Bécsig közlekedett.[84] Ezzel időlegesen korlátozódott a határátmeneti forgalom.

1950. augusztus 31-től a GYSEV vonalán, majd 1951. július 23-ától a fertővidéki vicinálison is bevezették a vonatkísérő járőrszolgálatot. Minden Sopronból és Fertőszentmiklósról induló vonatot a határig kísért egy járőr. Ott a szerelvényt még egyszer átvizsgálták, és azután léphetett csak ki osztrák területre. A belépő vonatokat a határon átkutatták, majd a magyar végállomásig kísérték őket. Ez a vonatról le- és a vonatra felugrások megakadályozását szolgálta.[85] A GYSEV vonalainak államosítása még ekkor is terítéken volt. A MÁV már szerződéstervezetet is készített a vasúttársasággal magyar vonalainak építési, pályafenntartási, -felügyeleti és vontatási[86] szakszolgálatának ellátása tárgyában.[87] Ugyanakkor az osztrák kormányzat ellenkezése miatt a társaság eredeti üzletmenetét meghagyták.[88] Sőt, a magyar fél is felismerte a rentábilis osztrák vonalak magyar gazdasági jelentőségét, fontos „schilling-bevételeket" jelentettek. A magyar állam ekkora – a részvények felvásárlása után – 100%-os részvényesként tulajdonolta a részvénytársaság vonalait, de a magyar rész államosítása az osztrák szakaszok elvesztésével járt volna, hiszen azok az ÖBB-be olvadtak volna.[89] Továbbá az osztrák engedélyokirat értelmében a GYSEV vasúti üzemét nem lehetett az osztrák kormány beleegyezése nélkül harmadik személynek átadni. Így a részvénytársaság államosítása, sőt még az üzemeltetésének átvétele is lekerült végül a napirendről.[90] 1953-tól a két társaság egy szerződést kötött egymással a GYSEV-pályaudvar közös használata céljából. Erre azért is szükségeltetett, mert a Wiener Neustadt-i vonatok a belforgalma szempontjából elszigetelt és a MÁV kezelésében lévő Sopron Déli pályaudvarra érkeztek, a két állomást összekötő vaspálya viszont a GYSEV tulajdonában volt.[91]

Ekkorra már a MÁV és a GYSEV magyarországi szervezetében is érzékelhetővé vált a szovjet szocialista modell munkaszervezése. 1949-ben kihirdették az első ötéves tervet,[92] amelyben meghatározták, hogy annak végére a vasútnak 133%-kal több árut és személyt kell szállítania. A vasutat az ország gazdasági vérkeringésének legfőbb ütőerének tekintették,

81 Vasutasaink politikai munkája a határmenti állomásokon. = Vasmegye, 1951. jan. 23. 7. p.
82 Hazatértek … = FU, 1950. júl. 16. 4. p.
83 Az Államvasutak vezérigazgatósága. = Magyar Nemzet, 1951. júl. 15. 8. p.
84 Lovas – Tóth, 1991. 230. p.
85 Lovas, 1973. 17. p.
86 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára GYSEV Győr-Sopron-Ebenfurti Vasút Rt., 1945–1960. (továbbiakban: MNL OL GYSEV) Szerződés, 7814/1011951.
87 MNL OL GYSEV Szerződés 7814/101/1951.
88 MNL OL GYSEV Feljegyzés Gy.25/450/1950.3.B., 1950. július 10.
89 MNL OL GYSEV Jelentés Gy. 25–348/1950.3.B.
90 MNL OL GYSEV Feljegyzés 448/1950.
91 MNL OL GYSEV Szerződés, 1953. július.
92 MNL GYL MSZMP 1949. december 31.

így a kapacitásokat emelni kellett. A vasutasok minden ünnepnap – például április 4., augusztus 20.,[93] vagy a vasutasnap[94] – alkalmával fogadalmat vagy „szocialista kötelezettségvállalást" tettek jövőbeli teljesítményük növelésével kapcsolatosan.[95] A GYSEV ifjú munkásai 1952-ben például egy korábbi hónap 93,3%-os teljesítményét 109%-osra emelték, amely eredményt „szovjet tapasztalatok" alapján érték el.[96] A soproni vasutasok is csatlakoztak – a Szovjetunió példáját követendő – az 1950-ben indult „500 kilométeres mozgalomhoz" is.[97] Ennek keretében termelési értekezletet tartottak, ahol vállalásaikat megfogalmazták, mint például: a soproni állomás dolgozói 25%-kal növelik a mozdonyok havi kilométerteljesítményét stb. Egy másik fogadalom szerint újításaikkal és észszerűsítéseikkel kiveszik a részüket a szocialista vasútépítésből,[98] és a munkafegyelemre, a munkavédelemre is nagy gondot fordítanak, mivel minden személyi vagy üzemi baleset legalább egy munkanap termeléskieséssel járhatott.[99] Az 500 km-es mozgalom egyik kiemelkedő eseménye volt a MÁV-nál, amikor az 500. Kandó-féle villamosmozdonyt ünnepélyes keretek között avatták fel, és utána a bécs–párizsi gyorsvonatot húzta a hegyeshalmi határállomásig.[100] A szovjet munkamódszer és *„munkalendület" tehát kötelező mintaként lebegett a magyar vasutak dolgozóinak szeme előtt is*,[101] ezzel még jobban elidegenültek az osztrák vasutasoktól.

1952-től a határtól számított 20 km-es övezetbe csak engedéllyel lehetett belépni. A GYSEV kijáró magyar dolgozói az útlevélhez hasonló átlépési engedélyt kaptak munkavégzésükhöz. Érdekes jelenségnek számított ekkor a schillingbevétel és a -ellátmány. Az előbbi annyit jelentett, hogy a kijáró dolgozók, a szakmai oktatás címén kiküldöttek és a kapcsolattartók normális fizetésükön kívül osztrák devizában is ellátmányt kaptak napi kiadásaikra.[102] Emellett volt többféle napidíj is: egy tisztviselő, ha tárgyalni ment például Bécsbe egy, az egész GYSEV-et érintő ügyben, akkor a legmagasabb államilag megállapított díjat kapta. Ha viszont a magyar vonalat nem érintő ügyben tárgyalt Bécsben, akkor „csak" a korábbinál 30–40%-kal kevesebb osztrák napidíjban részesült. Sopron GYSEV- és Déli pályaudvarán az Ausztria felől érkező munkásvonatokon a helyi restisek sört, bort és forró debrecenit árultak, ami jó bevételt jelentett nekik. Ugyanakkor ez ellenőrizhetetlen schillingbevételt jelentett, ráadásul állambiztonsági okokból sem volt kívánatos, ezért ezt az Államvédelmi Hatóság 1951-től betiltotta. Nem sokkal később az Ausztriába induló és onnan érkező vonatokat fizikailag elválasztották Sopronban a többitől. Ennek eredményeként 1953-ban egy új vámvizsgáló épületet létesítettek a belföldi és külföldi utasok szegregálása céljából – 2007 teléig, a schengeni övezetbe való belépésig megvolt[103] –, de ezt

93 Országszerte nagy lelkesedéssel ünnepelték meg a második vasutasnapot. = Győr-Sopronmegyei Hírlap (továbbiakban: GYSMH), 1952. aug. 12. 3. p.
94 A vasutasok 1951-től ünneplik Magyarországon a vasutasnapot. Ez kezdetben augusztus második vasárnapján volt, majd egy kormányhatározat alapján 1961-től július második vasárnapjára került át. Vasutasnap. = A Győr–Sopron–Ebenfurti Vasút Hivatalos Lapja, 1951. júl. 18. 1–2. p.; A vasutasnapot. = Népszabadság, 1961. ápr. 29. 10. p.
95 Köszöntjük a vasutas dolgozókat! = GYSMH, 1952. aug. 10. 1 p.
96 Szovjet tapasztalatok alapján megjavították munkájukat a győri GySEV ifjúmunkásai. = GYSMH, 1952. ápr. 8. 1. p.
97 MNL GYL MSZMP 1950. február 22.
98 Szélesedik a soproni vasutasok 500 kilométeres mozgalma. = GYSMH, 1952. jún. 11. 3. p.
99 Rendelet valamennyi szolgálatfőnökségnek! A munkavédelem fokozása. MNL SL GySEV SI XXIV. 406. 66. doboz.
100 Elindult az ötszázadik 500 kilométeres villanymozdony. = SZN, 1950. jún. 8. 7. p.
101 A Szovjetunió hatalmas munkalendülete további erőt ad a magyar vasutasoknak. = GYSMH, 1952. szept. 5. 3. p.
102 Locsmándi, 2009.146. p.
103 Józan, 2017.

követően is sok nézeteltérés adódott ebből. A Magyarországon közlekedő szerelvények utasait addig nem engedték ki a peronra, míg a szomszédos országba közlekedő vonat el nem indult. A belföldi utasforgalom lebonyolítására 1954. június 16-án a vasúttársaság egy új utasforgalmi épületet adott át.[104] A Fertővidéki HÉV-en komolyabb korlátozásokat is bevezettek. Amint feszültebbé vált a légkör a nyugati és a keleti tömb között, a magyar vám- és határőrizeti szerveket Pamhagenről Mekszikópusztára vonták vissza. Előbbi, bár osztrák területen feküdt, csak magyar állomási számmal rendelkezett az 1923. évi államszerződés alapján. Emiatt az itteni mindenkori állomásfőnöknek osztrák állampolgárnak kellett lennie, de – amíg lehetőség volt erre – magyarul is kellett beszélnie.[105]

1953-ban, Sztálin halála után a Szovjetunió vezetői szakítottak a dogmatikus parancsuralmi rendszerrel. Magyarországon így lehetővé vált egy új, demokratikusabb kormány alakítása Nagy Imre vezetésével, belpolitikai enyhülés vette kezdetét az országban. Ezzel párhuzamosan a határőrség létszámát csökkentették.[106] 1953-ban a Romániában megrendezett IV. Világifjúsági Találkozóra Magyarországon és Hegyeshalmon keresztül mentek a nyugati küldöttségek menetrendszerinti vonatokkal. Az itteni állomáson a határőrök és a fogadóbizottság nagy lelkesedéssel és örömmel fogadta a fiatalokat.[107] A vasfüggöny leereszkedése ellenére továbbra is jártak tehát menetrendszerűen gyorsvonatok a két főváros, Budapest és Bécs között. Ezt az 1954-ben megjelenő új nyári menetrend is bizonyítja, amelyben az is látható, hogy ekkor ez az egyetlen, a nyugati világba Budapestről közvetlenül közlekedő nemzetközi gyorsvonat. Ez heti négyszer, hétfőn, szerdán, pénteken és vasárnap a Keleti pályaudvarról indult és Bécsig robogott és vissza, ahonnan további desztinációkig lehetett utazni. A hét többi napján e szerelvény Hegyeshalom és Budapest között belföldi járatként üzemelt.[108]

1955. május 14-én Magyarország is aláírta a Varsói Szerződést,[109] amellyel végérvényesen a szovjet blokk mellett kötelezte el magát. Ausztria azonban más útra tért. A május 15-én a négy nagyhatalom – USA, Szovjetunió, Nagy-Britannia és Franciaország – által ratifikált osztrák államszerződés értelmében semleges állammá vált, és 6 éven keresztül 150 millió dollárnyi jóvátételt fizetett és 25 millió dollárnyi árut szállított a Szovjetuniónak,[110] amely viszont kötelezte magát megszálló haderejének teljes kivonására.[111] Ezzel Ausztriában gyökeresen eltérő gazdasági és társadalmi fejlődés vette kezdetét, a két ország között már nem egy szimpla határ húzódott, hanem a két világrendet elválasztó cezúra is. Ennek következményeként a Fertővidéki HÉV-en 1955. május 22-én leállt a határátmeneti személyforgalom.[112]

A Budapest–Hegyeshalom–Bécs vonalon azonban ennek ellenére sem szűnt meg a határátmeneti forgalom. Az 1955. május 22-ével életbelépő új menetrend értelmében az Arlberg Expressz Budapest–Bécs–Zürich–Bázel–Párizs felől szombat, ellenkező irányból vasárnap kivételével minden nap egész útvonalon, szombaton csak Hegyeshalomig, vasárnap csak Hegyeshalomtól közlekedett.[113] Közben még ekkor is több csoportban tértek haza

104 Lovas, 1973. 19. p.
105 Józan, 2017.
106 Zsiga, 1999. 30–33. p.
107 A tizedik VIT-küldöttség érkezése. = Szabad Ifjúság, 1953. júl. 29. 1. p.
108 Május 23-án lép életbe az új nyári menetrend. = Budapest, 1954. máj. 20. 1. p.
109 Aláírták a varsói értekezleten résztvevő országok barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződését. = GYSMH, 1955. máj. 15. 1. p.
110 Szovjet–osztrák kereskedelmi tárgyalások. = GYSMH, 1955. júl. 14. 3. p.
111 Aláírták az osztrák államszerződést. = GYSMH, 1955. máj. 17. 1–2. p.
112 Lovas, 1998. 39. p.
113 Május 22-én lép életbe az új menetrend. = SZN, 1955. máj. 19. 4. p.

magyarok nyugatról az amnesztia rendelet alapján. Őket menetrendszerinti vonatok hozták, és Hegyeshalomban fogadóbizottság és a Magyarok Világszövetségének képviselői üdvözölték.[114] A forgalom tehát folyamatos volt Hegyeshalmon keresztül a Nyugat felé, ugyanakkor a határvizsgálat szigorodott, hosszabbodott. Sokszor 3–4 órát is állt egy szerelvény az útlevélvizsgálat miatt Hegyeshalomnál. A magyarországi hatóságok ezért 1956 elején egy új rendszert vezettek be. E szerint az utasok a csoportos utazások alkalmával a vasúti jegyükhöz helyjegyet kaptak, és kizárólag a részükre fenntartott vagonokban utazhattak. Ezekre belföldi utas nem szállhatott fel. A külföldiek kocsijait, azok tetejét és alját Győrben géppisztolyos ÁVH-sok és az útlevélellenőrző közegek – éjszaka még villanyreflektorokkal is – vizsgálták át. Ugyanezt a műveletet megismételték Hegyeshalomnál is. Útközben, Győrtől Hegyeshalomig a kiutazási engedélyek jegyzéke alapján ellenőrizték a kiutazók útleveleit, amelyekbe beütötték a kilépési bélyegzőt. Ezzel gyorsították a határátlépést.[115] A vonal tranzitjelentőségét és forgalmát növelte az is, hogy 1956 nyarától az osztrák–jugoszláv árucsere a Kelebia–Budapest–Hegyeshalom vonalon bonyolódott le.[116]

Ezt követően kis enyhülés következett be a két tömb között. A négy nagyhatalom megfogalmazta, hogy a nemzetközi ipart, mezőgazdaságot, kereskedelmet, tudományos, műszaki, kulturális és turisztikai kapcsolatok működését gátló akadályokat lassan fel kell számolni, mindennemű kapcsolatot fejleszteni kell Kelet és Nyugat között.[117] Magyarországnak is érdeke volt a beutazó osztrák turizmus növelése a devizaszükségletek miatt. [118] 1956 őszére a határőrizet enyhüléseként a mentesítőegységek az osztrák–magyar határ Győr-Moson-Sopron és Vas megyei részein felszedték a műszaki határzárat, az aknákat,[119] de ez nem kapott komolyabb publicitást. Így is háromszorosára emelkedett a „zöld határon" emigráltak száma. A szigorú határőrizet viszont megmaradt. A tiltott határátlépés kísérlete politikai bűncselekménynek számított, súlyos börtönbüntetés járt érte. Mindenkire lőttek, aki engedély nélkül megközelítette a határt. Így annak, aki a „zöld határon" keresztül akart távozni az országból, számolnia kellett a halállal, a megnyomorodással vagy a börtönnel.[120] Ez év nyarán még semmi nem utalt az őszi forradalomra, sőt, a vasút az emelkedő export- és importszállításon túl az őszi – betakarítás miatti – csúcsforgalomra készült.[121] A GYSEV-en ezzel összefüggésben elkerülhetetlenné vált gördülőanyagának, motorkocsijainak korszerűsítése.[122] Az osztrák–magyar kapcsolatok javulása is érzékelhetővé vált erre az időre, amit Ausztria kancellárja, Julius Raab is örömmel konstatált, bízva a vasfüggöny lebontása után a két ország jó történelmi kapcsolatának helyreállításában.[123] A magyar – főként nyugati határszéli – társadalomnak erre az időre elege lett abból, hogy az Ausztriában élő rokonaikat, családtagjaikat hosszú ideje nem látogathatják már, ennek gyakran adtak hangot a sajtóban is, további enyhülést remélve.[124]

114 Kedden a magyar állampolgárok újabb csoportja tért vissza hazánkba az amnesztiarendelet alapján. = SZN, 1955. dec. 21. 4. p.
115 Idegenforgalom és útlevélvizsgálat. = Délamerikai Magyarság, 1956. febr. 3. 3. p.
116 A magyar vasút az osztrák–jugoszláv áruforgalomért. = VM, 1956. máj. 29. 4. p.
117 A szovjet küldöttség javaslata a Kelet és Nyugat közötti kapcsolatok fejlesztése kérdésében. = GYSMH, 1955. nov. 1. 2. p.
118 Zsiga, 1999. 30–33. p.
119 A Minisztertanács által kitűzött határidő előtt a műszaki zárak eltűnnek a határról. = VM, 1956. szept. 15. 4. p.
120 Zsiga, 1999. 9–10. p.
121 Őszi csúcsforgalomra készül a soproni vasúti csomópont. = GYSMH, 1956. júl. 27. 4. p.
122 MNL SL GySEV SI XXIV. 406. 45. doboz.
123 Jó szomszédokhoz méltón. = SZN, 1956. szept. 9. 1. p.
124 Fiatalok a határon. = Népszabadság, 1956. okt. 15. 3. p.

NAGY ZOLTÁN

AZ ŐRSÉG FAZEKASSÁGA HÁROM NEMZEDÉK TÁVLATÁBÓL

GERENCSÉR–FAZEKASCÉHEK; ÉVSZÁMOS, FELIRATOS BOROSKORSÓK, RÉGIES DÍSZÍTMÉNYEK

A Velemér–völgyi fazekassággal 1944–2016. között több kutató – Kós Károly,[1] Czugh Dezső,[2] Kresz Mária,[3] Nagy Zoltán,[4] Pivar Ella[5] – is behatóan foglalkozott. Állandó kiállítás is készült Szentgotthárdon a Pável Ágoston Múzeumban a Délnyugat–Dunántúl fazekassága címmel[6] (1983–2012), de jelentek meg írások

1 *Kós Károly:* A züricvölgyi gerencsérség. = Dunántúli Szemle, 1944. 3–4. sz. 118–131. p., 5–6. sz. 208–218. p. (továbbiakban: Kós, 1944.). A Vasi Szemle (továbbiakban: VSZ) szerkesztőbizottsága Kós eredeti közleményét a Pável-hagyatékban 1986-ban megtalált harmadik, 1944-ben korrektúrajelekkel ellátott, nyomda alá tördelt befejező résszel együtt – némileg átszerkesztve – újra kiadta Gonda György előszavával (376–377. p.), Kresz Mária bevezetőjével (378–380. p.) és Gráfik Imre „Velemér völgyi gerencsérek" tanulmányával (381–388. p.) „Az alsó-őrségi gerencsérség" összefoglaló címmel VSZ, 1986. 3. sz. 376–421. p. Az 1986. évi Kós-féle változatban (továbbiakban: Kós, 1986.) 388–421. p., az addig ismeretlen rész fő fejezetei: Mázol és mázolás (406–410. p.); A kemence. Kétszeri égetés (410–413. p.); Edények. Edények a háztartásban (413–419. p.); Értékesítés (419–421. p.). Egy fontos térképet azonban kifelejtettek – A züricvölgyi gerencsérek árusítási útjai –, amelyen Kós jelölte azokat a helyeket, ahol a falu lakói, a vásári nép és a búcsúsok vásároltak. E hiányt – a Kós Károllyal való találkozását felelevenítve – pótolta *Nagy Zoltán:* A múlt nyomában. A velemér-völgyi gerencsérek néprajzi kutatása. In: Savaria. A Vas megyei Múzeumok Értesítője. 22/4. Pars ethnographica, 1995–1998. Szerk. Uő. Szombathely, 1999. 243. p.

2 *Czugh Dezső:* Faluzó és vásározó fazekasok Magyarszombatfán és környékén. = Néprajzi Közlemények, 1959. 1–2. sz. (továbbiakban: Czugh, 1959/a.) 136–146. p.; *Uő:* Fazekasműhelyektől a Magyarszombatfai Kerámiagyárig. = VSZ, 1959. 2. köt. (továbbiakban: Czugh, 1959/b.) 12–29. p.; *Uő:* Gerencsérszekerek nyomában Somogyban, Zalában. = Göcseji Helikon, 1972. 4. sz. (továbbiakban: Czugh, 1972.) 127–147. p.

3 *Kresz Mária:* A magyarországi fazekasság. Bp., 1977. Kandidátusi értekezés. Kézirat. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára D/7454 1–2. köt. (továbbiakban: Kresz, 1977.); *Uő:* Magyar fazekasművészet. Bp.–Újvidék, 1991. (továbbiakban: Kresz, 1991/a.) 105. p.; *Uő:* Gerencsérek a nyugati határvidéken. In: Vas megye népművészete. Szerk. Gráfik Imre. Szombathely, 1996. (továbbiakban: Kresz, 1996.) 228–243. p. (Népművészeti örökségünk); *Uő:* Agyagművesség. In: Magyar néprajz. 3. Anyagi kultúra 2. Kézművesség. Szerk. Domonkos Ottó, Nagybákay Péter. Bp., 1991. (továbbiakban: Kresz, 1991/b.) 524–600. p.

4 *Nagy Zoltán:* Őrségi fazekasság. Szombathely, 2010. (továbbiakban: Nagy, 2010.) 9–11. p. (Pannon gyöngyszemek); *Uő:* Kézművesek a falvak magányában. = VSZ, 2016. 2. sz. (továbbiakban: Nagy, 2016.) 226–241. p.

5 *Pivar Ella:* „A szerdaheli föüd söütfö jou". In: Határok mentén. Fejezetek Csekefa, Kisfalud, Pártosfalva, Szentlászló és Szerdahely történetéből. Obmejna stikanja. Poglavja iz zgodovine Cikecke vasi, Motvarjevcev, Pordasincev, Prosenjakovcev in Sredisc. Szerk. Kovács Attila. Prosenjakovci–Ljubljana–Lendava, 2015. 171–179. p.

6 *Nagy Zoltán:* Délnyugat-Dunántúl fazekassága. Állandó kiállítás a szentgotthárdi Helytörténeti és Nemzetiségi Múzeumban. In: Savaria. A Vas Megyei Múzeumok Értesítője. 15., 1981. Szerk. Bándi Gábor, Cserményi Vajk, Horváth Ernő. Szombathely, 1988. 327–351. p.

a vasi Vendvidéken, a Murántúlon Vilko Novak[7] és a zalai Hetésben Kerecsényi Edit[8] tollából a 18–20. században virágzó fazekas falvakról is. A vizsgálatunk alá vont terület Szentgotthárdtól Lendváig (ma: Lendava, Szlovénia) terjed, amely területen észak–dél irányban a Lendvai-, a Kebelei-, Szentgyörgyvölgyi- (Züricvölgyi-, Velemérvölgyi-), Kerkapatak völgye található. Jórészt ezek mentén sorakoznak az évszázados múltra visszatekintő fazekas falvak.[9] **(1–3. táblázat)** Ezt a vidéket a korai századokban betelepített vendek (szlovénok) és magyar határt védő őrök, majd a szentgotthárdi cisztercita rend uradalmához és a lendvai váruradalomhoz rendelt szolgálónépek, jobbágyok lakták. A középkorból és kora újkorból vizsgált területünkre vonatkozóan fazekasokról nincsenek számottevő adataink. A fellelhető írott források számbavétele csupán a 18. század elejétől a 19. század végéig, legfeljebb a 20. század első harmadáig, mintegy négy fazekas nemzedéken keresztül követhető nyomon. A Veleméri-völgy fazekasai által készített évszámos, névfeliratos edényeket elsősorban reprezentációs célból készítették az őszi, téli, tavasz eleji időszakban, amelyek a dunántúli 18–19. századi céhedényekkel mutatnak közelebbi rokonságot.[10] A múzeumokban és egyéb gyűjteményekben felkutatott 30 boroskorsó 1835–1925 között készült, mintegy három nemzedéket átfogó időszakból származik. **(8. táblázat, 1–4. képtábla)**

GERENCSÉR HELYNEVEK, CÉH ÉS MESTERSÉGNEVEK, SZEMÉLYNEVEK SZÁMBAVÉTELE

Egyetlen 14. századi fazékkészítő falu meglétére utalhat egy levéltári forrás, amelyre alapozva Kresz Mária megalkotta a Velemér-völgyi fazekasság máig használatos fogalmát, amit az alábbiak szerint indokolt. „*Vas megyében az Alpok nyúlványainál, a hegyekből folyó egyik patak völgyében mintegy nyolc falu sorakozik, ahol emberemlékezet óta a lakosság nagy része gerencsér* […] *E vidéken érintkezik a magyar és szlovén nyelvterület.* […] *E falvak közé tartozik az Árpád-kori templomáról híres Velemér, a szomszédos Gödörháza és Magyarszombatfa, Jugoszlávia [Szlovénia] területén van Kisszerdahely, Gerőháza (azelőtt Gerencsér) és Alsójánosfa. Idesorolható Zala megye nyugati faluja, Szentgyörgyvölgy is, és a szomszédos völgyben Szomoróc, az egyik legnagyobb agyaglelőhely. Már a XIV. században ismeretes volt e vidék fazekassága, amint egy 1366-ból származó feljegyzés tanúsítja: »Gerencher in distr. seu valle Welemer«. A Gerencher szó valószínűleg Gerőháza korábbi*

7 *Novak, Vilko:* Lončarstvo v Prekmurju. = Slovenski Etnograf, 1951. (továbbiakban: Novak, 1951.) 111–113. p.

8 *Kerecsényi Edit:* Adatok a Zala megyei fazekasság történetéhez és értékesítés kérdéséhez. In: Kutatások a gazdasági és társadalmi élet szolgálatában. Dél-dunántúli konferencia. Szekszárd, 1975. október 22–23. Szekszárd, 1976. (továbbiakban: Kerecsényi, 1976.) 79–95. p.; *Uő:* Adatok az Alsólendva (Lendava) vidéki fazekasság XVIII–XIX. századi történetéhez. In: Zalai történeti tanulmányok, 1994. Szerk. Bilkei Irén. Zalaegerszeg, 1994. (továbbiakban: Kerecsényi, 1994.) 47–92. p. (Zalai Gyűjtemény; 35.)

9 E táblázatokba gyűjtöttük össze a hagyatéki leltárakban talált fazekassággal kapcsolatos eszközöket, késztermékeket, múzeumokban talált legrégibb évszámos tárgyakat **(1. táblázat)**, a Veleméri-völgy azon helységeit, ahol 1643–1876 között a forrásokban fazekas jelenléte bizonyítható **(2. táblázat)**, mindazon hetési falvakat, ahol a 18–19. században céhekkel is rendelkező falvak voltak jelentős számú fazekassal **(3. táblázat)**.

10 A Néprajzi Múzeum, valamint Vas, Zala, Veszprém megyei, lendvai, muraszombati múzeumok, tájházak – részben publikált – gyűjteményeit tanulmányoztuk, hogy a Veleméri-völgy fazekas központjára jellemző díszítőelemeket – gombdísz, abroncs, kifogatás, a készítő fazekas névírása – számba vehessük. A helyszíni tájékozódás mellett felhasználtuk *Nagybákay Péter:* Veszprémi és Veszprém megyei céhkancsók. In: Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei. 4. Szerk. Éri István. Veszprém, 1965. (továbbiakban: Nagybákay, 1965.) 139–204. p.; *Csupor István:* Céhes kerámiák. Bp., 2010. (továbbiakban: Csupor, 2010.) 231 p. (A Néprajzi Múzeum Tárgykatalógusai; 16.); *Uő:* A Dunántúl, a Felföld és a Felső-Tisza-Vidék kerámiaművészete. Bp., 2013. (továbbiakban: Csupor, 2013.) 303 p. (A Kárpát-medence kerámiaművészete; 5.) gazdag képanyaggal illusztrált tanulmányát, könyveit.

neve, és a lakosság foglalkozásából származik. E feljegyzés alapján nevezzük Velemérivölgynek a gerencsérfalvak sorát, mert »valle Welemer« már 1366-ban valóságos fogalom lehetett."[11] Kós Károly megjegyezte, hogy e vidék fazekassága eredetileg szláv telepítésű falvakban lakott. 1365-ben a felsőlendvai váruradalomhoz tartozott Gödörháza, a tőle 4 km-re fekvő Pártosfalva (ma: Prosenjakovci, Szlovénia) és a 2 km-re lévő Métnek (ma: Métnekpuszta), Velemér, Szombatfa (ma: Magyarszombatfa), Szerdahely (ma: Središče, Szlovénia), Alsójánosfa (ma: Ivanjševci, Szlovénia), Ratkóc [Rátkalak] (ma: Ratkovsci, Szlovénia), Gerencsér [Gerőháza] (ma: Lončarovci, Szlovénia) és Korong (ma: Krog, Szlovénia).[12] E települések közül az utóbbi kettőben a szavak jelentéséből adódóan korábbi időkben feltételezhető a fazekasság művelése, bár az is igaz, hogy a hazai szlovének „*Vandalus Tótok*" nyelvében a balkáni „*grnc*" kézikorongon készült fazék helyett a „*ločar*" nevet használták, a mesterségre pedig az ebből képzett „*lončarstvo*"-t, fazekas korongjuk neve pedig a hagyatéki leltárak tanúsága szerint a 19. század első harmadában „*gerencsér šajba*" volt.[13] Csánki Dezső szerint, 1366-ban a Bánfiak beiktatásakor a Vas vármegyei veleméri völgyben, vagyis kerületben az alábbiak a Felső Lindva vár tartozékai: Szent-Trinitás, Mártonfalva, *Gerdmerháza*, Ulcsiczafalva, Szombatfalva, Szerdahely, *Ivanusócz*, *Gerencsér*, Ratkócz és Korong.[14] Heckenast Gusztáv a kora Árpád-kori magyarországi települések között kilenc Gerencsér és öt Fazekas falunevet talált.[15] Három Gerencsér falu Vas megyében feküdt. Ő a korábban ismertetett, 1366-ban keletkezett forrást „*Gerencher in districtu esu valle Welemer*"-t úgy értelmezte, hogy a Felső Lendvai vár tartozéka Gerencher, amely tőle délre feküdt. A falunevet a mai Szlovéniában fekvő *Lenčarovcival* azonosította. Ezen kívül 1387-ben a Rába jobb partján, a régi stájer–magyar határon Dobra várának tartozékaként szintén ismert egy *Gercse* nevű település a mai osztrák határon túli *Gitsch.* E két településtől jóval távolabb, 1405-ben a Gyöngyös patak mentén ugyancsak volt egy másik *Gerencher* elnevezésű falu, amely a 14. században királyi birtok, a jelzett időben pedig a vasvári káptalané lett. A gerencsér típusú falvak sorában egyedül az a Szent István által 1015–1031 között a veszprémvölgyi görög apácáknak adományozott *Grincear*, a mai Bakonytamási határában fekvő *Gerencsérpuszta* – királyi szolgáló népként –, valóban lehetett egykor fazekas falu, amely a későbbi időkben elpusztult. A gerencsér típusú falvak sorából távolabbi példaként szükséges kiemelni a Kiskárpátok északi lejtőjén, a mai Szlovákia területén fekvő, 1269-ben *Girinch*-ként, 1394-ben *Lanchar*-ként említett települést. Zágorhidy Czigány Balázs véleménye szerint a Velemérhez közel fekvő, 1366-ban említett Gerencsér valóban a Lendvai uradalom kerületéhez tartozott. Az uradalmat kerületekre osztották, ezekbe 8–10, vagy még több falu is tartozhatott. Közös plébániájuk a veleméri Szent Trinitás-templom lehetett. A kerületet leginkább arról a patakról nevezték el, amelyeknél a falvak feküdtek, így a Velemér név eredetileg a patak völgyét jelölte. Felsőlendva (ma: Grad, Szlovénia) környéke lakatlan gyepűterület volt egykor, ahová elsősorban földműveseket telepíthettek, ezért középkori fazekas falu megléte ekkor elég bizonytalan.[16] Feltűnő, hogy nem maradt fent szinte egyetlen foglakozásra utaló Gerencsér személynév sem, ami tükröződik az urbáriu-

11 Kresz, 1991/a. 10. p.
12 Kós, 1944. 120–121. p.
13 Nagy, 2013. 293. p.
14 *Csánki Dezső:* Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. 2. köt. Bp., 1894. 716. p. (Hunyadiak kora Magyarországon; 7.)
15 *Heckenast Gusztáv:* Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban. Bp., 1970. 102. p. (Értekezések a történeti tudományok köréből; 53.) Gerencsér falvak.
16 Zágorhidy Czigány Balázs 2020. június 8-án hozzá intézett írásbeli kérdésemre válaszolta a fentieket, amelyet ezúton köszönök meg.

mokban, dicalis összeírásokban, de az évszámos, feliratos boroskorsókon, és a 19. század végi összeírások névanyagában is. **(7–8. táblázat)** Legkorábban Hodosról van adatunk 1487-ból, ekkor Gerencher Andrásnak hívták az őrségiek őrnagyát, de róla nem tételezzük fel, hogy magas tisztsége mellett fazékkészítéssel foglalkozott volna.[17] E mesterségnév azonban a Dunántúl déli és nyugati vidékén a Fertő tó magasságáig általánosnak tekinthető, amit Kresz Mária a fazekas és gerencsér szó elterjedéséről készített térképe jól szemléltet.[18] Így nem csoda, ha Körmenden Batthyány Ádám tiszttartója 1654-ben jól dolgozó *gerencsért* talált, akivel kályhát rakatott a felújított kastély lakótornyába. Igaz, a kályhák elkészítése 2 évbe tellett, mert a gerencsér kérésére a helyben kaphatatlan, 2 mázsa zöld mázat Bécsből hozatták.[19] Körmenden a *fazekasoknak* céhe is alakult 1669-ben, amelynek magyar nyelvű privilégium levele is fennmaradt. Batthyány Ádám az adományozó levél végére beszúrta, hogy ha „*A városban és attól három mérföldre*[20] *céhen kívüli gerencsért találnak, elfoghatják és ezen kívül akasztófára való verem ásására nem kötelezhetik*."[21] 1737-ben Batthyány Lajos nádor tűzrendészeti rendeletbe foglalta, hogy tűz esetén a „*tischlerrel, a képíróval és faragóval együtt, a gerencsér céh*" is megjelenni köteles.[22] A város adószedő lajstromában 1757–1805-ig *gerencsér mesterek* (négy–öt fő) szerepelnek, csak 1809-től válnak „*fazekasok*"-ká.[23] 1756-ban kettős névadással is találkozunk, mikor „*Gerencsér Csizmadia András a város purgerségébe beadta magát*".[24] 1757-ben a katolikus templom melletti *Gerencsérek utcájában Gerencsér Ádám* és *Gerencsér Miklós*[25] házas zsellérek laknak az egyház fundusán. A jáki fazekascéh lajstroma 1750-ben keletkezett ezüst pecsétjén a templom oldalnézeti képe áll, körirata szerint valójában „Deaki Gerencöröknek cehpecseti" szöveg áll nyolcszámjegyű értelmezhetetlen évszámmal. Ezt a pecsétet a szakirodalom „*A jáki gerencsérek pecsétje*"-ként ismeri, amely azonban egyedülálló a magyarországi céhpecsétek között.[26] Ugyanakkor figyelmet érdemel, hogy az 1842 utánra keltezhető céhkönyv oldalán „*Nemes Gerencor Czeh*" megnevezés látható. 1742 és 1760 között mintegy 20 nevet jegyeztek be a céhkönyve, akik családneveik alapján mind magyarok lehettek.[27] Kerecsényi Edit hetési fazekasokról írt tanulmányában Radamos, Dobronak 1703. évi urbáriális összeírásában talált egy–egy gerencsér személynevet. Az 1764. évi uradalmi összeírásban kimutatás található a domus területén lévő *gerencsérekről* az itt kibányászott agyag árendája megállapítása végett. Ritka adatként bukkantunk Csiszár Ignácz nevére, akit házasságkötése alkalmából 1837-ben *gerencsérként* írták be az anyakönyvbe. Az Őrségben a szentgyörgyvölgyi református egyház anyakönyvében egyetlen egy alkalommal, 1837-ben Cseresnyés Jánosról jegyezték fel halálesetekor, hogy *jobbágy gerencsér* volt. az 1848. évi nemzetőri összeírásban Hodoson lakó Ns Forján Dánielt *gerencsér mesterként*, Domonkosfán pedig

17 Nagy, 2010. 8. p.
18 Kresz, 1991/b. 527. p. 57. térkép.
19 *Iványi Béla:* Képek Körmend múltjából. Körmend, 1943. 35–37. p. (Körmendi füzetek; 4.)
20 *Bogdán István:* Magyarországi hossz- és földmértékek, 1601–1874. Bp., 1990. 231. p. (Magyar Országos Levéltár kiadványai. 4. Levéltártan és történeti forrástudományok; 6.) Körmenden a bécsi mérföldet használhatták a 17. század közepén, ami 7585,9 métert tett ki. Az idézett 3 mérföld 1 napi járóföldnek felelhetett meg.
21 Nagy, 2004. 200. p.
22 Nagy, 2004. 34. p.
23 Nagy, 2004. 200. p.
24 Nagy, 2004. 124. p.
25 Nagy, 2004. 242. p.
26 *Nagybákay Péter:* Magyarországi fazekas céhpecsétek. = Ethnographia, 1978. 2. sz. 259. p. A céhpecsét fényképével.
27 *Fábián Gyula:* A jáki gerencsérek. Szombathely, 1934. (továbbiakban: Fábián, 1934.) 47. p. (Vasi Szemle Könyvei; 1.)

Császár István foglalkozását *földműves, gerencsér* szóval jelölték. A gerencsér megnevezés elsősége azonban a 19. század közepétől megváltozott. A hivatalos okiratokban, így például az anyakönyvekben **(5–6. táblázat)** kizárólag *fazekas, fazekas-mester* titulust alkalmaztak. 1857-ben „*Szentgyörgyvölgyi fazokas céh*" felirat került a céhpecsétre, amelybe egyébként egy gombos tetejű kályha képét vésették, de a *Velemér–Gödörházi céh* 1868-ban készült ládájára is a „*fazokas*" mesterséget jelölő szó került. A mesteravatási szertartást követően a megszólítás „*fazekas mester*"-ré változott, a korábban megalakult városi céhek mintájára, miként az az 1748. évi ozorai céh mesterremeklést előíró céhlevelében is olvasható. „*Kévántatik az, hogy minek előtte valamely Mester Legény Czéhbéli Mester Embernek mondanék, az szokás szerint való Mesterségöket illető főbb munkái legyen, tudni illik:* [készítsen] *edgy Fazekat melynek széli és hossza edgy. Kész lészen, csinállyon egy pár Tudós Mester Ember előtt, kiknek étellel és itallal tartozik. Ha pedig el nem tudná készítteni alku szerént procedállyon vélik*".[28]

RÉGÉSZETI LELET, KEREKSZÁJÚ KORSÓ A HIÁNYZÓ LÁNCSZEM

A Veleméri-völgy fazekasok lakta területén a Vas megyei régészeti topográfiai bejárásokból származó csekély leleten kívül ásatásokra nem került sor, így innen nem ismerjük a középkori fazekasok termékeit, sem égetőkemencéiket, sem műhelyeik nyomát. Zala megyében Kvassay Judit 1993-ban a Szentgyörgyvölgyhöz közel eső Csesztreg határának északkeleti részén, a Mihomi-erdőn szondázó ásatást végzett, amelynek során egy leégett egyosztatú, tűzhelyes ház maradványai kerültek napvilágra. A lelőhelyet a középkori Mihon faluval azonosította, amely egyike az oklevelekben 1334-től kezdve „*Hétkutas*" néven említett falucsoportnak. A település feltehetően 1567-ben pusztult el, amikor a törökök feldúlták Csesztreget és környékét. A ház – az itt talált leletek tanúsága szerint – a 15. század második fele és a 16. század első fele közötti időszakban állt, ami a kerámia leletek készítési korát is behatárolja. A házban különböző nagyságú fazekakon, fedőkön kívül feltűnően nagy mennyiségben találtak folyadéktárolásra szolgáló edényeket: három palackot, négy korsót, 12 kancsót, egy kiöntőcsöves korsót, amelyből Kvassay azt a következtetést vonta le, hogy a ház egykori kocsmaépület lehetett, ahol nemcsak ittak, hanem sült, főtt ételeket is fogyasztottak.[29] A rövid leírást 1995-ben újabb publikáció követte,[30] amelyben a restaurált kerámia leleteket is bemutatta. Az edények egy csoportjáról készített felvétel a 81. oldal 13. képén tanulmányozható, míg egy kerekszájú korsót és egy kiöntőcsöves edényt együttesen 83. p. 14. számú képén szemlélhetjük azon kívül, hogy azok beépültek a zalaegerszegi Göcseji Múzeum állandó régészeti kiállításába is. A régészeti ásatáson feltárt fazékformák lényegesen eltérnek a ma ismertektől. A mázatlan, vastag, durva, felületén rücskös, kaviccsal soványított agyagból készült fazekak fül- és abroncsnélküliek, kihajló szájperemük, gömbölyű válluk, tojásdad testük és szűk fenekük van. Az őrségi fazekasok emlékezetében halványan élt még az 1940-es években az egykori *füstös fazék*,[31] amelynek formája „*olyan, mint a*

28 *Vízi Márta:* Néprajzi kerámiakutatás a Dunántúlon régész szemmel. In: Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve. 24. Szerk. Gál Attila. Szekszárd, 2002. 210. p.

29 *Kvassay Judit:* Régészeti adatok a Zala megyei 15–16. századi háztípusokhoz. In: Nyugat-Dunántúl népi építészete. A Velemben, 1995. május 29–31-én megrendezett konferencia anyaga. Szerk. Cseri Miklós. Szentendre–Szombathely, 1995. 183–197. p.

30 *Uő:* 15–16. századi ház a középkori Mihon falu területén. In: Fejezetek Csesztreg történetéből. Szerk. Vándor László. Zalaegerszeg, 1996. 69–95. p. (Zalai kismonográfiák; 2.)

31 Kós, 1944. 217. p. 24. rajz 2 ábra.

tojás". *Kós Károly Kisszerdahelyen egy „füstösházban*" járva még látott ilyet, igaz, annak füle is volt, de az emlékezet szerint a fület, mint ahogy a tejesfazekoknál, nélkülözni is lehetett. Kardos László a füstösfazékhoz tartozó egyszerű fazékfogó villát, „*bürüglét*" is talált még Domonkosfán, Szomorócon, Szentpéteren, amit le is rajzolt, amely valóságosan tartozéka a „*gurnyolóval*" együtt a fazekaknak, hogy a hengeres fára fektetett villával azt ki lehessen venni az átforrósodott kemencéből. A vasból készült „*vella*" a szűkfenekű edény hasára illeszkedett.[32] Ez a régi edénytípus kihalt, múzeumi gyűjteményekben sem lehet nyomára bukkanni. Az ásató, Kvassay Judit által feltárt edények közül valójában egy kerekszájú korsó keltette fel Bíró Friderika figyelmét, aki nagyon hasonlatosnak tartotta a zalai, őrségi tájegység bemutatásához gyűjtött vizes korsókhoz. E párhuzam késztette arra, hogy a Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum szalafői házának berendezési tárgyai közül kiválogassa az anyagra és formára csaknem megegyező tárgyakat, és azt a Vasi Szemlében publikálja.[33] Felmerült annak a lehetősége, hogy a régészeti tárgyak néprajzi raktárakba került, továbbélő darabjain keresztül az eddig hiányzó több száz évet áthidaljuk. Bíró Friderika csak a terepi munkán gyűjtött darabokat mutatta be, amelyek között egy biztosan Magyarszombatfán készült, 1876-os évszámmal ellátva került elő, de vékony, gondosan kifogatott agyagfalát tekintve mégis jelentősen különbözött a többiektől. A hiányzó láncszem a magyarszombatfai Fazekasházból került elő. Az említett publikációban bemutatott féltucat vastagfalú kerekszájú korsóval azonos kiképzésű volt, az edény alján pedig bekarcolt 1740-es évszám található.[34] Ez a „*lelet*" már felvetette azt a lehetőséget, hogy talán ez a vizeskorsó egykor helyben készülhetett. E feltételezés megerősítése céljából összegyűjtöttük a Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum, a Néprajzi Múzeum, a Göcseji és a Savaria Múzeum, a Szentgotthárdi, Körmendi Múzeum raktári anyagában, és a Pankaszi Gyűjteményben fellelhető mintegy 22 darab régi kerekszájú korsót,[35] amelyek közül egyet 1953-ban Kresz Mária *Magyarszombatfán* Czugh Dezső fazekas kíséretében gyűjtve helyben készültnek írt le,[36] míg Bíró Friderika 1976. évi szalafői gyűjtésekor egy hasonlót *Veleméren készültnek* tüntetett fel a tárgy leíró kartonján.[37] Kós Károly azt írta 1944-ben, hogy a korsók csoportjában a „*szájaskorsu az első mind múltjára, mind nagyságára nézve. Nevezik vizeskorsunak is, ami azt bizonyítja, hogy valaha a bugyiga divatbajötte előtt ez volt a víz tartására szolgáló egyetlen edény. Öntés és mázalás nélkül készült homokos agyagból, hogy nagyobb legyen a párolgása, így hűvösen tartsa a vizet. Igen nagy méretű, fél méter magas is van és jó hasas. Kicsi feneke van és aránylag széles szája, ezért hívják szájasnak. Egy füle van, de csecs nél-*

32 *Kardos László:* Az Őrség népi táplálkozása. Bp., 1943. 151. p. 130. ábra (A magyar táj- és népismeret könyvtára; 8.)

33 *Bíró Friderika:* Archaikus kanták, kerek szájú korsók. = VSZ, 2011. 1. sz. (továbbiakban: Bíró, 2011.) 76–81. p.

34 Nagy, 2016. 235. p. Mihoni ásatás edényleletei 236. p. SM 74.22.37. leltárszámú kerekszájú korsó fényképe a talpán látható évszámmal.

35 Savaria Múzeum, Szombathely (továbbiakban: SM) 74.21.11., (Gyűjtőhely = Gyh) Gyh: Magyarszombatfa, SM 74.22.37. (1740), Gyh: Magyarszombatfa; Néprajzi Múzeum, Budapest (továbbiakban: NM) 54.26.85. Gyh, (Készítőhely = Kh) Magyarszombatfa; Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre (továbbiakban: SZNM) 1997.14.8. Gyh: Bp., SZNM 1977.114.15. Gyh: Bp., SZNM 1981.11.7. Gyh: Bp., SZNM 1980.29.13. Gyh: Szalafő, publ. 2011. VSZ, SZNM 1980. 29. 310. Gyh: Szalafő, publ. 2011. VSZ Kh: Velemér, publ. 2011. VSZ, SZNM 1988.21.61. Gyh: Bajánsenye, publ. 2011. VSZ, SZNM 1995.17.14. Gyh: Szalafő, SZNM 1995.17.14. Gyh: Szalafő, publ. 2011. VSZ. Hasonló vizes kanták, vizeskorsók találhatók még a Göcseji Falumúzeumban (két db) a Vasi Múzeumfaluban (két db), a szentgotthárdi múzeumban (egy db), a Pankaszi Gyűjteményben (négy db) *„A lendvai múzeum raktárában pedig ebből az edényből több darab sorakozik".* (Bíró, 2011. 78. p.)

36 NM 54.26.85.

37 SZNM 1980.29.310.

küli. Egyetlen dísze, hogy hasa fölött megfuttatja a mester néhányszor fakéssel. Ma már nem készítik, de azért régi házakban még nagy becsületben van."[38] Kós Károly tehát helyi készítménynek tartotta ezt a gyakran a szerek kútjairól fejen is vitt vízhordó korsót. Bíró Friderika terepi gyűjtésein a fazekas központhoz közeli területen, Szalafőn az 1970-es években még négy ilyen kerekszájú régi korsót gyűjtött, igazolva Kós régi házakra vonatkozó szavait. Elgondolkodtató ezeknek az edényeknek szívós továbbélése, hiszen egyiket sem készítették az 1870-es évek után. A Veszprém vármegyei limitációkban bukkan fel neve először 1794-ben „*Egy víz hordó szájas korsó*" akkor 10 dénárba került, de az 1812, 1813. évi Vas, Zala, Veszprém vármegyei árszabásokban[39] is szerepel a „*víz hordó szájas korsó*", így biztosra vehető, hogy e területen már a 18. században készülhettek ilyen edények. Annyit azonban meg kell jegyeznünk, hogy az árszabásokat elsősorban a hatóságok a városi céhekkel egyeztették, így készítésük is e közegből, vagy hatásukra terjedhetett el, ha az apró-falvas településeken nagy számban működtek fazekasok. Egy magángyűjteményben lévő, de 2011-ben publikált[40] szép hasas formájú, vállán vörös földdel díszített edényen 1813-as évszám mellett készítőjének neve, Hiri Imre is szerepelt, és a vendvidéki Orfaluból származott. A múzeumokban őrzött hasonlóan mázatlan évszámos párlósajtárokat, bödönöket is tanulmányozva mindinkább az kerül előtérbe, hogy az ilyen korai datálású edények talán a szlovén fazekassághoz is köthetők. A szentgotthárdi Pável Ágoston Múzeumban hasonlóan megformált 1846, 1860, 1864, 1870-es évszámú mázatlan folyadéktárolók[41] gyűjtőhelye szintén Orfalu környékére tehető. A legkorábbi darabok közül egy vágott abroncsos bödön oldalfalán bekarcolt 1742-es évszám olvasható, amelynek gyűjtőhelye a szlovéniai Ljutomér.[42] Egy szintén abroncsos párlóedény oldalfalára karcolt írás szerint „*Készítette Dolinczi Bohár József Gyerentser Mayszter 1862 Kis Dolinc*."[43] Ugyancsak 1862-es évszámmal bír egy belül zöldmázas, kívül mázatlan abroncsos bödön, amely a Muraszombati Múzeumba került.[44] Az edénysorozatok felkutatása és rendszerezése egyértelműen tisztázta, hogy a formára hasonlatos, de az 1870-es években megjelenő vékonyfalú, nyakán fehér engóbbal díszített, évszámmal ellátott kerekszájú, vagy „csupos" vizeskorsók a Veleméri-völgy fazekascéheiben dolgozó mesterek termékei, épp olyan régiek, mint az 1867 és 1925 között megformált zöld, barna mázzal díszes bortároló korsóik. Ezekből a máz nélküli vizeskorsókból több évszámos darabot is ismerünk. A szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeumban őrzött Lendvadedesen gyűjtött edényen 1878-os évszám található, amelyet Bíró Friderika Veleméren készültként publikált.[45] Ennél régebbi, 1870-es évszámot viselő példányát Kós grafikai módon jelenítette meg.[46] A típustáblázatban szereplő edények leírásánál megemlítette, hogy ezt a korsót Szépe Károly veleméri céhmester készítette 1870-ben, és már nincsen társa.[47] *A* Savaria Múzeum a magyarszombatfai Fazekasházban kiállított 1871-es évszámos

38 Kós, 1986. 418. p.; 409. p. 24. rajz, 22. sz.
39 Az Mester Embereknek Míveinek árazásai. Fazekasok, üvegesek, pintérek, fémművesek, szitások árszabásai, 1626–1820. Szerk. H. Csukás Györgyi. Bp., 2001. 44–42., 47–48. p. Fazekasok Vas-Zala vármegyében, 1812, 1813.
40 Bíró, 2011. 81. p.
41 Pável Ágoston Múzeum Szentgotthárd. 83.2.93. (1846), 83.13.24 (1864), 83.2.94.1-2. (1870).
42 Kerecsényi, 1994. 84. p. Muraszombati Múzeum E.135.
43 Bíró Friderika gyűjtése.
44 MM. E.138. Pontos gyűjtőhelye nincs feltüntetve. Fényképét publikálta Kerecsényi, 1994. 87. p.
45 Bíró, 2011. 79. p. SZNM 1980.19.202 eredeti helyszínen fényképezve.
46 Kós, 1944. 217. p. rajz 24. sz.
47 Kós, 1986. 418. p.

vizeskorsóját helyben gyűjtötték csak úgy, mint az 1889-ben KD monogramos kétfülű változatát,[48] amelyhez hasonló id. Albert Attila fazekasmester magyarszombatfai gyűjteményében található, amin az edényt készítő neve: Bíró Ferenc és a készítés évszáma: 1891 látható. Ezeknek a vizeskorsóknak mázatlan és mázas változataiból egész sorozatok vannak a Savaria, a Szentendrei Szabadtéri és a Néprajzi Múzeumban, amelyek kivétel nélkül a Veleméri-völgy fazekas falvaiban, elsősorban Velemérben, Gödörházán és Magyarszombatfán készültek az 1870–1930 közötti időszakban.

A VELEMÉRI-VÖLGY FAZEKASCÉHEI

Kós Károly 1944-ben megjelent tanulmányából – annak ellenére, hogy alapos gyűjtést végzett – már csak töredékes képet kaphatunk az egykori céhvilágról. Az általa megkérdezett legidősebb emberek, így a kisszerdahelyi, 1869-ben született, akkor 75 éves Antal Ferenc fazekas említést tett arról, hogy egykor „*Velemér, Gödörháza, Szombatfa, Szerdahely, Jánosfa, Domonkosfa egy céhbe tartozott.*" Öregipája mesélt sokat erről az időszakról, mert ő Veleméren Kalmár István céhmesternél tanult. Ő tőle hallotta, hogy „*akit föl akartak szabadítani, annak remekűni kellett. Ha remekeltek, kellett csinyáni egy 25 literes faziekat és arra egy nagy födüt.*" Farkas István öreg gödörházi mester még hozzátette, hogy „*a fedüőt krajcáros pupra, riétes átmérőjűre kellet csinyáni hozzá. Ha ez elhajlott, a felszabadítás elmeradt.*" Azt is elmondta, hogy Gödörházán Szépe Károly, Kisszerdahelyen Vörös István volt a szolgálómester – akinek az apja, nagyapja és dédapja is gerencsér mesterséget űzött. A veleméri 81 éves, 1863-ban született Szakál József még hozzátette, hogy „*Kalmár István, Szépe Károly, Vörös István együtt mentek a »vizsgálatra«. Akinek nem sikerült a vizsga, az nem árusíthatott a vásáron. Ha mégis megpróbálta, akkor a többi gerencsér összerombolta az edényeit.*[49] *A szabadítás utáni bál, vagy lakodalom a céhmester házánál volt, amely egyben az évi közgyűlés is volt. Ekkor szegődtek az inasok, ekkor nyitották fel a céhládát, amelynek egyik kulcsa a céhmesternél, míg a másik a szolgálómesternél volt. A lakodalom több napig is eltartott a bor és a trombitások muzsikája mellett.*" Minden céhtagot kötelezték arra, hogy az évi 50 xr-t befizesse. „*Ha a céhbéli gerencsérek közül valaki meghalt, a koporsót a szentmihálylovára tették, s 4 gerencsér vitte a vállán a veleméri temetőbe. Elöl vitte két gerencsér a fejfát, utána ketten a ciélámpát a más szóval a dupliérokat. Ezeket vitték két oldalt a koporsó mellett*".[50] *A temetésen az összes céhbeli falvak részt vettek.*[51] Kós Károly a céhes időkről szóló rövid történeteket két tárggyal is illusztrálta. Lerajzolta a temetésre használt, akkor még meglévő szentmihály lovát és a céh Dávid csillaggal ékesített duplérjainak egyikét.[52] Öreg Antal Ferencnek a somogyi utak legkorábbi, céhes időket meg-

48 SM 72.24.38. (1871), SM 74.22.35. (1889).

49 Ide kívánkozik Kerecsényi Edit hetési gerencsérek vásáron való árusításával kapcsolatos adata is. Zala vármegye közgyűlési jegyzőkönyvében 1830. január 11-én az alábbi bejegyzés került: „*Dobranaki, Hetési és Radamosi Gerentsér Czébeliek azon Panaszkodnak, hogy a Mura Szent Mártoni vásárban edényeiket árulván, rajtok minden megkülönböztetés nélkül minden szekér edénytül 45 Xrok vétettek helypénzt, a Murán belül lévő Gerencsérek pedig szekér számtól tsak 18 vagy 24 Xkat fizettek.*" Kerecsényi, 1994. 70. p.

50 Filócon (ma: Filovci, Szlovénia) az emlékezet szerint a (katolikus) céh évente négy misét mondatott a bagonyai (ma: Bogojina, Szlovénia) templomban. Négy fazekas ekkor egy–egy vastag hosszú gyertyával világított. A templomban tartották a céh zászlaját, védszentjük Szent Flórián képével. Novak, 1951. 112–113. p. Ugyancsak az emlékezet szerint „*Dobronakon a céhtag temetésén 4 db díszes céhlámpával adták meg végtisztességet*". Kerecsényi, 1994. 71. p.

51 Kós, 1944. 121–122. p.

52 Kós, 1944. 121. p. 2–3. rajz.

időző történetét mondta el. „*Hiszen éppen Szép[e] Károllyal* – akkor 28 éves, *Szentgyörgyvölgyi céh*ben 1857-ben felszabadított, a későbbi *Veleméri és Gödörházi fazekosczéh* gödörházi szolgálómesterével – *történt meg 1866-ban, hogy lent járt Somogyon: 33 falut járt be kocsijával, de alig tudott eladni valamit, mert Orbán-napkor olyan fagy volt arra, hogy a termés mind tönkrement, s így a somogyi asszonyok nem vásárolhattak*".[53] Czugh Dezső magyarszombatfai fazekas 1955–1959 között írt dolgozataiban szintén kikérdezte az idős mestereket. A magyarszombatfai, később gödörházi 1891. évi születésű *Nagy Sándort*, akkor 68 éves fazekast, aki fejből fel tudott sorolni 38, 1910 körüli időkben működő szombatfai, és jó néhány jelesebb gödörházi fazekas nevét; a magyarszombatfai 1897-ben született, akkor 68 éves *Bicsák Pált,* akit élő lexikonnak nevezett, mivel emlékezetből el tudta mondani a somogyi cserekereskedelemi utak összes stációját és falvait; *Vass József* veleméri, szintén 1891-ben született, akkor 68 éves fazekast, aki azoknak a neveit is ismerte, akik vásárokra és megrendelésekre is dolgoztak, és azokat is, akik a legnagyobb és legszebb lakodalmas fazekakat, edényeket készítették. Köztük az 1872-ben Szerdahelyen született, ott fazekasnak tanult, házassága révén Magyarszombatfára költöző *gazdálkodó, gerencsér Horváth Sándort*, (∞1898, †1943), akinek a lakodalmas boroskorsói, tányérjai, tormáscsészéi, asztali sótartói a Néprajzi Múzeum megbecsült tárgyai lettek. Czugh Dezső szoros kapcsolatot tartott Kresz Máriával, akit 1953. évi gyűjtőútjára is elkísért. Ekkor találták meg Veleméren az utolsó céhmester leszármazottjánál a céh ládáját, amiről egy fényképfelvétel is fennmaradt.[54] A láda a magyarszombatfai néprajzi szakkörhöz került, de utóbb elkallódott. Az egyszerű dísztelen fenyőfa ládán felirat állt: „*Veleméri és Gödörházi fazokasok czéh ládája 1868*". E céhláda ismerete Kresz Máriát arra késztette, hogy Velemért A *Magyarországi Fazekas céhek 1872.* című térképén is elhelyezze.[55] Czugh Dezső nevéhez fűződik egy szabaduló levél felkutatása is „[…] *1857-ből; kiderült belőle, hogy ebben az időben a későbbi veleméri céhmester, Kalmár István is a szentgyörgyvölgyi céh kötelékébe tartozott és szabadította fel Szépe Károly gödörházi inasát, aki a későbbiekben a Velemér – gödörházi céhnek szolgáló mestere lett. A felszabadító levél alján az aláírások alatt piros viaszba nyomott köralakú pecsét látható: közepén gombos tetejű cserépkályhát ábrázol, körirata pedig: SZENTGYÖRGYVÖLGYI FAZOKAS CZÉH*"[56] Sajnos, ez az irat is elveszett, csupán tartalmáról tudunk. *A* szabaduló levélből kitűnik, hogy „*Bókáni Ferenc* [volt a] *Fő Czéhmester, All Czéhmester: Bersán Ferenc, Fő Esküttt: Tóth János, Atya Mester: Dora Márton, Még is vannak Esküttyei: Magyar Ádám, Cseke Ignátz, Kovács József. Varga Mihály, Tóth Márton, Jankó Pál, a fenn megírt Czéhnek hites Jegyzője: Szépe Ferencz.*"[57] Bennünket ez a céhlevél indított arra, hogy levéltári, anyakönyvi kutatásokkal kiderítsük, mit tudhatunk meg az 1857-ben már 15 tisztségviselővel rendelkező fazekascéh tagjairól, a Szentgyörgyvölgyön 1857-ben jelen lévő fazekasokról. Mivel a Velemér és Gödörházi Fazokas Czéhről az 1868-ból származó céhládán kívül semmit sem tudhattunk Kós fentebb idézet emléktöredékeken kívül. Egy levéltárban sem akadtunk nyomára a két céh 19. század közepére keltezhető privilégiumlevelére, céhartikulusaikra, de egyéb irataira sem. Ezért úgy határoztunk, hogy e céh lehetséges tagjait is igyekszünk hasonló módon legalább egy 1868. évi időmetszetben kimutatni. Mindkét feladatot elsősorban a szentgyörgyvölgyi és kercai református egyház házassági, halotti anyakönyvei fazekasokra vonatkozó névanyagának kigyűjtésével és rend-

53 Kós, 1986. 420. p.
54 Néprajzi Múzeum Fényképtára EA F 199354, közölte *Gráfik Imre:* Céhemlékek. Guild Relics. Bp., 2008. 140. p. (A Néprajzi Múzeum tárgykatalógusai; 12.)
55 Kresz, 1991. 528. p. 58. térkép.
56 Czugh, 1959/b. 13–14. p.
57 Czugh, 1959/a. 137. p.

szerezésével, más források névanyagának ütköztetésével kívántuk megoldani. Erre alkalmasnak látszott Zala és Vas vármegye 1848. évi nemzetőri összeírása, mert időben még elérhető közel volt e két céh feltételezett alakulásának, működésének éveihez. E kutatásunk eredményeit táblázatba szerkesztettük. **(5–6. táblázat)** Ez az anyaggyűjtés azonban számtalan problémát is felvetett. Kiderült, hogy míg az őrségi nemzetőri összeírásban körültekintően név, életkor megadása mellett az összeírtak foglalkozását is feljegyezték, addig ez Zala vármegyében nem így történt, a 20–40 év közötti hadra fogható férfiaknak csak nevét, életkorát, a földhöz való viszonyát és az összeírt jogállását rögzítették. Szentgyörgyvölgy esetében a nemesi, agilisi, közbirtokossági állapotot, céhes társközségén Szécsiszentlászlón, – ami nem volt kisnemesi falu – a birtokolt jobbágytelek hányadát jegyezték csak fel,[58] de az iparral foglalkozókat itt sem említették meg. Az anyakönyvi kutatások során tudomásul kellett venni, hogy az 1840-es évekig nincsen, vagy esetleges az esketési anyakönyvekben a mesterség megjelölése. Az Országgyűlés által hozott Magyar Nyelvtörvény 1836. évi III. törvénycikk 4.§-a azonban előírta, hogy *„Azon a helyen, ahol a gyülekezetekben mondanak szent beszédet, az anyakönyvek is magyarul írassanak”* szintén segített a kutatásban. A református egyház 1852-ben reformot rendelt el az anyakönyvek vezetésében. Megváltozott az eddig használt rubrikák kitöltésének módja – sajnos, a régi módot sem teljesítették maradéktalanul –, így az esketési anyakönyvben kötelező lett bejegyezni a hónapot és napot, vőlegény és menyasszony neveit, lakhelyeiket, hivatalukat, állapotukat, a vőlegény és menyasszony szüleinek neveit, tanúk nevét és a megesketők lelkipásztor nevét. Számunkra ez az újítás azzal a haszonnal járt, hogy 1852-tól körülbelül 10 éven keresztül pontosan betartva a szabályokat mindenkinél beírták állapotját, azaz mesterségét és numerussal ellátott lakhelyét, így az anyakönyvben szereplők lakhelyen belüli topográfiája is kutatható vált, hiszen rendelkezésre áll az 1850-es évek közepén elkészült falvak kataszteri térképe is. Az anyakönyvek által szolgáltatott adatok ugyan hiányosak lehetnek, de 1840-es évek közepétől az 1850-es évek közepéig jól használhatók. Az ezt követő időkben akár 20 évig sincs számunkra kedvező adatszolgáltatás. Még a számunkra használható korszakban is előfordul, hogy a kézművest földművesként szerepeltetik – a fazekasok kivétel nélkül földművesek is voltak –, hiszen eleget tettek így is az állapot leírásának. Egy dolgot azonban következetesen betartottak. Mind a szentgyörgyvölgyi, mind a kercai anyakönyvekben nyilvántartott edénykészítőket fazekas, vagy fazekasmester titulussal illettek, noha tudjuk, hogy e térségben gerencsérek laktak. E megkülönböztetés, a magyar nyelvhasználatban a latin figulus helyetti fazekas meghonosodása az anyakönyvekből is kiolvasható. A fazekasmester megjelölés minden kétséget kizárólag mestervizsgát tett fazekasra vonatkozott, annál is inkább, mert a mester megszólítás házassági kötelezettséggel járt. A kercai anyakönyv 1844. évi fazekas mesterei bizonyíthatóan a Szentgyörgyvölgyi céhhez tartoztak, közülük Berzsán Ferencet 1857-ben a céh alcéhmestereként láthatjuk viszont. A szentgyörgyvölgyi anyakönyvi adatok és az 1848. évi összeírás névanyagának összevetése sikerrel járt, így kiderült, hogy az 1857. évi időmetszetben Szentgyörgyvölgyön és Szécsiszentlászlón együttesen legalább 20 fazekas tartózkodott és dolgozott már huzamosabb ideje. Az 1848-ban a településeken élő faze-

58 A Veleméri-völgyi parasztfazekasok (gerencsérek) gazdasági helyzetéről e tanulmányban nem foglalkozunk, csupán azt jegyezzük meg, hogy hasonlóan a hetési fazekas falvakhoz e vidéken is földművelők voltak elsősorban, fazekassággal a késő őszi–kora tavaszi időben foglalkoztak. Kerecsényi nyomán szerkesztett **(4. táblázat**) Kebele 1846. évi dicális összeírásában található 22 fazekas gazdasági helyzetét mutatjuk be analógia gyanánt. Feltűnő, hogy az azonos családnevűek közösen tarthattak ökröt és lovat. A lovas szekerekkel nyilvánvalóan termékeit szállították vásárra és a távolabbi helyiségekbe.

kasok száma és korfája a későbbiekhez viszonyítva nem változott, így feltételezhetjük, hogy a céh talán már az 1830-as évek végén, vagy az 1840-es évek elején megalakulhatott. A kercai anyakönyvi bejegyzéseket és az 1848. évi összeírás adatait összevetve kitűnt, hogy itt az 1840-es években mindössze Hodoson, Domonkosfán vannak „*gerencsér mesterek*". Veleméren, Magyarszombatfán, Gödörházán ekkor még csak inaskorukat töltik a leendő fazekasok, akik majd az 1860-as évek végére, a céh megalakulása idejére válnak fazekas (mesterlegényekből) tapasztalt mesterekké. A táblázatban szereplő adatokat tanulmányozva az is elképzelhető, hogy az anyacéh már az 1840–1850-es évben a Zala vármegyei, de népes, városias vonásokkal rendelkező kisnemesi szellemű Szentgyörgyvölgy lehetett. Különös egybeesés, hogy céhmesterük az 55 éves Bokányi Ferenc 1868. évi – korai – halála évében válhattak ki az akkor megalakuló Veleméri és Gödörházi céh tagjai, amelyek 1872-ig a céhek megszűntetéséig, és talán még azután 1 évtizedig is saját szervezetükön belül építkezhettek. Az évszámos edények vizsgálatánál is megfigyelhettük az 1860-as évek végének fontosságát. Erőteljesebben jelenik meg a máz, aminek alapanyagát, az ólomgelét köztudottan szervezetten lehetett a kohókból beszerezni, a különös igénnyel készült lakodalmi edények, köztük az évszámos, névfeliratos boroskorsók megszaporodnak. Egységesen terjed el a száj félfedelét, testét, fülét ékítő gombdísz, a korongolás közben fakéssel szerzett domború mazzag, az ujjbenyomásos és vágott abroncs, valamint a kifogatás az edényeken, noha azokat más–más mester készíti el, ami szorosabb műhelyközösségeket, szervezett céhet feltételez.

HÁROM FAZEKAS NEMZEDÉK BOROSKORSÓINAK DÍSZÍTŐ ELEMEI

A Velemér-völgy jobbágyi vagy legfeljebb kisnemesi sorban élő *paraszt fazekasai* többségükben földjeiket, szőleiket művelték ugyan úgy, mint a 19. századi Vendvidék és a Hetés aprófalvaiban élő gerencsérek. **(1–4. táblázat)** Kívül mázatlan, vagy kevés mázzal[59] kelendőbbé tett használati edényeiket lovas szekereiken messze földön cserélték terményekre, de a kései céhalakítás időszakában vásárokra is járhattak. A közelben nincsenek nagyvárosok, és így olyan polgárság sem, akik igényelték volna a díszedényeket. Legfőbb felvevőpiacaikon – Zala, Somogy vármegye területén – éppen úgy, mint saját otthonaikban, a füstöskonyhás házakban az egyszerű, bárdolt technikával, karcolással díszített bútorzat környezetéhez ünnepi célra – lakodalomra, paszitára – készülő zöld mázas, csíkozással, gombdíszekkel, kifogatással, ecsettel festett, rozmaringos, mértéktartóan díszes, gyakran évszámmal, névfelirattal emlékezetessé tett boroskorsók illettek. **(8. táblázat, 1–4. képtábla) A** céhes időszakban gyökerező fazekasság különböző múzeumokban fellehető edényei különböző időpontokban, különböző készítőhelyekről, különböző mesterektől származnak, együttesen három fazekas nemzedék munkáját képviselik, amelyek az egységes edényformán kívül – térben és időben – jól körülhatárolható díszítőelemeket tartalmaznak, amelyek együttese más fazekasközpontok edényein nem található, csak e fazekas központra jellemző, lokális stílust alkotnak. A díszítőelemek egyenként – ideértve a mázat is – mind feltalálható a Kárpát-medence magyar fazekasainál a 17–20. közötti időszakból, de a kifogatás, a gombdísz és az abroncs a régészeti kor (1711) előtt nem, vagy csak igen csekély

59 Egy kocsi (két kemencényi) edényhez 30 kg ólommáz kellett, holott 50 évvel ezelőtt, az 1890-es években 4–5 kg is elég volt. Egy kemencényi edényhez 2–2,5 kg mázat használtak fel, ami mindössze 1 kg ólomgelétet tartalmazott. Kós, 1986. 408. p.

mértékben fordul elő. A boroskorsók közeli párhuzamait formailag a 18–19. századi, dunántúli zöldmázas céhkorsókban találhatjuk meg, noha plasztikus díszítésük közül csak a perifériális helyeken jelentkező gombdísz és az ujjbenyomásos, vagy vágott abroncs, valamint a készítő bekarcolt neve, készítés évszámának feltüntetése mutat szorosabb kapcsolatot. A feltételezett párhuzamok igazolására a Vas megye múzeumai 61 db jórészt publikálatlan anyagán kívül 130 db, többségében Zala, Veszprém, Fehér megyében készült publikált évszámos, csaknem kivétel nélkül zöld ólommázas céhkorsót vizsgáltunk meg, attól függetlenül, hogy a fentieken kívül még milyen ornamensek szerepeltek rajtuk.[60] A Veleméri-völgy fazekasai által készített boroskorsók 1835–1925 között elsősorban zöld mázasak (19 db = 63%) **(1. képtábla),** a mangánoxidos barna máz (1869, 1879, 1882) és a vasporos sárga máz egyaránt három–három edénynél mutatható ki, amely 10–10%-ot jelent. Egy palamázas (átlátszó máz) darabon kívül négy db edény esetében vörös engóbra színtelen máz került, ami a sárga mázzal együtt csak 1903–1925 között terjedt el. **(4. képtábla)** A fentebb megjelölt edényhalmazból statisztikai adatokat nyertünk a bennünket érdeklő plasztikus díszítőelemeket illetően. Azt tapasztaltuk, hogy a Velemér-völgyi évszámos boroskorsón *1867–1925* közötti időből található *bepecsételetlen agyag gombdíszek 16 db = 40%*-ot, míg a céhkorsókon összesen 40 = 23%-ot tettek ki, amelyből háromféle is volt. Az 1681–1879 közötti időből talált *23 db egyszerű agyaggomb 12%-ot*, az 1775–1866 közötti időből 10 db bepecsételt agyaggomb 5%-ot, míg az 1681–1869-ig terjedő időből 12 db testre való közvetlen pecsételés 6%-ot tett ki. Ebből az adatsorból azt a következtetést vontuk le, hogy a gombdíszítés szokása boroskorsókon a 17. század végétől a céhek megszűntéig általánosnak mondható. Ugyanezt a műveletet végeztük el az ujjbenyomásos, vagy vágott abroncsok esetében is. A Veleméri-völgy esetében 1867–1905 közötti időszak *nyolc db = 26%*-ával szemben a céhkorsókon 1740–1846 közötti időszakból 30 db-on, a céhkorsók 16%-án találtunk edénytestet körülfogó abroncsot, ami azt jelenti, hogy az abroncsdísz a 18. század közepén jelenik meg a boroskorsókon, és divatja a 19. század közepéig – feltehetően a céhek megszűntéig – tart, míg a Velemér-völgyi borosedényeken a legrégibb időtől a 20. század elejéig kedvelt elemként megmarad. Az edények függőleges csíkozása a céhkorsókon gyakorinak mondható, de itt mázcsorgatással, míg a Veleméri-völgy edényei esetében 1872–1925-ig máz alatti fehér engóbos, ecsetes csíkozással **(2. képtábla)** találkozunk. A Velemér-völgyi fazekasok ecsettel festett zöld ágat, rozmaringot is festettek **(1., 3–4. képtábla)** edényeikre a csíkozás mellett, vagy önállóan. Ezt az ecsetes díszítési mód 1880–1925 között figyelhető meg, a céhkancsókon ilyen dísz nem található. Végezetül egy technikai díszítő elemről, a kifogatásról, az edénytestre fakéssel „*esztergált*" – máz alatt is jól látható – ferde rovátkákról is szólni kell, amely a céhkorsókon szintén ismeretlen. A Veleméri-völgyi boroskorsókon 1867–1925 közötti időszakban végigkövethető, ám nem kizárólagosan használt díszítést jelent, 12 db boroskorsón, 40%-uk esetében figyelhető meg. Ez a technikai dísz egyúttal a fazekas tudásának is a fokmérője, főleg fazekak esetében figyelhetjük meg alkalmazását, amely a céhes időkig nyomon követhető.

A 30 vizsgált boros edények között 3 korai darab (1879, 1880, 1891) a gödörházi Szakál Sándor fazekas nevéhez köthető **(2. képtábla)**, munkásságának 12 évét fogja közbe. A zöldmázas, testét gombdíszekkel és széles engób csíkokkal díszített edényei arról tesznek tanúbizonyságot, hogy a kialakult stílusa egy bő évtized alatt szinte alig változott,

60 Nagybákay, 1965. 139–204. p.; Csupor, 2010. 231. p.; Csupor, 2013. 303. p.

ha azt leszámítjuk, hogy két esetben az edénytesthez illeszkedő gyúrt fül alul csigába kunkorodik, aminek párját csak egy egyszerű dísztelen 1840 körül készült boroskorsón láthatjuk, de a későbbiekben nem talált követőkre. Megvizsgáltuk a boroskorsók szájperemének kiképzését is. **(1. képtábla) A** céhes boroskorsók négyféle szájpereméből itt csak kettő ismeretes, ami közép-dunántúli gyakorlatot takar. *Szalagformára* kiképzett, de nem bordázottból 1935–1925 között 21 db-ot (70%), míg egyenes, *kihajló szájpereműből* 1869 és 1901 között kilenc db-ot (30%) találtunk. Az általánostól eltér a borosedények szájat takaró félfedele, amely gyakorta karéjosra kimetszett.[61] Ilyen technikai elem a félfedél, vagy „*kármentő*", amely a céhedények csak egy kisebb részén figyelhető meg, mint ahogy ezt a nagy számú, bepecsételt gombdíszekkel díszes jáki fazekasok 1835. évi, és a szabók 1844. évben készült céhkorsóján láthatjuk.[62] A céhkorsók többségének szája azonban nyitott, félfedelet nélkülöző. Ritka a *kiöntőcsöves korsó*, mindössze 3 db, (10%). A felsoroltakon kívül még számolnunk kell a boroskorsók esetében az edénytesten körbefutó ún. „*pálca dísszel*"[63] (1848, 1879, 1891, 1901, 1903) és a fület belül megerősítő „*mazzaggal*" (1891, 1905, 1909) is.
A Veleméri-völgy a 19. század első harmadában–közepén megalakult Szentgyörgyvölgyi –, Veleméri – és Gödörházi Fazokas Céheket magába foglaló, három nemzedéket felölelő, sok archaikus díszítőelemet alkalmazó fazekassága összetéveszthetetlen, másutt nem található lokális stílust képvisel. A felsorolt technikai és esztétikai hatást keltő díszítőelemek ugyan nem képeznek különösen kimagasló művészeti, népművészeti értéket, de a kor reprezentációs igényeit kielégítették, mert elsősorban a „*forma vitte az edényt*".[64] Ez az 1835-től 1925-ig követhető, régebben kialakult stílus műhelycsoportok közti átjárást feltételez, **(8. táblázat 1–30. sz., 1–4. képtábla)** sok régies elemet tartalmaz, amelyek kialakulása az analógiák ismeretében a 17. század végére, legkésőbb a 18. század közepére tehető.[65]

61 Ezt figyelhetjük meg például az észak-dunántúli csizmadia céh 1869. évi korsóján is NM 51.30.897.

62 NM 62928, NM 63.114.1.

63 Ilyen látható a Közép-Magyarországon 1625-ben készült nagykancsón NM 136728, egy Veszprém megyei hegyközségi, 1787-es évszámmal ellátott korsón NM 93656, a Felsőlászlói Fazekas Céh 1815-ből származó korsóján NM 100066, valamint a székesfehérvári Varga Céh korsójának vállperemén NM 51956. Csupor, 2010. 231. p.

64 Kós, 1944. 123. p. Mondta a gödörházi Farkas István fazekas.

65 A képtáblákba elhelyezett felvételek közül DBSLM-mel jelzetteket Móricz Péter (1. t. 1a–b), a GM edényeit Marx Mária (1. t. 2a–b, 4. a–b), Szentmihályi Imre (4. t. 1), a NM GML Nagyházi magángyűjtemény jelzésűeket Nagy Zoltán Nagy Zoltán (1. t. 3a-b; 2. t. 1a-b; 2. t. 2a-c; 3.t. 1a-b; 3. t. 2a-b; 3. t. 3a-b; 3. t. 4a-b; 4. t. 2; 4. t. 5; 4.t. 6; 4. t. 7.), az SM jelzésűeket Rosta József (4. t. 3–4) és Horváth Sándor (2. t. 3a–c; 4. t. 5) fényképezte. Rajtuk kívül a tanulmány megírásához nyújtott segítségükért köszönetet mondok Molnár Andrásnak, a Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára igazgatójának; Ozsváth Imrének a kercaszomori református egyház lelkipásztorának; Kiss Árpádnak, a szentgyörgyvölgyi református egyház gondnokának; id. Albert Attila, Csuti Tibor, Hadikfalvi Andrea fazekasoknak; Csupor István, Marx Mária, Verebélyi Kincső, Vida Gabriella néprajzkutatóknak, valamint a Néprajzi Múzeum Kerámia Gyűjteményében is tevékenykedő Bodnár Kata múzeumpedagógusnak. Külön köszönet gondolkodótársamnak, Nagy-Pölös Andrea néprajzkutatónak.

1. táblázat: Fazekasok munkaeszközei, késztermékei, évszámos edényei a történeti források tükrében 1775–1870 között a Vendvidéken és a Rába völgyében

A Szentgotthárdi fazekascéh (1738) vidéki bejárómesterei 1815-ben
Börgölin 1 fő, Istvánfalva 1 fő, Kethely 2 fő, Gyarmat 1 fő
Szentgotthárdi Ciszter Apátság Uradalma hagyatéki leltáraiban (1775–1848) fazekas mesterségre vonatkozó adatok**
Tótfalu, **1828.** Lang József: gerencsér sajba 1 ft, fazekas kemence 5 ft.
Permise, **1831**. Kránetz János : gerencsér sajba 1 ft.
Istvánfalva, **1839.** Dobján György: gerencsér kemence 5 ft mázoló törő kő 2 kerékkel 4 ft.
Istvánfalva, **1839**. Doncsecz János: gerencsér kemence 3 ft, cserépedény ára 4 ft.
Kis-Dolinc, **1841**. Konkolits Ferenc : egy kerék mázoló törő, kővel együtt 5 ft.
Kethely, **1840**.Texlerhover János „Fazekas Mester" égetőház kemence, műhely.
Csörötnek, **1842**.Texler János „fazekas" 2 szobakonyhás téglaháza, házon kívül téglából épült műhelye, égetőháza 450 ft-ot ért. Kész edények 10 ft, égető kemence 10 ft mázolt öllő kű, két korong 4 ft.
Fazekastermékek a hagyatéki leltárakban 1776–1855
Istvánfalva, **1788.** Sütits György gazdaságában 3 db „csésze" 3 xr, 3 db fazék 6 xr, 2 db tányér 6 xr.
Talapataka, **1775**. Német Ferenc javainak osztálya: Máriának jutott 6 tál, 9 fazok, Juditnak jutott 6 tál, 9 fazok.
Csörötnek, **1776.** Kovács Imre hagyatékában tányér 5, cserépedény 10.
Kondorfa, **1776**. Mihály János gazdaságának becsüjében 5 cseréptál 10 xr, *két fatányér* 6 xr, cserepek összesen 20 xr.
Kethely, **1834.** Lukáts Ferenc hagyatékában 5 db fazék 1 ft 15 xr.
Magyarlak, **1826.** Pap Imre javai között: Egy 3 itzés korsó 8 xr, cserépedény összességül 1 ft 48 xr.
Magyarfalu, **1828.** Metits János hagyatékában: cserépedények 5, egy kis lábos 3 xr.
Csörötnek, **1826**. Magyar János hagyatékában cserépedények összesen 54 xr. Csörötnek, **1828**. Butskó Ferenc hagyatékében: cserépedények összesen 2 ft. Csörötnek, **1836**. Magyar János hátrahagyott javaiban: 13 cserépedény összesen 54 xr. Csörötnek, **1855**. Cser Mátyás hagyatéki becsüjében a konyhában 6 fazék 3xr-ral számolva 18 xr, 4 tál 4 xr, 3 tepsi 6 xr, 2 *fatányér* 6 xr.
Gyarmat, **1826**. Hujbert Mihály javai között: Egy *zöld boros korsó* 9 xr, *csap alá korsó* 21 xr. Gyarmat, **1830**. Huszár János 3/4 helyes jobbágy ingó javai között: cserépedény 30 xr, *27 darab cserépedény a héjban 1 ft 15 x*r. Gyarmat, **1838**. Huszár Ferenc, Péter és József egy helyes jobbágyok javainak becsűjében: cserépedény 2 ft 15 xr.
Legkorábbról ismert évszámos edények múzeumi és magángyűjteményekben
Orfaluban gyűjtött kerekszáju korsó, mázatlan. Oldalfalán bekarcolva a készítő Hiri Imre neve és a készítés évszáma 1813. Magángyűjtemény, Budapest.Párlósajtár mázatlan, abroncsos, oldalfalán bekarcolt 1831-es évszámmal, KI monogrammal. Gyüjtőhelye Orfalu. Déri Múzeum, Debrecen 2002.184.1
A szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum gyűjteményében szerepel egy nagyméretű, abroncsos mázatlan párlósajtár, oldalfalán bekarcolt szöveggel „*Dolinczi Bohár József Gyerentser Mayster készítette 1862*."
A szentgotthárdi Pável Ágoston Múzeumban több bekarcolt évszámmal ellátott nagyméretű tárolóedény található, amelyeket Orfalu környékén gyűjtöttek az 1970-es években pl. 83.93. (1846); 83.13.24 (1864**);** 83.2.94.1 (1870).

Forrás: Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára. A szentgotthárdi fazekascéh iratai, 1738–1872.; *Nagy Zoltán:* Történeti források feltárásának tanulságai: bortároló hordók és gabonatároló eszközök, dongás edények a Szentgotthárdi Apátság falvaiban a hagyatéki leltárak tükrében, 1786–1846. In: Savaria. A Vas Megyei Múzeumok értesítője. 36., 2013. Szerk. Illés Péter. Szombathely, 2013. 293–294., 314. p.; **Rövidítések:** ft = forint, xr = krajcár. 1 itze = 0,84 l, azaz egy 3 itzés edénybe 2,52 l bor fért.

Megjegyzés: Az esztergályozott fatányér sokáig helyettesítette, kiváltotta a cseréptányért. Az Őriszentpéteri Gyűjteményben 1790-re és 1829-re datált darabok is vannak.

2. táblázat: Fazekasok legkorábbi jelenléte a Veleméri-völgyben az anyakönyvi adatok, összeírások, évszámos edények tükrében

Hodos
1643. évi urbáriumban Gáll Márton 1/2 és Gál Gergely szintén 1/2 telkes *gerencsér*-t írtak össze. Az **1848**. évi nemzetőr összeírásban nagyságos Forján Dániel 37 éves *földműves gerencsér* jelenlétéről adtak számot. A Soproni Kereskedelmi és Iparkamara **1876**-ban 1 adófizető fazekast talált, adója 4 ft. Összehasonlítás: az ugyanitt működő *kádár adója 10 ft. (Megjegyzés: Az egykori fazekascéh székhelyén, Szentgotthárdon 1876-ban három mester, három legény, hat inas dolgozott, összevont adójuk mindössze 20 ft 20 xr.)*
Kapornak
1876. 1 fazekas 1 legénnyel dolgozik, összevont adója 8 ft. Összehasonlítás: Az itt dolgozó egyik *kovács adója 15 ft, másiké 21 ft.*
Kerca
1876. 1 fazekas dolgozik legény nélkül, adója 5 ft. Összehasonlítás: Az itt élő v*egyeskereskedő adója 26 ft*, *a vízimolnáré szintén 26* ft.
Szomoróc
1876-ban 2 fazekas legény nélkül dolgozik, összevont adójuk 8 ft. **1899**-ben az Iparosok jegyzéke szerint Ábrahám Dániel, Adomik József, Horváth Pál, Orbán Pál, Pongrácz Pál, Pongrácz Péter, Pongrácz József (7) fazekas müködött Szomorócon.
Senyeháza
1876-ban 1 fazekas 1 legénnyel dolgozik, összevont adójuk 10 ft.
Domonkosfa
Az **1848.** évi nemzetőr összeírásban: Csiszár István 33 éves gerencsér*mester, Laczó József 33 éves gerencsérmester* dolgozott a faluban. *Az **1892**. évi Jekelfalussy címtárban Kranyecz Dániel és Sáncza Gábor fazekasok szerepelnek.*
Szerdahely
1857. Vörös János református 24 éves „szerdahelyi fazekas" házasságot köt Kercán.
Szombatfa
1861. Németh János 24 éves református „*szombatfai fazekas"* házasságot köt Kercán.
Gödörháza
1864. Szépe Károly 26 éves református „gödörházi fazekas" házasságot köt Kercán.
Velemér
1844. Gyenese Áron 24 éves „veleméri ifjú fazekas mester" házasságot köt Kercán.
Szécsiszentlászló
1844. Berzsán Ferenc szentlászlói születésű (és lakos) *„ifjú Fazekas Mester"* házasságot köt Kercán.
Szentgyörgyvölgye
1813. Gödör Ádám – első fazekas – említése †**1849** (60 éves). †**1837** Cseresznyés János (jobbágy, *gerencsér),* **1852**. Sós József 22 éves református „fazekas mester" házasságot köt Szentgyörgyvölgyön, tanu: Cseke György fazekas. **1857**. Szentgyörgyvölgyi Fazokas Czéh felszabadító levele, pecsétképe gombos tetejű kályhával. **1865-ben** a szentgyörgyvölgyi Református Egyház ingó és ingatlan javainak leltárában a XII. korsók címszó alatt az alábbiakat olvashatjuk: *„**Két zöld mázas korsó,** egyik 8 itzés,* [6,72 l] *a másik 8 és fél itzés,* [7,14 l] *melyekben a gyónás alkalmával bort szoktak hordani. Egy igen régi cserépkorsó, egy magyar itzés* [0,59 l] *mellyel a conventio mustot szokták szedni. Mindezek a paplakban tartatnak."*

Faluzó cserekereskedelem
1719. Somogy vármegye határozatot hozott a Sopron és Vas megyei fazekasok ellen, akik a *jobbágyság kárára edényeiket terményért cserélik el. A gödörházi Szépe Károly, aki **1857**-ben szabadult fel a Szentgyörgyvölgyi céhben, a későbbi emlékezet szerint **1866**-ban „Somogy"-felé 33 faluban járt csaknem sikertelenül, mert az előző évi Orbán napi fagy erősen megtizedelte a termést. Szépe Károly az **1868**. évben alakult „Veleméri és Gödörházi Fazokas Czéh" szolgáló mestere lett, így feltételezhető, hogy a céhek tagjai régebben épp úgy folytattak cserekereskedelmet, mint a céhek 1872. évi megszűnését követő időkben minden e térség településein élő fazekasok, (gerencsérek).*
A legkorábbról ismert évszámos, feliratos edények múzeumi gyűjteményekben
1809. tejesfazék, fekete Gyh: Szalafő SZNM 1973.65.4
1835. boroskorsó Gyh: Szalafő DBSLM 69.4.1
1840. boroskorsó *„Velemér környékén készült"* SZNM 1995.48.1
1848. boroskorsó Kh: Magyarszombatfa Kós Károly grafikai táblázata. Kós, 1944. 217. p. 24. rajz. 28. sz.
1867. boroskorsó, Gyh: Szentgyörgyvölgy, Kh: Szentgyörgyvölgy Készítette: Magay Antal GM 55.89.1
1872. boroskorsó, fedelén BF. monogram. Gyh: Baglad, Kh: Szerdahely, a korsó készítője: Berzsén Ferenc szentgyörgyvölgyi alcéhmester NM 68.37.15
1879. boroskorsó Gyh, Kh: Gödörháza. Készítette: Szakál Sándor NM 54.26.73
1903. boroskorsó Gyh, Kh: Velemér SM 58.117.1
1905. boroskorsó Gyh: Magyarszombatfa, Kh: Velemér, Készítette: Bicsák Sándor SM 74.22.30

Források: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára P 1322. Urbáriumok. Őrség, 1646.; Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára Nemzetőr összeírás, 1848. *„Összeírása a Vas megyei Körmend kerületbeli Őrségieknek"* Vas megye Őrségi járás 15–46. fol.; Soproni Kereskedelmi és Iparkamara 1876-ik évi Statisztikai Jelentése. 1–2. Sopron, 1878. (Vas megye); Magyarország iparosainak és kereskedőinek czím- és lakjegyzéke, 1892. Szerk. Jekelfalussy József. Bp., 1892. 565. p. (Domonkosfa); Kercai Református Egyház Házassági Anyakönyve, 1838–1852. Eredeti példány, Kercaszomor; Szentgyörgyvölgyi Református Egyház Anyakönyvei: Kereszteltek, Házasultak, Meghaltak. II., 1816–1865. Eredeti példány Szentgyörgyvölgy; Szentgyörgyvölgyi Fazekos Czé felszabadítólevele. Közli Czugh Dezső. = Néprajzi Közlemények, 1959. 1–2. sz. 137. p.; Az 1865. évi eredeti leltár őrzőhelye Szentgyörgyvölgy, paplak; *Kerecsényi Edit:* Adatok az Alsólendva (Lendava) vidéki fazekasság XVIII–XIX. századi történetéhez. In: Zalai történeti tanulmányok. Szerk. Bilkei Irén. Zalaegerszeg, 1994. 50. p. 16. sz. lábjegyzet (Zalai Gyűjtemény; 35.); *Kós Károly:* Züricvölgyi gerencsérség. = Vasi Szemle, 1986. 3. sz. 420. p. (1866. évi somogyi faluzás); A Veleméri és Gödörházi Fazokas Czéh alapítási évét (1868) ládájáról lehet leolvasni. A láda elveszett, fényképe: Néprajzi Múzeum Fényképtár EA F 199354.

Rövidítések: GYh = gyűjtőhely, Kh = készítőhely; NM = Néprajzi Múzeum Budapest; SZNM = Szabadtéri Néprajzi Múzeum Szentendre; GM = Göcseji Múzeum Zalaegerszeg; SM = Savaria Múzeum Szombathely; DBSLM = Dr. Batthyány-Strattmann László Múzeum Körmend

3. táblázat: Fazekascéhek jelenléte, a hetési falvakban élő fazekasok száma a dicális összeírások névanyaga alapján 1728–1846 között

Dobranak mezővárosban
A fazekasok 1771-ben „jegyzőkönyv vezetéséért a helyi tanítónak 2 ft-ot fizetnek". **1777-ben a**z itt élő fazekasok **céhprivilégiumot** kapnak**.**
Fazekasok száma 1750-ben 44, 1770-ben 65, 1792-ben 42**, 1824-ben** 34**, 1845-ben** 29 fő.
Zsitkócon 1841-ben Király Miklós a céhmester
Fazekasok száma 1750-ben 2, 1770-ben 8, 1771-ben 10, 1775-ben 11, 1788-ban 11, 1800-ban 12, 1811-ben 5, **1827-**ben 5, **1838-**ban 4, **1845**-ben 2 fő.
Filócon az emlékezet szerint az utolsó céhmester Ivanics Balázs
Fazekasok száma: 1750-ben 6, 1770-ben 7, 1802-ben 2, 1817-ben 5, 1821-ben 6, **1838**-ban 2 fő
Kebelén 1849-ben Bördén Ferenc a céhmester
Fazekasok száma: 1770-ben 4, 1771-ben 6, 1804-ben 19, 1811-ben 25, **1846**-ban 22 (!) fő.
Bödeházán
Fazekasok száma: 1750-ben 7, 1770-ben 15, 1773-ban 14, 1784-ben 10, 1817-ben 5, 1821-ben 4, 1824-ben 3, **1828-**ban 4, **1830**-ban 4, **1845**-ben 2 fő.
Radamason
Fazekasok száma: 1728-ban 4, 1750-ben 10, 1770-ben 9, 1777-ben 8, 1799-ben 4, **1834-**ben 7, **1840**-ben 4 fő.
Gáborjánházán a fazekasok száma:1728-ban 1, 1750-ben 3, 1770-ben 9 fő, **Göntérházán** 1728-ban 1, 1750-ben 5, 1770-ben 1 fő, **Josecen** 1750-ben 6, 1770-ben 4 fő, **Szíjártóházán** 1770-ben 9 fő.

Megjegyzés: Az összeírásokban 1703-ban, míg Dobranakon 1711. évben *Gerencsér családnévvel* találkozunk. Az 1764. évi lenti uradalmi összeírásban kimutatás található a dominium területén lakó gerencsérek számáról, munkájuk minőség szerinti besorolásáról és arról, hogy mely falu határából hozzák a korongoláshoz szükséges földet, s ezért ki hány dénárt fizet az árendáért. Többségük *Hernyékről,* néhányan *Istvándról* szállították az agyagot. A dicális összeírásokat az 1834. évi reformországgyűlés határozata alapján a latin nyelv helyett magyarul vezették, így Radamason az addigi *figulus helyett mind a hét esetben a gerencsér* megnevezést alkalmazták. Az egyházi anyakönyvekben – a hetési katolikus és az őrségi református anyakönyvek esetében is – e gyakorlat vált általánossá azzal a különbséggel, hogy itt a magyar *fazekas* megnevezést, céhtagok esetében pedig *fazekasmestert* jegyeztek be.

Forrás: A táblázatban szereplő adatok *Kerecsényi Edit:* Adatok az Alsólendva (Lendava) vidéki fazekasság XVIII–XIX. századi történetéhez. In: Zalai történeti tanulmányok, 1994. Szerk. Bilkei Irén. Zalaegerszeg, 1994. 47–81. p. (Zalai Gyűjtemény; 35.) származnak.

4. táblázat: Kebele 1846. évi dicális összeírásában a fazekasok, gerencsérek gazdasági helyzete, ökör- és lótartása feltételezett családokon belül

MEGNEVEZÉS	NÉV	STÁTUS	TESTVÉR	ÖKÖR	LÓ	TEHÉN	SZÁNTÓ, HOLD	RÉT, KASZÁLÓ	KAPÁS SZŐLŐ	ADÓ forint/krajcár	SORREND
Fazokas Fazokas	Bördény Mátyás Bördén Ferenc céhmester	jobbágy	1	–	2	2	20	6	10	20 ft 59 xr	**1.**
	†1849-ben	jobbágy	1	–	4	2	17	4	5	20 ft 43 xr	**2.**
Fazokas	Puhán István	jobbágy	1	2	–	1	3*(!)	2	5,5	19 ft 50 xr	**3.**
Fazokas	Puhán János özvegy	jobbágy	1	–	2	2	10	2	11	14 ft 48 xr	**9.**
Fazokas	Bukovetz Ferenc	jobbágy	1	–	2**	1	18	5	6	16 ft 39 xr	**7.**
Gerencsér	Bukovetz János	jobbágy	1	2	–	1	14	3	8	15 ft 59 xr	**8.**
Gerencsér	Gasparits Ignácz	jobbágy	1	2	–	1	9	2	6,75	11 ft 36 xr	**13.**
Gerencsér	Gasparits József	jobbágy	–	2	–	1	4	1,75	4,5	8 ft 50 xr	**18.**
Fazokas	Sörsén Ferenc	jobbágy	–	–	2**	1	8	3	3	10 ft 27 xr	**16.**
Gerencsér	Sörsén József	jobbágy	–	–	–	1	4	3	5	7 ft 19 xr	**21.**
Fazekos	Vurginetz János ifjú	jobbágy	1	–	2	2	18	3	4	17 ft 25 xr	**6.**
Gerencsér	Vurginetz János özvegyasszony fia	jobbágy	–	2	–	1	10	2	5,5	11 ft 18xr	**14.**
Fazokas	Vurginetz János	jobbágy	–	–	2**	–	4	1	2	7 ft ft 45 xr	**19.**
Fazokas	Turner János*	jobbágy	–	–	4	2	10	4,5	11	18 ft 47 xr	**5.**
Fazokas	Latzi János*	jobbágy	1	–	2	1	19	3	7	18 ft 48 xr	**4.**
Fazokas	Frentzek János*	katona	1	–	2	1	19	4	6	14 ft 48 xr	**10.**
Gerencsér	Németh Péter *	jobbágy	1	–	2	1	11	3	6	14 ft 32 xr	**11.**
Fazekas	Trájber Péter*	jobbágy	1	2	–	1	7	2,5	1,5	11 ft 46 xr	**12.**
Gerencsér	Petzeli István*	jobbágy	–	2	–	1	9	2	6	11 ft 15 xr	**15.**
Gerencsér	Györek János*	jobbágy	–	2	–	1	6,5	2	3	9 ft 48 xr	**17.**
Fazokas	Horváth György*	jobbágy	–	–	2**	–	4	1	2	7 ft 45 xr	**20.**
Gerencsér	Sabján Ferenc*	jobbágy	–	–	–	–	4	1,5	2	4 ft 38 xr	**22.**

Zsitkóci fazekas céhmester gazdasági helyzete 1835–1845 között

Király Miklós céhmester felesége 1841-ben elhunyt a dobranaki katolikus halotti anyakönyvi adatok szerint. Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára (továbbiakban: MNL ZML) Dobranak római katolikus plébánia halotti anyakönyve, 1841. 141. p.; Király Mihályt az 1837–1845 közötti zsitkóci dicális összeírásokban hol fazekasnak, hol gerencsérnek tüntették fel. (MNL ZML Kebele 1846. évi dicális összeírása) A faluban élő kováccsal együtt a legmódosabbnak bizonyult. Mindkettőjüknek két–két pár hámaslova, 10 hold körüli szántója, 5 hold rétje, 6–6 kapás szőlejük volt, mindkettők adója 15 ft 53 xr-t tett ki. (MNL ZML Zsitkócz 1845. évi dicális összeírása); Kercsényi, 1994. 61., 63. p.

* a faluban nincs több ilyen nevű család. ** haszonbérbe használt jószág.

Forrás: A táblázatban szereplő adatok *Kerecsényi Edit:* Adatok az Alsólendva (Lendava) vidéki fazekasság XVIII–XIX. századi történetéhez. In: Zalai történeti tanulmányok, 1994. Szerk. Bilkei Irén. Zalaegerszeg, 1994. 47–81. p. (Zalai Gyűjtemény; 35.) származnak. Zsitkóc fazekasai 1771–1845 között családnév szerinti csoportosításban 78. p. IV. táblázat. Az 1846. évi dicális összeírás kivonatos táblázata 80. p. VII. táblázat; *Bogdán István:* Magyarországi hossz- és földmértékek, 1601–1874. Bp., 1990. 634 p. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai. 4. Levéltártan és történeti forrástudományok; 6.) kötetében 19. századi zalai példák alapján 1 magyar hold szántó 1200 négyszögöl, azaz 4308 m². Így, tehát egy 20 holdas gazdaság 86.160 m². Fejér vármegyei adatok alapján 1828-ban 8 kapás szőlő 1 holdnak felelt meg, a Dunántúlon 0,8 kapás szőlő tett ki 1 holdat.

A Kerecsényi Edit által 1994-ben publikált táblázat fazekasokra vonatkozó adatai figyelemre méltók, a gazdálkodó fazekasok tekintetében szélesebb körben általánosításra alkalmasak. Az általunk átszerkesztett táblázatban az azonos családnevű fazekasokat–gerencséreket párosítottuk. Ezek a fazekasok feltehetően rokonsági kapcsolatban álltak, állataik (lovak, ökrök) a fuvarozásban és a gazdasági munkákban kiegészítették egymást, *„együttgazdálkodók" lehettek. A forrásadatok szerint a lótartók többnyire „fazekasoknak", az ökrökkel rendelkezők pedig „gerencséreknek" tartották. A lovakkal szekereken az edényeket fuvarozhatták vásárba, falvakba egyaránt, míg az ökröket vezetve szántottak kisebb–nagyobb birtokaikon. Feltűnő, hogy a legjobb módban élő 20 holdas gazda egyúttal a fazekasok céh mestere is vol, évi adója 20 ft 40 xr. A szintén fazekas, gazdálkodó testvére után a legmagasabb volt.*

5. táblázat: A szentgyörgyvölgyi református egyház anyakönyveinek, az 1848. évi nemzetőri összeírás, az 1857. évi felszabadítólevél fazekasokra vonatkozó adatainak egybevetése

NÉV	MEGNEVEZÉS, SZÁRMAZÁS	LAKHELYE, BIRTOKA	HÁZASSÁG/HALÁLOZÁS IDEJE	ÉLETKOR	SZÜLETÉSI ÉVE	ÉLETKORA 1848-BAN	ÉLETKORA 1857-BEN	CÉHBELI TISZTSÉGE 1857-BEN	EGYÉB, FAZEKASOKRA VONATKOZÓ ADATOK
Cseresznyés János	jobbágy, gerencsér	Szentgyörgy-völgy, Kis Szeg	†1837	56	1781				„1831-ben Szentgyörgyvölgyön a Kisszegi fordulóban élt Cseresznyés János fazekas". Forrás: *Bilkei Irén et al.*: Szentgyörgyvölgy. H. n., [2002.] Kisnemesek nagy napjai c. fejezetben. (Száz magyar falu könyvesháza). Anyakönyvben 1837-ben *„gerencsér"*.
Magay János	fazekasmester, nemes	Szenrgyörgy-völgy No 123.	†1854	38	1816	**32**	†		
Sós Antal	fazekasmester	Szentgyörgy-völgy No. 122.		fia 1854			idős	**idős**	1848-ban 48 évnél idősebb, így nem szerepel az összeírásban. 1848-ban összeírt 6 Sós családnevű között Sós Antal nincs.
Rakos István	fazekasmester, nemes	Szentgyörgy-völgy No 175	∞ 1819 †1861	∞ 20 † 62	1799	49	**58**		1848-ban nem írják össze idős kora miatt.
Kálmán Mihály	fazekas és földműves	Szécsiszent-lászló No 3.	†1861	21	1840	8	17		
Dora Pál	ifju legény, fazekas	Szécsiszent-lászló No 14.	†1862	16	1841	7	11		
Csótár Ferenc	fazekas, nemes	Szentgyörgy-völgy		†1863*	55	1808	41	**49**	1848-ban nem írják össze, pedig csak 41 éves.
Bokányi Ferenc	fazekasmester, agilis	Szentgyörgy-völgy	†1868	55	1813	**30,** 35	**41–46***	**A *„Szentgyörgy-völgyi fazokas céh"* céhmestere**	Bokányi Ferenc halotti anyakönyvében 1861-ben 55 éves, de az 1848. évi összeírásban 35 helyett 30 évesnek tüntették fel.
Cseke Dániel	fazekasmester	Szentgyörgy-völgy	†1871	55	1816	32	**41**		26 Cseke családnevűt írtak össze 1848-ban, de Cseke Dániel nincs köztük. Mind nemes.
Kálmán Lajos	fazekas fia	Szécsiszent-lászló No 3.	†1876	22	1854		3		
Kósa Ferenc	fazekasmester (sánta), közbirtokos	Szentgyörgy-völgy No 122. †1876	†1876	53	1823	23–**25**	**32–34**		A halotti anyakönyvi adat és az 1848. évi összeírás között 2 év eltérés van.
Dora József	fazekas	Szécsiszent-lászló	†1881	37	1844	8	13		
Gödör Ádám özv.	fazekas, agilis	„Asszonyf*ai"* születés, 1813-ban már Szentgyörgyvölgyön lakik	∞ (1) 1847 †1849 (60)	58	1789	59	†		*„Az első fazekas, akit 1813-ban írtak össze Gödör Ádám volt."* Forrás: *Bilkei Irén et al.*: Szentgyörgyvölgy. H. n., [2002.] Agilisek, jobbágyok, nemesek fejezetben. (Száz magyar falu könyvesháza). 1847-ben 58 éves korában tanu **Sós József 44 éves fazekas** esküvőjén. 1848-ban 59 éves, így nem írták össze.
Cseke Ignácz	(fazekasmester)	Cseke családnevet 22-en viselnek Szentgyörvölgyön 1848-ban a 21– 48 év közötti korosztályból, de Cseke Ignác nincs kö-	zöttük.				X	**A céh esküdtje**	**Tanu** Zakál Gábor földműves esküvőjén **1852**-ben **Cseke Ignácz fazekas.**
Sós József	(fazekas)	Szentgyörgy-völgy (No 143)			1803	**45**	**54**		**Ifjabb Sós József (∞ 1852 22) apja.**
Sós József	fazekasmester	Szentgyörgy-völgy No 143.	∞ 1852	22	1830	18	**27**		Esküvőjén tanuja **Cseke György fazekas**.
Jankó Pál	fazekas	Szentgyörgy-völgy No 44.	∞ 1852	22	1830	18	**27**	**A céh esküdtje**	1848-ban még fiatal, nem írták össze.

NÉV	MEGNEVEZÉS, SZÁRMAZÁS	LAKHELYE, BIRTOKA	HÁZASSÁG/HALÁLOZÁS IDEJE	ÉLETKOR	SZÜLETÉSI ÉVE	ÉLETKORA 1848-BAN	ÉLETKORA 1857-BEN	CÉHBELI TISZTSÉGE 1857-BEN	EGYÉB, FAZEKASOKRA VONATKOZÓ ADATOK
Dora Márton	*(fazekasmester)*	Szécsiszentlászlón lakik 1848-ban 2/8 telkes.		25	1811	**37**	**46**	1848-ban 6 Dora közül csak egy Márton van, ezért névegyezés alapján. **1857-ben a céh atyamestere.**	Dora József 2/8 telkes földműves esketési anyakönyvében 1855-ben Dora Márton apaként van bejegyezve. Tóth István szécsiszentlászlói földműves 1861. évi eskövőjén tanu, „földműves" megjelöléssel.
Cseke György	fazekasmester, nemes	Szentgyörgyvölgy No 188.	∞ 1856	35	1821	25, **27**	**34-36**		Az anyaköny és az 1848. évi összeírás között 2 év különbség van.
Tóth János	(fazekasmester)	Dobrafölde 6 /8 telkes			1813	**35**	**44**	**A céh fő esküdtje**	1858-ban tanu: „Bokáni Ferenc fazekas, **Tóth János fazekas**", aki 1852-ben földműves, **dobraföldi** lakos, így nincs benne az 1848. évi összeírásban.
Luttár János	fazekasmester	Szentgyörgyvölgy No 195.	∞ 1860	26	1834	14	**23**		1848-ban fiatal.
Szép Ferenc	(fazekasmester) nemes birtokos	Szentgyörgyvölgy No 67.			1810	**38**	**47**	**A céh jegyzője**	Szép Ferenc nemes, 24 éves földműves 1861. évi esküvőjén az anyakönyvben apa: Nemes Szép Ferenc, aki az 1848. évi összeírásban szerepel, 38 éves.
Magay Ferenc	fazekasmester, agilis, kisbirtokos	Szentgyörgyvölgy No 326.	∞ 1861	33	1828	**20**	**29**		
Bokáni János	fazekas, agilis	Szentgyörgyvölgy No 105.	∞ 1864	23	1840	8	17		Apa: Bokáni Ferenc.
Magay Antal	fazekas, nemes	Szentgyörgyvölgy No 153.	∞ 1863	27	1836	12	**21**		**Boroskorsón 1867 Magay Antal, amit 31 éves korában készített Szentgyörgyvölgyön, ahol gyűjtötték. Göcseji Múzeum 55.89.1**
Kálmán János	fazekas	Szécsiszentlászló	No 7.	∞ 1864	22	1842	6	15	
Szép Ferenc	ifju legény, nemes	Szentgyörgyvölgy No 241.	∞ 1872	27	1845	3	12		
Csótár Sándor	fazekas	Szentgyörgyvölgy No 149.	∞ 1882		25	1857			
Vida Pál	fazekas	Szentgyörgyvölgy	∞1884		25	1859			
Zakál István	fazekas		Nemesnép	∞ 1886		28	1858		
Kalmár István	fazekas	Velemér No 26.	kercai anyakönyvben ∞ 1853	23	1830	18	**27**	**A szentgyörgyvölgyi céh tagja 1857-ben**	**1848-ban nem írják össze, mert fiatal. Czug Dezső írásában 1857-ben *veleméri fazokas máister*, akinél a későbbi gödörházi szolgálómester Szépe Károly tanult, az ő szabadítólevele maradt fennt.**
Kovács József	(fazekasmester)	Szécsiszentlászló, 3/8 telkes			1818	**30**	**39**	**A céh esküdtje**	
Magyar Ádám	(fazekasmester)	Szécsiszentlászló, 2/8 telkes			1806	**42**	**51**	**A céh esküdtje**	
Tóth Márton	(fazekasmester)	lakóhelye nem ismert						**A céh esküdtje**	Neve csak az 1857. évi felszabadítólevélben szerepel.
Varga Miklóa	(fazekasmester)	Szécsiszentlászló				**32**	**41**	**A céh esküdtje**	
Bersán Ferenc	ifjú fazekasmester	Szécsiszentlászló, 6/8 telkes	A kercai anyakönyvben ∞ 1844	21	1823	**25**	**34**	**A céh alcéhmestere**	**Boroskorsón 1872. BF monogram. Gyűjtőhely: Baglad. Néprajzi Múzeum 68.37.15 Készítette Berzsán Ferenc fazekasmester 44 éves korában.**

Források: Kercai Református Egyházközség Házassági anyakönyvei, 1838–1902., Kercaszomor; Szentgyörgyvölgyi Református Egyházközség házassági és halotti anyakönyvei, 1837–1886., Szentgyörgyvölgy. Összeírása a Zala megyei nemzeti őrségnek Zalaegerszeg, 1848. május 31. 11–17. folió, Szentlászló No 614–656., Szentgyörgyvölgy No 811–984. Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára Zala Vármegye Újoncozási Választányának iratai, 1848–1849.; Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára Vas megyei nemzeti őrsereg összeírása. Őrségi Járás 15–46. folió. Szépe Károly szabaduló levele, 1857. Közölte *Czugh Dezső:* Faluzó és vásározó fazekasok Magyarszombatfán és környékén. = Néprajzi Közlemények, 1959. 1–2. sz. 137. p. (Az eredeti irat nem került közgyűjteménybe, elveszett.) **Megjegyzések**: A szentgyörgyvölgyi, szécsiszentlászlói 1848. évi nemzetőri összeírásban az anyakönyvi adatok, illetve névösszevetés alapján beazonosítottak életkorát félkövér számmal jelöltük. Félkövér számot és betűt alkalmaztunk az 1857. évi „Szentgyörgyvölgyi Fazokas Czéh" felszabadító levelében található fazekas tisztségviselő mesterek esetében és mindazoknál, akik életkoruk alapján a céh mesterei lehettek 1857-ben. Kivételes esetben a megjegyzés rovatban új forrást is feltüntettünk. Itt helyeztük el azoknak a múzeumokban fellelhető boroskorsóknak az adatait is, amelyeket a céhtagok 1867 és 1872 között Szentgyörgyvölgyön készítettek.A Szentgyörgyvölgyi céh szerkezete: Az 1857. évi felszabadítólevélben 12 tisztséget viselő céhtag szerepel. A „*fazokas céh*" azonban legalább 23 főre tehető. Az 1857. évre vonatkoztatható anyakönyvi adatok „*fazekasmester*" *bejegyzései* szerint a 12 tisztséget viselőhöz – céhmester, alcéhmester, jegyző, atyamester, főesküdt, esküdtek – még kilenc főt ideszámíthatunk, csupán két ekkor még fiatal, házasulatlan mester volta bizonytalan. A rendelkezésre álló források alapján nemcsak a fazekasok kora, titulusa, hanem – három fő kivételével – lakhelye is megállapítható. É szerint 14 fazekas Szentgyörgyvölgyön (60%), öt a szomszédos Szécsiszentlászlón (21%), míg egy–egy Dobraföldén és Veleméren él. Három esküdt nevét csak az 1857. évi felszabadítólevélből ismerjük, így feltételezhető, hogy a felsoroltakon kívüli falvakban laktak. A tisztségek elosztása jól mutatja, hogy noha Szentgyörgyvölgynek központi helye van – céhmester, céhjegyző, két esküdt –, de fontos szerepe van Szécsiszentlászlónak is – alcéhmester, atyamester, három esküdt –, valamint a néhány család lakta Dobraföldének – egy fő esküdt – is. A 23 fős céhnek korfája is említést érdemel. A 21–30 év közöttiek (hat fő: 26%,) a 31–40 év közöttiek (hat fő: 26%), a 41–50 év közöttiek (hat fő: 26%), az 51 év felettiek (három fő: 13%) egyenletes korcsoportok közötti megoszlást ad, azt bizonyítva, hogy a céh a természetes feltöltődést mutatva, régebbi korból eredeztethető. A tisztséget viselők életkorát tekintve megállapítható, hogy a legfontosabb posztokat betöltők – egy kivételével, Bersán Ferenc szécsiszentlászlói alcéhmester 34 éves – mind nagy tapasztalattal rendelkező, 40-es éveikben járó fazekasmesterek. A céhszervezet belső tagoltsága az 1848. évi nemzetőri összeírás alapján elvégzett rekonstrukcióból is jól kivehető. Az 1848. évi összeírás és a kercai anyakönyv adatainak összevetése azt mutatja, hogy e korban az 1857. évi felszabadítólevél tanúsága szerint csak a veleméri Kalmár István 27 éves fazekasmester volt a szentgyörgyvölgyi céh tagja, akinek Szép Károly nevű gödörházi inasa szabadult fel nála 1857-ben.

6. táblázat:Az 1848. évi őrségi nemzetőri összeírás, valamint a kercai református egyház anyakönyveinek fazekasokra vonatkozó adatai

NÉV	MEGNEVEZÉS	LAKHELY	HÁZASSÁG KÖTÉS IDEJE	ÉLETKORA	SZÜLETÉSI IDEJE	ÉLETKOR A 1848-BAN	*SZÁMÍTOTT ÉLETKORA 1857-BEN*	SZÁMÍTOTT ÉLETKORA 1868-BAN	SZENTGYÖRGYVÖLGYI FAZOKAS CZÉH-RE ÉS A VELEMÉRI ÉS GÖDÖRHÁZI FAZOKAS CZCÉH-RE VONATKOZÓ ADATOK	1848. ÉVI ÖSSZEÍRÁS, FAZEKASOKTÓL SZÁRMAZÓ EDÉNYEK
Forján Dániel	földmüves gerencsér, nemes	Hodos sz. n.			1811	**37**	*46*	**57**		1848. évi összeírásban neve, életkora szerepel.
Császár István	gerencsérmester	Domonkosfa sz. n.			1810	**38**	*47*	**58**		1848. évi összeírásban neve, életkora szerepel.
Laczó József	gerencsérmester	Domonkosfa sz. n.			1810	**38**	*47*	**58**		**Az 1848. évi összeírásban: „Laczó József 33 éves gerencsér mester és Laczó László 28 éves földmüves egy gazdaságban lakik"**
Berzsán Ferenc	ifjú fazekasmester	Szécsiszentlászló sz. n.	∞ 1844	21	1823	**25**	*34*	**45**	**1857-ben a szentgyörgyvölgyi céh alcéhmestere.**	1848. évi összeírásban neve, életkora szerepel.
Gyenese Áron	ifjú fazekasmester	Velemér sz. n.	∞ 1844	21	1823	25	*34*	**45**		1848. évi összeírásban neve nem szerepel.
Kalmár István	fazekas	Velemér No 26.	∞ 1853	23	1830	18	*27*	**38**	**1857-ben a Szentgyörgyvölgyi céh tagja. 1868 után az emlékezet szerint céhmester Veleméren.**	1848-ban fiatal, nem írják össze.
Vas Pál	fazekas	Velemér No 14.	∞ 1858	27	1835	17	*26*	**37**		1848-ban fiatal, nem írják össze.
Németh János	fazekas	Szombatfa No 21.	∞ 1861	24	1837	11	*21*	**31**		1848-ban fiatal, nem írják össze.
Szépe Károly	fazekas	Gödörháza No 21.	∞ 1864	26	1838	10	*19*	**30**	**1857-ben a veleméri Kalmár István a szentgyörgyvölgyi céhhez tartozott. Inasa Szépe Károly, akit ekkor szabadítanak fel. 1868 után Szépe Károly az emlékezet szerint Gödörházán a veleméri céh szolgálómestere.**	1848-ban fiatal, nem írják össze.
Könye Ferenc	fazekas	Gödörháza No 20.	∞ 1865	26	1839	*9*	*18*	**29**		1848-ban fiatal, nem írják
Vörös János	fazekas	Szerdahely No 13.	∞ 1857	24	1833	15	*24*	**35**	**Az emlékezet szerint 1868 után a megalakult Veleméri és gödörházi fazokas czéh szolgálómestere Szerdahelyen**	1848-ban fiatal, nem írják össze.
Tóth János	fazekas	Velemér No 27.	∞ 1865	27	1838	12	*19*	**30**		1848-ban fiatal, nem írják össze.
Könye György	fazekas	Kerca sz. n.	†1865	22				**3**		

NÉV	MEGNEVEZÉS	LAKHELY	HÁZASSÁGKÖTÉS IDEJE	ÉLETKORA	SZÜLETÉSI IDEJE	ÉLETKOR A 1848-BAN	*SZÁMÍTOTT ÉLETKORA 1857-BEN*	SZÁMÍTOTT ÉLETKORA 1868-BAN	SZENTGYÖRGYVÖLGYI FAZOKAS CZÉHRE ÉS A VELEMÉRI ÉS GÖDÖRHÁZI FAZOKAS CZCÉH-RE VONATKOZÓ ADATOK	1848. ÉVI ÖSSZEÍRÁS, FAZEKASOKTÓL SZÁRMAZÓ EDÉNYEK
Cseke József	fazekas	Szombatfa 44. sz.	∞ 1886	27	1869			**1**		
Könye Ferenc	fazekasmester	Kerca 27. sz.	∞ 1887	24	1863			**5**		
Horváth Dániel	fazekas	Szerdahely 1. sz.	∞ 1887	25	1862			**4**		**A Nagyházi Galéria és Aukciósházban 2020 március 4-én a 254. aukción a 798. számú tételként árverésre került egy HD (Horváth Dániel) monogrammal, 1878-as évszámmal ellátott kiöntőcsöves zöld mázas boroskorsó, amely Szerdahelyen készült. Magántulajdon. Ugyancsak Horvát Dániel készítette azt a pálinkás fazekat, amelynek szájfedelén HD monogram, 1878. évszám látható. Göcseji Múzeum 2004.1.49.**
Csahuk János	fazekasmester	Szerdahelyi születés, domonkosfai lakos	∞ 1890	25	1875					
Kovács Sándor	fazekas	Bükalja sz. n.	∞ 1892	25	1867					
Kovács Mihály	fazekas	Kapornak 2. sz.	∞ 1897	25	1875					
Gergál János	fazekas	Lentikápolna sz.n.	∞ 1898	24	1875					
Horváth Sándor	**„földműves”** (fazekas)	Szerdahely sz. n.	∞ 1898 †1943 (73)	27	1872					**Nagy Zsófia 19 éves magyarszombatfai hajadonnal kötött házassága után Magyarszombatfára költözött, ahol fazekasként is dolgozott. Több edénye került a Néprajzi Múzeumba, közöttük egy 1909-es évszámos, névfeliratos boroskorsó is. NM 54.26.47**

Forrás: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára P 1322. Urbáriumok, Őrség 1646.; Soproni Kereskedelmi és Iparkamara 1876-ik évi Statisztikai Jelentése. 1–2. Sopron, 1878. (Vas megye); Magyarország iparosainak és kereskedőinek czím- és lakjegyzéke, 1892. Szerk. Jekelfalussy József. Bp., 1892. 565. p. (Domonkosfa); Kercai Református Egyház Házassági Anyakönyve, 1838–1852. Eredeti példány, Kercaszomor; Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára Zala Vármegye Újoncozási Választmányának iratai, 1848–1849.; Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára Vas megyei nemzeti őrsereg összeírása. Őrségi Járás 15–46. folió.; *Csupor István:* Céhes kerámia. Bp., 2010. 39. p. (A Néprajzi Múzeum Tárgykatalógusai; 16.); *Fábián Gyula:* A jáki gerencsérek. Szombathely, 1934. 18. p. **Megjegyzés:** Félkövér betűvel írtuk azoknak a fazekasoknak a nevét és életkorát, akik feltehetően az 1868-ban alakult *„Velemér–gödörházi fazokas czéh”*-hez tartozhattak. Szintén félkövér számmal jelöltük azoknak az életkorát, akiket az 1848. évi összeírásban megtaláltunk, neveiket döntött félkövér betűvel írtuk. Döntött számokkal jeleztük mindazoknak az 1857-ben feltehetően jelen lévők számított életkorát, akiknek egy része akár a szentgyörgyvölgyi céhhez is tartozhattak ebben az időben. Rövídítés: sz. n. = szám nélkül, ∞ = házasságkötés.

Az Őrség legrégebbről ismert, 17. századi gerencsérek lakta falva Hodos, ahol az 1848. évi nemzetőri összeírás tanúsága szerint Forján Dániel nemes, 37 éves földműves *gerencsér*, a kerca völgyi Domonkosfán – közelebbről nem ismert – céhhez tartozó Császár István 38 éves *gerencsérmester,* valamint Laczó József 38 éves *gerencsérmester* tevékenykedett. Hodoson és a szomszédos Kapornakon legközelebb 1876-ban, illetve 1892-ben van fazekasról híradásunk. A *„Velemér és Gödörházi Fazokas Czéh*”-ről azon kívül, hogy céhládáján e feliraton kívül az alapítás éve, 1868 volt látható, semmit sem tudunk. A céh rekonstruálására egyedül a kercai református egyház anyakönyvei nyújthatnak segítséget, de a helyszíni kutatások nem sok jóval kecsegtettek. A szentgyörgyvölgyi anyakönyvekben is kevés adatot találtunk, itt csak az 1844–1865 évekből leltünk fel fazekas házasságkötésről adatokat, és 1866–1886 között csupán „földműves” bejegyzést kaphattunk, amelyek helytállóak ugyan, de a házasulók fazekas mesterségét nem tartották fontosnak bejegyezni. Így mindösszesen kilenc fazekasról – közöttük két fazekasmesterről – van tudomásunk. Az új céh alapítása idején négy veleméri, kettő gödörházi, egy szombatfai, egy szerdahelyi és egy szécsiszentlászlói születésű lakost találhatunk. 1868-ban a 29, 30, 31, 35, 37, 38, 38 (sic!), 45 éves házas fazekasmesterek közül az emlékezet szerint korábban a szentgyörgyvölgyi céhben szolgáló Kalmár István (38) lett a „Velemér és gödörházi fazokas czéh” céhmestere, Szépe Károly (30) a gödörházi szolgálómester, Vörös János (35) pedig a szerdahelyi szolgálómester. A céhtagok ennél többen lehettek, de a forrás hiányosságai (1866–1872) miatt a fiatalabb nemzedék hiányzik. Azt azonban feltételezzük, hogy közülük 1857-ben öten (19, 21, 24, 24, 26 éves nőtlenek) a szentgyörgyvölgyi céh keretében sajátította el a mesterséget, ott legények lehettek. A kései céhalakulás folytán az idősebb nemzedék tagjai hiányoznak, hiszen az 1872. évi VII. tc. – a remeklést megtiltva – a céheket országosan megszüntette. Az 1880-as évek folyamán több törvénycikkben módosították az ipartörvény eredeti szövegét, így a remeklést vizsgamunkaként kötelezővé tették. Szorgalmazták az ipartestületek megalakítását, amelyben nem egy testület továbbra is „céhmestert” választott maguk közül, mind ahogyan ezt a közeli Jákon is megtették. Itt még az 1900-as évek elején is fizetve a földbérletet, közösen rendeltek agyagot, együtt jártak vásárba, *„pompával temettek*”, *a céhmester együttal mint templomszolga az oltárgondozásban is ellátta feladatát.* Az ekkor 50–60 éves alapító tagok az 1870–1890-es évek közötti időszakban még őrizhették, gyakorolhatták az elmúlt idők céhes gyakorlatát.

7. táblázat: A Velemér-völgyi fazekasok száma és nevei a hiteles összeírások (1892, 1895, 1926) és becsült adatok alapján

Évszámos, feliratos edények beazonosításához alkalmas névsorok: Veleméri-völgy
Az 1892. évi Jekelfalussy-féle iparos és kereskedő címtárban
Domonkosfán: Kranyecz Dániel, Fazekas Sáncza Gábor (3), **Senyeházán**: Kluiber Antal (1), **Őriszentpéteren**: Bajomi József (1)
Fazekasok összeírása, 1895. Prosznyákfa (Pártosfalva)
Gerőházán: Farkas József, Leposa Ádám, Pojbics Ádám, Pojbics József, Vörös Károly (5). **Jánosfán**: Albert Miklós, Janics Ádám, Krámpecz Ádám, Pojbics Pál, Varga Ferenc, ifj. Varga József, id. Varga József, Vörös János (8). **Berkeházán:** Frász András, Koltai Péter (2). **Prosznyákfán**: Balogh Ferenc, Gál Sándor, Grah Péter, Kovács József, Kovács István, Kercsmár János, Malacsics Ferenc, Pauker János, Vucskics János, Vucskics Lajos (10). **Kisfaludban**: Malacsics Ferenc (1). **Csekefán:** Balaicz József, Kakas Péter, Pojbics Ferenc, Vida János (4). **Szombatfán:** Bicsák József, Bicsák Pál, Németh József, id. Németh János, ifj. Németh János, Cseke Ferenc, Cseke József, Könye József, Nagy Sándor, Németh Ferenc, Németh József, Németh Mihály, Szakál János, Szép Kálmán, Tóth János, Tóth Sándor, Vörös Ferenc, Vörös János, Zsohár József (19). **Gödörházán**: Albert Pál, Szépe György, Szépe István, Tóth Lajos, Vass Gergely, id. Varga Mihály (6). **Veleméren**: Antal Ferenc, Antal József, Balaicz János, Balogh Ferenc, Balogh Sándor, Bicsák József, Bicsák Sándor, Bóth Ferenc, Bóth Gergely, Bóth Gergely, Bóth Lajos ,ifj. Bóth Pál, Gyenese Sándor, Jenise Sándor, Szakál József, Sebők János, Szobár József, Tóth Ferenc, Tóth József, Varga József, Vas János, Vass Ferenc, Vass János, Vass József, Vass József alsó, Vass Pál (30).
Statisztikai adatok
Kós Károly 1944-ben megjelent Züricvölgyi gerencsérség című tanulmánya 118. oldalán az idős fazekasok emlékezetre hagyatkozva megemlíti, hogy az 1880-as években Veleméren még 87, **Szentgyörgyvölgyön** pedig még **3** fazekas dolgozott. 1914 előtt **Kisszerdahelyen 12**, **Alsójánosfán 7**, Magyarszombatfán 32, Gödörházán 22, Veleméren 22 fazekas volt. Az 1944. évet közvetlenül megelőző időkben már jelentősen fogyott a számuk, kikérdezésre alapuló becslése szerint, Kisszerdahelyen 1, Magyarszombatfán 21, Gödörházán 10, Veleméren 11 fazekas működött. Kós megállapítása szerint míg Gödörházán 1910-ben a 22 mester 6 inast tartott, ez a szám 1944-re 10 inas nélküli fazekasra fogyatkozott. Dr. Hegedűs Ferencnek, a Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltárában őrzött irathagyatékában található szociográfiai felmérése szerint 1948-ban „*háziiparral*" fogalkozók közül Magyarszombatfán 14, Gödörházán 10, Velemérben 6, **Kercán 3, Kisszerdahelyen mindössze 1** „*gerencsér család*" élt, akik termékeiket a hagyományos módon cserekereskedelem útján értékesíteni tudták.
Az 1926. évi Mosse-féle címtárban szereplő iparengedéllyel rendelkező fazekasok
Magyarszombatfa
Bicsák Pál, Bicsák Pál „katona" ifj. Bicsák Pál, Cseke János, Cseke József György, Cseke Sándor fia, Czugh Miklós, Farkas István, Kovács József, Kovács Pál, Kovács Pál Dániel, Nagy Sándor, Németh János „kocán" Németh János, Németh János „takács", Németh József „alsó", Somogyi József, Tóth György, Vörös Ferenc (19)
Gödörháza
Gál Sándor, Könye Mihály, Mesits József, Póczek Sándor, Simon Sándor, id. Szépe József, ifj. Szépe József, Szépe Kálmán (8)
Velemér
Balogh Ferenc, öreg Balogh Ferenc, Bóth József, Bóth Lajos, Gergály János, Gyenese Sándor, Jankovits János, Könye Ferenc, Sebők Pál, Szakál József, öreg Vass Ferenc, Vas Imre, Vas János Illés, Vas János Mihály fia, Vas József, Vas József Ferenc fia, ifj. Vas Sándor, Vas József „külső", Vas Sándor „huszár" (22)
Szomoróc
Dukles Lajos, Papp Sábdor, Pongrácz József, Pongrácz Pál (4)
Domonkosfán: Kranyecz Dániel, Fazekas Sáncza Gábor (3), Senyeházán: Kluiber Antal (1), Őriszentpéteren: Bajomi József (1)

Források: Magyarország iparosainak és kereskedőinek czím- és lakjegyzéke, 1892. Szerk. Jekelfalussy József. Bp., 1892. 565. p. (Domonkosfa); Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára (továbbiakban: MNL VaML) Főispáni általános iratok 536/1904. A prosznyákfai fazekas tanműhely dokumentumai; *Nagy Zoltán:* Kézművesek a falvak magányában. = Vasi Szemle, 1986. 2. sz. 227., 236. p.; *Mosse Rudolf:* Magyarország kereskedelmi, ipari és mezőgazdasági címtára. Bp., 1924. Gödörháza 783., Magyarszombatfa 1038., Velemér 1487. p; *Kós Károly:* A züricvölgyi gerencsérség. = Dunántúli Szemle, 1944. 3-4. sz. 118–131. p., 5–6. sz. 208–218.p.; MNL VaML Dr. Hegedűs Ferenc irathagyatéka. 1. doboz. 38. kérdés: Hány család foglalkozik háziiparral: Gerencsérek 23. p. Összesen 33 család.

A céhszervezet megszűnte után több mint 22 évvel 1895-ben a Prosznyákfai (Pártosfalva) körjegyzőségi területen végrehajtott fazekas összeíráson kívül (Berkeháza, Csekefa, Gödörháza, Gerőháza, Jánosfa, Kisfalud, Prosznyákfa, Szombatfa, Velemér) a Tótkeresztúri körjegyzőség falvaiban (Mátyásdomb, Rátkalak, Őrfalu, Úriszék) élő „önálló *agyagiparosokat", összességében 94 főt vett számba. Péterfy Zoltán királyi iparfelügyelő Vas vármegye főispánjának tett 1899. évi jelentésében a céhszervezet felbomlása utáni állapotokat jellemezve fogalmazta meg álláspontját, ami egyezett a magyarországi közvélekedéssel „Itt nem egy kézműiparral, hanem pusztán e földművelő nép szabad óráiban űzött tevékenységével állunk szemben. Jelenleg ottan csak legkezdetlegesebb és kizárólag fazekat és bögréket készítenek, melyet messze Somogy és Baranya megyébe visznek és gabonáért cserébe adják." A fent közölt statisztikai adatokból jól látszik, hogy az egykori céhes törzsterület (Szentgyörgyvölgy, Szécsiszentlászló, Dobrafölde, Velemér, Gödörháza, Magyarszombatfa, Kisszerdahely) egy emberöltő alatt Kercával, Szomoróccal, Pártosfalvával, Csekefával, Alsójánosfával, Kisfaluddal, Gerőházával gyarapodva a „parasztfazekasok" száma jelentősen megszaporodott.*

8. táblázat: A Velemér-völgyi fazekasközpont jellemző jegyeit viselő évszámos, feliratos boroskorsók

Megnevezés	Őrzőhely	Gyűjtőhely	Készítés helye	Évszám	Készítő neve	Egyéb adat	Edény szájformája: szalag szájperem, keskeny szájperem kézzel összenyomot„csupos", kiöntőcsöves
Boroskorsó 1. t. 1a–b	DBSLM 69.4.1	**Szalafő**	„Gödörháza"	**1835**	csak évszáma van	évszáma a fül két oldalán	**szalag,** félfedeles
Boroskorsó	SZNM 1995.48.1	**Bajánsenye**	„Velemér környéke"	**1840**	csak évszáma van	plasztikus évszám az edény oldalán	**szalag,** félfedeles
Boroskorsó	KÓS, 1944. 217. p. 24. ábr. 28. sz.	**Magyarszombatfa**	„Magyarszombatfa"	**1848**	készítési évét csak szövegében említi	csak rajza van	**szalag,** félfedeles
Boroskorsó	Nagyházi Galéria és Aukciósház 237. aukció 2018. szeptember 26.	**„Nyugat-Magyarország"**		**1848**		évszámcsak a szövegben van	**szalag,** félfedeles
Boroskorsó	Nagyházi Galéria és Aukciósház 237. aukció 2018. szeptember 26. 95. p. 437. sz.	**Őrség**		19. sz. közepe		évbecslés	**szalag**, félfedeles
Boroskorsó 1. t. 2a–b	GM 55. 83. 1	**Szentgyörgyvölgy**	**Szentgyörgyvölgy**	**1867**	**Magay Antal** ∞ 1863 (27) szentgyörgyvölgyi	név és évszám félfedelén	*kiöntőcsöves,* ***szalag,*** félfedeles, három karéjosan kivágott
Boroskorsó 4. t. 1	GM 284/Népr. Fotó. Az edény nem került múzeumba, csak fotója van.	**Nemesnép**	Szentgyörgyvölgy (?)	**1869**	Fedólapján: Vivát, éljen a haza 1869.dik évbe készült január hó 18-án. Nyakán: Fliszár Ferenczé		**vékony kihajló** , félfedele háromkaréjosan kivágott,
Boroskorsó 1. t. 3a–b	NM 68.37.15	**Baglad**	**Szécsiszentlászló**	**1872**	**B F (Berzsán Ferenc)** ∞ 1844 (21) szécsiszentlászlói fazekas	monogram és évszám félfedelén	*kiöntőcsöves,* **vékony kihajló** , félfedelű, karéjosan kivágott
Boroskorsó 4. t. 2	magángyűjtemény	**Szentgyörgyvölgy**	Szentgyörgyvölgy (?)	**1876**	**CS ZS** (Cseke Zsigmond) 1848–ban, 1857-ben nincs Zsigmond keresztnevű fazekas	monogram és évszám félfedelén	letörött kiöntőcsöves, **szalag**, félfedeles
Boroskorsó 3. t. 1a–b	Nagyházi Galéria és Aukciósház 254. aukció 2020. március 4. 254. p. 798. sz.	**Őrség**	**Szerdahely**	**1879**	HD **(Horváth Dávid)** ∞ 1887-ben (25), szerdahelyi fazekas	karcolt évszám félfedelén, HD monogram talpba karcolt	**szalag, kiöntőcsöves,** félfedeles, peremén ujjbenyomásos szalagdisszel
Boroskorsó	SZNM 1981.11.8	**Budapest**	"Vas megye"	**1879**	csak évszáma van	festett évszám az edénytesten	**vékony kihajló,** félfedelén háromoldalról 1-1 ujjbenyomás
Boroskorsó 2. t. 1a–b	NM 54.26.73	**Magyarszombatfa**	**Gödörháza**	**1879**	Csak évszám van a félfedelen a készítő neve **(Szakál Sándor)** Kresz Mária 1953. évi gyűjtése alapján meghatározott.	1774-ben 3, 1860-ban 4 Szakál családnevű él Gödörházán, csak 1895-ben van 1 fazekas Veleméren	**szalag,** félfedelén karéjos kivágás
Boroskorsó 1. t. 4a–b	GM 55.93.1	**Szentgyörgyvölgy, Kógyár**	Szentgyörgyvölgy/ Magyarszombatfa	**1880**	**Cseke Sándor**	Szentgyörgyvölgyén 1848-ban 22 Cseke, Magyarszombatfán 1860-ban 11 Cseke nevű család él.	**vékony kihajló,** félfedele három kimetszett karéjjal
Boroskorsó 2. t. 2a–b	NM 71.68.19	**Gödörháza**	**Gödörháza**	1888	**Szakál Sándor**	név és évszám félfedelén	**galléros**, félfedele kimetszett, félfedele félkörben ujjbenyomásos.
Boroskorsó	SZNM 1983.32.94	**Szenterzsébet**		**1890**		csak évszáma van	**vékony kihajló,** félfedőjekimetszett
Boroskorsó 3. t. 2a–b	GML 86.1.30	**Szécsiszentlászló**	**Magyarszombatfa**	**1892**	**Ádámics** József	név és évszám félfedelén	**szalagperem,** szájperemen végig ujjbenyomásos szalagdisz
Boroskorsó 2. t. 3a–c	SM 74.24.42	**Magyarszombatfa**	**Gödörháza**	**1891**	**Szakál Sándor**	név és évszám félfedelén	**szalag,** félfedele karéjosan kimetszett

Külső máz színe	**Díszítő elem: edénytesten, félfedőn, fülön gombdísz**	**Függőleges ecsetes fehér engóbcsíkok, fröcskölés**	**Díszítő elem: kifogatás**	**Díszítő elem: abroncs**	**Díszítő elem: zöldág (rozmaring)**	**Egyéb díszítő elem: fakéssel karcolt vonal, „körbefutó pálca, vagy mazzag", belül fülerősítő „szegecselés", ujjbenyomás fül alatt, csigás fülvég**
zöld	nincs					
zöld	***félfedőn két gomb***, *fültetőn egy szögletes nagy „gomb"*					*füle alul csigába felhajló*
zöld	***félfedőn***					
zöld	nincs			***félfedőn*** *ujjbenyomásos sor*		
zöld	*fültetőn egy gomb*					**nyaka alatt körbefutó „mazzag" dísz**
zöld	**nyakán körben lapos gombsor** , *fül tetején, alján három–három gomb*		**kifogatott**	**nyakán ujjbenyomásos abroncs**		
barna	**hasán két sor gomb,** *fülén három tömött gombsor*					
zöld	**félfedelén körben 14 gomb**, *kiöntőcsövén kis gomb, fül tetején két gomb*	testén hat **függőleges** ecsetes vastag fehér engób**csík**				nyaka alatt körbefutó „mazzag" dísz
zöld	***nyakán körben kúpos gombok,*** *fül alatt három kúpos gomb, fültetőn szögletes gomb*			**vállán körbefutó ujjbenyomásos abroncs**		
zöld	*fül tetején két kúpos gyomb*		**kifogatott**	**kiöntőcsövén nyak felé elágazó három ujjbenyomásos szalag, testén három vízszintes ujjbenyomásos abroncs**		fül megerősítés szegecseléssel, ***fül oldalán két, alján három ujjbenyomás***
barna	nincs		**kifogatott**			**nyaka alatt körbefutó „mazzag" dísz** , alatta fakéses hármas karcolt csíkozás, **fül tetején-alján két–két ujjbenyomás**
zöld	**testén két sorban öt gomb,** *fül alatt négy gomb*	testén négy széles ecsetes **függőleges engóbcsík**				
zöld	**félfedelen körbe 10 gomb**, *fültetőn négy, alján négy gomb*				testén a kiöntő vonalában, de még a fül alatt is körbeérő vastag ecsettel festett **„leomló" zöld ágak, „rozmaringok"** sora	
zöld	**nyakán a kiöntő alatt három gomb**	testén hét széles ecsetes függőleges engóbcsík	**kifogatott**	**vállán körbefutó bevagdalt abroncs**		*fülvége alul csigába felhajló*
zöld	*fülén alul–felül három kúpos gomb*				nyakán mélyen bekarcolt **„zöld ágacska"**	vállán fakéssel bekarcolt három mély, körbefutó dísz
sötétbarna	*fül tetején egy gomb, fül alatt három gomb*					vállán fakéssel bekarcolt körbefutó vonal hózt hullámvonal dísz
zöld	**nyakán a kiöntő alatt három gomb**, *fül alján 2 gomb*	testén öt széles ecsetes **függőleges fehér engóbcsík**, a fül alatt is egy rövid, háromágú csík	**kifogatott**			***nyakán körbefutó „mazzag" dísz*** , *fülvége alul csigában felhajló*

Megnevezés	Őrzőhely	Gyűjtőhely	Készítés helye	Évszám	Készítő neve	Egyéb adat	Edény szájformája: szalag szájperem, keskeny szájperem kézzel összenyomot„csupos”, kiöntőcsöves
Boroskorsó	SZNM 1974.28.6	**Gödörháza**	**„Gödörháza”**	**1901**	**Tóth György**	név és évszám félfedelén	**vékony,** félfedeles
Boroskorsó	SM 2011.4.4	**Magyarszombatfa**	**Magyarszombatfa**	**1903**	**Könye József**	fedelén karcolt évszám, testén restett név	**szalag,** félfedeles
Boroskorsó 4. t. 3–4	SM 58.177.1	**Kondorfa**	**„Az lakása pedig veleméri”**	**1903**	**„Csináltam én Nekeresd a neve(m)”**	nyakán a szövegben keretezetten, ecsettel festett 1903-as évszám	**szalag**
Boroskorsó 3. t. 3a–b	NM 71.68.38	**Gödörháza**	**Gödörháza**	**1905**	**„Készítette Szépe József”** Kresz Mária gyűjtési adata szerint	1895-ben Gödörházán Szépe György és Szépe István fazekasok	**szalag,** félfedele íves, körbefutó ujjbenyomásos
Boroskorsó 4. t. 5	SM 74.22.30	**Magyarszombatfa**	**Velemér**	**1905**	**Bicsák Sándor**	1895-ben Veleméren él	**szalag,** félfedele íves, félfedél külső peremén ujjbenyomásos
Boroskorsó	SZNM 1874.28.7	**Gödörháza**	**Gödörháza**	**1909**	csak évszáma van	festett évszám félfedelén	**vékony kihajló** , félfedeles
Boroskorsó 4. t. 7	NM 54.26.47	**Magyarszombatfa**	**Magyarszombatfa**	**1909**	**Horváth Sándor**	fedelén karcolt évszám és név	**széles szalag,** alján pálcadísszel kihangsúlyozott, félfedelén karéjos metszésű, félfedele félkörben négyzetrácsos pecsétsor
Boroskorsó 3. t. 4a–b	NM 54.26.48	**Magyarszombatfa**	**Magyarszombatfa**	1920 k.	**H (Horváth Sándor)**	fedelén karcolt „H”	**széles szalag,** félfedele íves metszésű
Boroskorsó 4. t. 7	NM 67.142.21	**Magyarszombatfa**	**Magyarszombatfa**	**1925**	**NF (Németh Ferenc)**	félfedelén karcolt NF monogram és évszám	**széles szalag**, félfedele íves metszésű
Boroskorsó 4. t. 8	SM 74.22.31	**Magyarszombatfa**	**Magyarszombatfa**	**1925**	**Zsohár Dániel**	félfedelén karcolt név és évszám	**szalag,** félfedelén karéjos kivágás, félfedél szegélye körbe ujjbenyomásos
Boroskorsó	GML sz. n.	**Szécsiszentlászló**	**Szécsiszentlászló**	19. sz. közepe	Vida Ferenc Szécsi Szent László	1848. évi összeírásban 20 éves	**vékony visszahajló perem**, félfedeles, belső peremén ujjbenyomásos
Boroskorsó	GML sz. n.			**1926**			**szalag**, félfedelén karéjos kivágás **peremén gombdíszsor**
Boroskorsó	Nagyházi Galéria és Aukcióház 228. aukció 2017. október 4. 157. p. 828. sz.	**ismeretlen**	Névazonosság okán Magyarszombatfa vagy Velemér	Kb: 1880–1930	**Bicsák Ferenc**	félfedelén ecsettel festett név	**széles szalag,** alján pálcadísszel kihangsúlyozott, félfedele karéjos kivágású, **félfedele külső szegélyén 15 gomb**

Forrás: *Vérebélyi Kincső:* Nép–Ipar–Művészet. Debrecen, 2019. 336 p. (Studia Folkloristica et Ethnographica; 73.) 5. fejezet: Korok és szakaszok a népművészetben 111–133 p., Stíluselem 122. p. **Megjegyzés:** Kövérrel szedett minden olyan tárgyra vonatkozó adat, amely az edény nevét, gyűjtéshelyét, készítési idejét, készítő személyét illeti, ha azok minden tekintetben helytállóak. A boroskorsók díszítőelemei sorában a különféle – kövér, félkövér, döntött félkövér, döntött, döntött alákúzott – jelzések az egyes elemek vízuális szétválasztását, az összefüggések jobb megértését szolgálják. A táblázatban közölt boroskorsókból képtáblákba szerkesztett válogatást adunk közre az itt feltüntetett típusok figyelembe vételével. **Rövidítések:** NM = Néprajzi Múzeum Budapest ; SZNM = Szabadtéri Néprajzi Múzeum Szentendre; GM = Göcseji Múzeum Zalaegerszeg; SM = Savaria Múzeum Szombathely; GML = Galéria Múzeum Lendva; DBSLM = Dr. Batthyány-Strattmann László Múzeum Körmend ; Nagyházi = Nagyházi Galéria és Aukcióház katalógusa. 1 t. 1a–b = Képtáblák fényképenkénti számozása.
A bemutatott edények alakja nagymértékben megegyezik, jellemző vonásuk a keskeny talp, öblös has, karcsú nyak, kihajló vagy szalagdíszes szájperem, gyúrt fül. Magasságuk 26 cm-től 37 cm-ig változó, általában 31–34 cm nagyságúak. Jeles, ünnepi használatúak voltak, esküvőkön, pasztitákon bort tartottak, szolgáltak fel bennük. Díszítésük emelte a rendezvény fényét, erősítette a gazda presztizsét. A rajtuk lévő évszám és névfelírás a kivételes alkalmat szolgálta, mutatva a használó és készítő közötti közeli rokoni, vagy baráti kapcsolatot. Ezek az edények általában a gyűjtés helyén készültek, vagy ahhoz közeli településen, jelezve az ismeretségi, vagy megrendelői kört. Az edényeken legfeljebb nyolc technikai elem: szájperem kiképzése, karéjosan metszett szájtakaró félfedél, „mazzag” dísz, ujjbenyomásos vagy vagdalt abroncs, gombdíszek az edénytesten, fülön, félfedélen; kifogatás, szegecselt fül, kiöntőcső és négy díszítőelem : színes ólommáz, fehér engóbbal való pamaccsal történő függőleges csíkozás, ecsettel festett függőleges zöldág–rozmaring , engóbbal való fröcskölés szerepel mindössze. Találó az a megfogalmazás, amely szerint „*a paraszti használatban ismert tárgyfélék kivitelezése során különféle stíluselemek torlódnak össze eléggé leegyszerűsített formában*” *ami a mi borosedényeinkre is igaz.*

Külső máz színe	**Díszítő elem: edénytesten, félfedőn, fülön gombdísz**	**Függőleges ecsetes fehér engóbcsíkok, fröcsköléss**	**Díszítő elem: kifogatás**	**Díszítő elem: abroncs**	**Díszítő elem: zöldág (rozmaring)**	**Egyéb díszítő elem: fakéssel karcolt vonal, „körbefutó pálca, vagy mazzag", belül fülerősítő „szegecselés", ujjbenyomás fül alatt, csigás fülvég**
zöld	*fül tetején egy, fül alatt négy gomb*		**kifogatott**			**nyakán körbefutó „mazzag" dísz**
zöld	*fülközépen egy nagy gomb, fül alatt négy kisebb gomb*		**kifogatott**			**nyakán körbefutó „ mazzag" dísz**
vörös földfesték felett színtelen máz, fehér engóbos festés	nincs		**kifogatott**		szájkiöntől a talpig, talptól fül aljáig terjedő széles ecsettel festett **rozmaringok**	**Álló szalagperemén öt–öt függőleges fehér engóbcsíkozás, a nyakon, a kiöntője alatt és fülközelben rozmaringágak, fél oldalát betöltő ecsettel írt kusza szöveg, másik oldalon két „ virágcsokor".**
sárga máz, zöld máz alatt fehér engóbfestés	fül tetején–alján, szájcsücsöknél egy–egy gomb			**hasán körbefutó bevagdalt abroncs**	függőleges engóbcsíkozás mellett szájperemtől talpig érő ecsettel festett	fülfemegerősítés „szegecseléssel"
zöld	fülén felül egy, oldalt kettő, alul négy gomb		**kifogatott**	**vállán körbefutó bevagdalt abroncs**		
színtelen máz	fülén felül egy, alul három gomb				nyakán körbe barna engóbbal festett **rozmaringok sora**	**Redukált égetésű, „hasa hullámvonalas mintázatú" barna, fehér engóbbal vizszintesen csíkozott, barnával csapkodott, színtelennel mázolt.**
vörös földfesték felett színtelen máz	*fül alatt három gomb, fül tetején négyzetrácsos pecsét*	edénytesten fehér **engóbfröcsköl és**	**kifogatott**			
vörös földfesték felett színtelen máz, fehér engóbos festés	**félfedelén négy gomb**, *fül tetején egy, alján két gomb*	**edénytesten függőleges, fehér engóbbal ecsettel, „pamaccsal" festett hat „leveles szár"**				belül fülerősítő „szegecselés"
vörös földfesték felett színtelen máz, fehér engóbos festés	**nyaka alatt három gomb, *félfedelén öt gomb,*** fül két oldalán egy–egy gomb, alján három gomb	edénytesten **függőleges**, ecsettel festett széles fehér engób **csíkozás**	**kifogatott**			
zöldessárga	nincs		**kifogatott**		hasától a nyakig körben **rozmaring ágakkal** díszített	redukciós égetés, hason körbefutó ecsetes csíkozás, *„tojássorminta"*
barnás sárga	**félfedélen négy kúpos gomb**					fülén felül kettő, alul három ujjbenyomás
	füle oldalán egy–egy gomb, alján három gomb					nyakig fehér, talptól nyakig vörös engóbba mártott
zöld	*fülén felül egy, alul két gomb*			**hasán körbefutó ujjbenyomásos abroncs**	nyakán és hasán függőlegesen álló, **fehér engóbbal ecsettel festett négy–négy rozmaring**	

Az egyszerű díszítési mód kialakulásában és három nemzedéken keresztüli megőrzésében a református lakosság puritanizmusa, a 19. századot jellemző egyszerű ácsolt bútorokkal berendezett lakóterek és a füstöskonyhák ingerszegény belvilága is szerepet játszhatott. Az évszámos edények lokális stílusjegyei azonban nem egységesek, és egyes elemei időbeli eltérést is mutatnak. Mindezek jól tanulmányozhatók az e célból kiválasztott boroskorsók képtábláikba rendezett darabjain. A szalagos, vagy kihajló szájperemű edények nagyobb történeti távlat felé mutatnak, a kiöntőcsöves edények párhuzamait a Balkánon–Mediterráneumban kereshetjük. Az edények nyakát díszítő „mazzagdísszel" hasonló boroskorsókon a 17. század közepéig nyomonkövethetők. Az ólommázak közül a zöld a régmúltat képviseli a barnával együtt, de a sárga, vagy az átlátszó máz alatt vörösfölddel megöntött edény már a 20. század hajnalának ízlésvilágát tükrözi. Az edénytesten megjelenő cérnavékonyságú ferde barázdák: a kifogatás egyszerre utalnak az edényfal helyes és célszerű, mesteri megmunkálására és az ebben rejlő esztétikai értékre. 18. századi hagyományokat tükröz az ujjbenyomásos abroncsok kedvelése, s vele egyidős lehet a gombdíszek szeretete, olykori tobzódása. Az edények függőleges csíkozása is a régi céhes időket idézi fel, de a kultikus zöld ág, vagy rozmaring térhódítása csupán 1880-tól követhető nyomon.

Céhek korában kétféle szájperem, egységes zöld máz (1835–1880)

1a–b Boroskorsó 1835 „Gödörháza” (Veleméri-völgy) DBSLM 69.4.1

2a–b Boroskorsó 1867 Szentgyörgyvölgye Ns Magay Antal GM 55.83.1

3a–b Boroskorsó 1872 Szécsiszentlászló BF (Berzsán Ferenc) NM 68.37.15

4a–b Boroskorsó 1880 Szentgyörgyvölgye Cseke Sándor GM 55.93.1

1a–b Boroskorsó 1879 Gödörháza Szakál Sándor NM 54.26.73

2a–c Boroskorsó 1888 Gödörháza Szakál Sándor NM 71. 68. 19

3a–c Boroskorsó 1891 Gödörháza Szakál Sándor SM 74.24.42

Azonos funkció, különböző máz (1879–1909)

1a–b Zöld mázas boroskorsó 1879 Szerdahely HD (Horváth Dávid) Nagyházi 2020.03.798.

2a–b Barna mázas boroskorsó 1892 Szombatfa Adamics József GML 86.1.30

3a–b Sárga mázas boroskorsó 1905 Gödörháza Szépe József NM 71.68.38

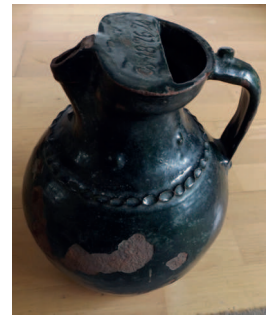

4a–b Vörös öntőföld felett színtelennel mázalt boroskorsó 1909 körül Magyarszombatfa NM 54.26.48

Technikai és díszítőelemek együttes jelenléte – máz, gombdísz, abroncs, kifogatás, csíkozás, fröcskölés, ecsettel festett írás, rozmaring – (1869–1925)

1 boroskorsó 1869 Szentgyörgyvölgy
GM 284/Néprajz

2 boroskorsó 1876 Szentgyörgyvölgy CS ZS
Balázs József gyűjteménye

3 boroskorsó 1903 Velemér SM 58. 177,1

4 boroskorsó 1903 ua. másik oldala

5 boroskorsó 1905 Velemér
Bicsák Sándor SM 74.22.30

6 boroskorsó 1909 Magyarszombatfa
Horváth Sándor NM 54.26.47

7 boroskorsó 1925 Magyarszombatfa Németh Ferenc
NM 67.142.21

8 boroskorsó 1925 Magyarszombatfa
Zsohár Dániel SM 74. 22. 31

TÓTH CSABA

VASVÁR ÉS A HEGYHÁT A KÉPZŐMŰVÉSZETBEN

1. rész

„kontinensnyi álmok vesztőhelye,
őrizz meg magadnak,
mint szúrós növényét a kert.”[1]

Nagy Gáspár emlékére

Közmondásunk szerint, aki a kicsit nem becsüli, a nagyot nem érdemli. Saját képzőművészetünkhöz való viszonyulásunkban sokszor felrémlik e régi népi bölcsességünk. Az eltelt évtizedekben sokszor hangzott el, írták le, hogy a vidéki Magyarország képzőművészete – és benne a Vas megyei is – nem mérvadó, mivel alapvetően provinciális jelenségek egyvelege, aminek érték-meghatározója a mindenkori művészeti centrumokhoz való viszonytól függ. E központokban pedig az elmúlt 100 év során mindig a modernitáshoz való alkalmazkodás jelentette a kiindulási pontot.[2] Hogy ebből adódóan milyen kontraszelekciós mechanizmusok keletkeztek az utóbbi évszázad és a kortárs képzőművészetében, az erre a kérdésre adott válasz nem a mostani írásunk feladata, érinőlegesen mégis foglalkoznunk kell vele.[3]

A modernitás térhódításának, a „megtagadás kultúrájának”,[4] a pozitív diszkriminációra épülő gyakorlata, és ki nem mondott törvényre emelése, súlyos válságba sodorta a képzőművészetet és művészettörténetet, mivel az avantgárd irányzatok leigázták, illetve negligálták

1 *Nagy Gáspár:* Zónaidő. Bp., 1995. 9. p. a „Forduló év” című vers részlete.

2 A modernitás legtökéletesebb meghatározását Buji Ferenc adta: „*A modernitás számára a végső forrás nem Isten, hanem szükségképpen Isten ellentéte: a semmi… Istennek, mint abszolút létteljességnek az ellentéte az abszolút léthiány: a semmi. A semmi, ami – per definitionem – nincs. Márpedig ahogy Isten, mint legfőbb érték rányomja a bélyegét mindenre, épp így nyomja rá a maga bélyegét mindenre az abszolút értékhiány, a semmi is. Mivel a modernitás istene a Semmi, ezért a modern-posztmodern ember, hűségesen istenéhez, minden értéket a maga hite és isteneszméje elleni támadásként értelmez.*” *Buji Ferenc:* Te is fiam, Nietzsche? = Életünk, 2015. 9. sz. (továbbiakban: Buji, 2019.) 18. p. Így, a progresszió minden múltbeli értéket gátlástalanul felszámol. Buji, 2019. 23. p.

3 A fontos kérdést Julien Benda 1927-ben megjelent könyvében fogalmazta meg. A magyar változat évekkel később látott napvilágot. *Benda, Julien:* Az írástudók árulása. Babits Mihály tanulmányával. Bev., ford. Rónai Mihály András. Bp., 1945. 370 p. (Politikai remekírók tára;1.) Azonban ennél tovább kell mennünk, igazában az írástudók, az értelmiség árulásánál sokkal lényegibb kérdés, az elit árulása, amit polgári- és proletár forradalmakat követő elitcsere következménye. A monarchikus elit még tudatában volt az isteni lét törvényeinek, az ateista elit számára azonban ez már semmit nem jelent, csak a hatalom és pénz megszerzése a fontos.

4 Scruton kifejezése. *Pásztor Péter:* „A közös nézeteknél erősebb kötelékek” Beszélgetés Sir Roger Scrutonnal. = Országút, 2020. 1. sz. 15. p.

a korábbi korok művészetét.[5] Ez az utóbbi 100 évben lezajló folyamat globális legitimizációs válságot idézett elő művészetben, és emiatt elérkeztünk a képzőművészet „burnout", kiégési állapotába. A nyugati művészetben ez az irreverzibilis folyamat a hegemóniára törő, mindig anarchista stratégiát gyakorló avantgárd célkitűzése volt, amelyet az első, klasszikus korszakában baloldali-, majd a második neoavantgárd, transzavantgárd és posztmodern időszakában liberális ideológiák offenzív támogatásával hajtott, illetve hajt végre.[6] A „múltat végképp eltörölni" megveszekedett szándéka egy tőről fakad, amit úgy hívnak, hogy felvilágosodás.

A művészet társadalmasítása, annak eltűnését eredményezte – mindenki lehet művész, minden lehet művészet[7] –, ugyanis ez az utópista, képromboló törekvés nem számolt a művészet szakrális eredetével, egyáltalán az ember szakrális gyökérzetével, és az azt meghatározó antropomorf entitással.[8] Tudatosan negligálta Heidegger lakonikus tömörségű axiómáját: „*A mű mű marad, míg Isten nem hagyja el azt.*"[9]

A kép kultikus tárgy, eszköz, az Isten-dicsőítés mindenkori misztériumának szerves része. Az európai keresztény civilizáció a reformációig ennek teljes tudatában is volt, a II. Vatikáni Zsinatig a világ katolikus fele úgyszintén, utána azonban ott is megfigyelhető az elidegenülés ettől a képfunkciótól, ennek következtében a képrombolás általánossá válhatott az élet minden szintjén.[10]

5 A témában alapműnek számít *Sedlmayr, Hans:* A modern művészet bálványai. Ford. Terényi István. Bp., 1960. 142 p. (Studium Könyvek; 22.)

6 Az 1939-ben megfogalmazott Greenberg-doktrína így hangzott: „*A figuratív festészet halott, kimerítette kifejezéstárát, és az általa korábban betöltött ábrázolási funkciót a fényképezés, és a film vette át. Bármilyen további kísérletezés a figuratív festészettel ezért szükségképpen giccset fog eredményezni, vagyis olyan művészetet, amelynek nincs semmiféle önálló üzenete, amelyben minden hatás másolt és minden érzelem hamis. Az igazi művészetnek az avantgárdhoz kell tartoznia, amely szakít a figuratív hagyománnyal…*" Ez a greenbergi doktrína máig érvényben van. *Scruton, Roger*: A szépről. Ford. Orosz István. Bp., 2020. 198. p. (Parts pro toto) Ezen művészeti irányzatok ideológia távvezérlése teljesen lerombolta a képzőművészetet, pedig már a múlt század 60-as éveiben Daniel Bell figyelmeztetett: „*az ideológia, mely egykor a cselekvéshez vezető út volt, mára zsákutcává vált*." *Sim, Stuart:* Derrida és a történelem vége. Ford. Sudár Balázs. Pécs, 2002. 15. p. (Posztmodern találkozások)

7 A felvilágosodás, ami elpusztította a fényt, a transzcendenst, az Istent, a Napot, ami körül az emberi jelenség maprendszere évezredeken keresztül keringett. Csoda, hogy ezután minden szétesett és elsötétült?

8 Lásd *Belting, Hans:* Kép és kultusz. A kép története a művészet korszaka előtt. Ford. Schulz Katalin, Sajó Tamás. Bp., 2000. XXII, 685 p. A nyugati kultúra szentségtelenítése, kereszténytelenítése, a kereszténység szekularizálásával függ össze, és félezer éves történet. A 20. századi absztrakció csak pont e folyamat végén, mert addig még képben megidézte a művészet a világot, ami körülvette, addig megnevezte azt, mint a szavak mágiája. A fotográfia technikai képalkotása ezt a mágikus viszonyt szüntette meg – „*Mától kezdve a festészet, sajnos halott*" Delaroche-t idézi *Pirchan, Emil:* Művészek műhelytitkai. Két évezred festőinek, szobrászainak és építészeinek életéről, munkájáról, szerelméről és haláláról. Ford., magyar művészettörténeti adatokkal kieg. Szalai Sándor. Bp., 1945. 16. p., amikor az meglátta az első daguerrotypiát – és ebből indult az absztrakció zsákutcája, amikor a képzőművészet immár fogalmakkal és nem a mágia alapjaival, a képekkel (metafora) apellál. Így veszítette el a képzőművészet a metanyelvét. Tintoretto még így köszönt el szeretteitől halálos ágyán: „*A festészet nemes és erkölcsi cselekedet*".

9 *Heidegger, Martin:* A műalkotás eredete. Szerk. Bart István; ford. Bacsó Béla. Bp., 1988. 70. p. (Mérleg) Heidegger akkor is használja az Isten fogalmat, ha nem is hisz benne.

10 Az ókori, középkori, újkori és legújabb kori képromboló mozgalmak közös szellemi hátterét először egy Vas vármegyei szerző foglalta össze. *Végh Gyula:* A képrombolók. Kultúrtörténeti tanulmány. Bp., 1915. 157 p. Verebi Végh Gyula ebben elsőként a futurizmust is a képromboló mozgalmakhoz sorolta, aminek jelentőségét Lyka Károly is észrevette, amikor könyvről méltató recenziót írt. *Lyka Károly:* A képrombolók. = Művészet, 1915. 2. sz. 121–138. p. Tulajdonképpen az absztrakt művészet is a képrombolás egy újabb fázisát jelentette.

Az utóbbi 100 évben a képzőművészet a természettől is elfordult, egyfolytában megvetve, lenézve, sőt megalázva azt, követve az ipari-, technikai civilizáció természetrombolását, kirablását. Ahogy ismét csak Heidegger megállapította: „*Az újkori ember nem szemléli a világot, hanem hatalma alá vonja.*”[11]

A tájkép műfaja is oly mértékben devalválódott, hogy mára már nem is tanítják a közoktatástól a felsőoktatásig.[12] Pedig a tájkép, mint arra Georg Simmel mutatott rá, „*világképünk kialakulásának végső alapja*”, egy „*darab átmenő állomása a lét mindenek fölött uralkodó erőnek.*”[13] A tájkép a létezés antropomorf értelmezése, az embert körülvevő világ visszatükrözése.

A művészetnek ebben a mai pszeudo korszakában gyakorlatilag indexre került a tájkép, amin azért nem lehet csodálkozni, mert még soha nem éltünk annyira cenzúrázott világban, mint ma. (József Attila egy lélegzetvételnyi idő alatt ebbe belehalna.) Ennek következtében egy kihalt képzőművészeti műfajjá vált a tájkép, mint általában a táblakép. Ma már kicsit úgy tekintünk mindkettőre, mint a dinoszauruszokra.[14] A hagyományos képformák, így a tájkép is korunk népművészetévé vált, ahol még tovább él az elit által már elvetett képszemlélet, az ember és a természet kapcsolatának legadekváltabb kifejezője.[15]

Ez a tanulmány mégis ezzel foglalkozik, azon belül is annak egy eddig elég mostohán kezelt tájegységével, Vasvárral és környékével.[16] Témánk soha nem kutatott, és emiatt nem ismert világ. Miként örökítette meg a 20. századi és a jelen képzőművészete ezt a nyugatdunántúli kis régiót, amit Vasi Hegyhátnak hívunk, és annak egykori és mai közigazgatási, kulturális és gazdasági központját, Vasvárt – „*A vármegye egyik legszebb fekvésű községe… a hegyhát lankás lejtőjén, hét dombra épült. Valamikor szabad királyi város volt, a megye*

11 *Nyíri Tamás:* Az ember a világban. Bp., 1981. 191. p. A mai művészet nem szemléli a világot, hanem hatalma alá vonja. Egy természeti képpel élve, a modernitás tarvágást végzett, tőben vágta el korábbi kulturális gyökérzetétől a nyugati civilizáció erdőit.

12 Így lett ebben a hiátusban fontos szerepe pl. a Gyulai Nyári Művésztelepnek, és így tekinthető ritka kivételnek a szerző által 8. éve vezetett Vasszécsenyi Plein Air Művésztelep és 2014-től a Vasvári Alkotótábor.

13 *Simmel, Georg:* Velence, Firenze, Róma. Művészetelméleti írások. Ford. Berényi Gábor. Bp., 1990. (továbbiakban: Simmel, 1990.) 100., 105. p. (Világváros) „*A művész a közvetlenül adott világ kaotikus áramlatából és végtelenjéből kiemel egyetlen részt, ezt egységként fogja fel és formálja meg, amely önmagában találja meg értelmét, elmetszvén a világhoz kapcsolódó szálakat, hogy azokat saját középpontjában ismét összekösse.*” Simmel, 1990. 102. p.

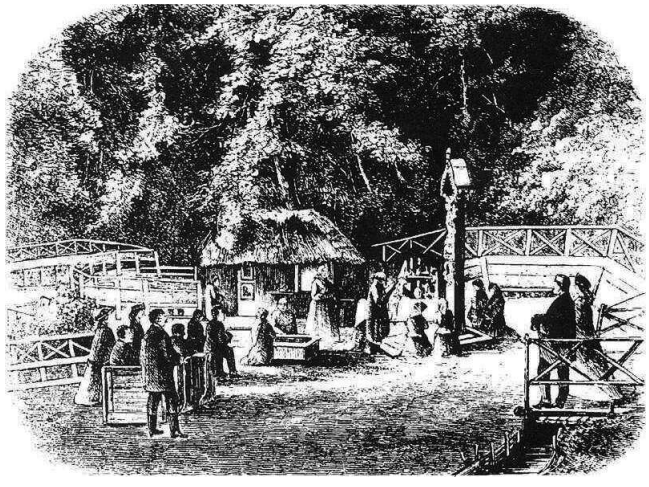
14 Ebben az a legszomorúbb, hogy az a lelki béke, és harmóniavágy, ami a tájképben évszázadokon keresztül megfogalmazódott, szinte egy–két nemzedék alatt mintha kiveszett volna az emberből.

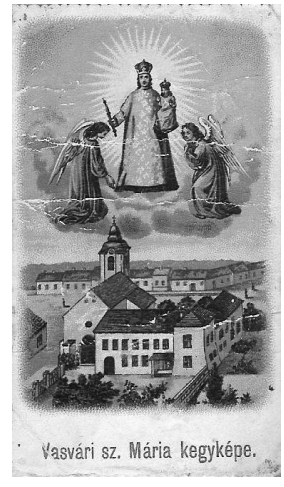
15 A hagyományos képformák populizmusa egy külön írás tárgyát képezi.

16 A népszerűsítő és idegenforgalmi szempontból kiadott művek *Reismann János – Weöres Sándor:* Savaria földjén. Fotóalbum. Bp., 1967. 13 p., 89 t..; Vas megye. Szerk. Bács Gyula; fotózta Tóth Imre. Bp., 1973. 141 p. (Panoráma Képeskönyvek); *Tüskés Tibor:* Nyugati kapu. Bp., 1981. 292 p. (Ezerszínű Magyarország); Vas. Összeáll. Rácz János. Bp., 1986. 146 p. (Magyarország megyéi); Vas megye építészete. Szerk. Boda László, Gácsy József. Szombathely, 1998. 114 p. – egyike sem foglalkozik Vasvárral és a Vasi Hegyháttal. Azért vannak kivételek is. Ilyen pl. *C. Harrach Erzsébet – Kiss Gyula:* Vasi műemlékek. Településtörténet, építészettörténet, művelődéstörténet. Szombathely, 1983. 596 p.; *Kozma Gábor:* Vas megyei barangolások. Szombathely, 1988. 192 p.; *Csiszár Károly:* Vas megye idegenforgalmi értékei. Szombathely, 1993. 80 p. Az igazán hasznos könyv ebben a témában viszont: A Vasi-hegyhát. Kalauz turistáknak és természetbarátoknak. Szerk. Boda László, Orbán Róbert. Szombathely, 2000. 184 p.; *Mészáros T. László:* Szeretettel vár Vasvár és a Vasi Hegyhát. [Söjtör], 2009. 96 p. (Szeretettel vár; 45.); *Zágorhidi Czigány Balázs – Kovács Géza:* Egy felfedezésre váró táj. Vasvár és a Hegyhát. Szombathely, 2011. 71 p.; A velünk élő örökség. Kulturális gazdagságunk a Vasi Hegyháton. Összeáll. Kámán István. Oszkó, 2012. 50 p.

és a káptalan székhelye."[17] –, azt a települést (1986-tól újra város), ami napjainkban ismét felértékelődik a térség infrastrukturális és turisztikai fejlesztéseinek következtében.[18]

Vasvár első képzőművészeti ábrázolása a Vasárnapi Újságban jelent meg a Szentkútról, amelyen a zsuppfedeles remeteház látható zarándokokkal.[19]

1. kép – Vasvári Szentkút, 19. század második fele; 2. kép – Vasvári szentkép, 19. század vége

Ezt követi a Domonkos-rendi templom madártávlatból készült rajza, aminek a hátterében, az ebben az időben nagyközség státuszú település épületei fölött, térdelő angyalok közt a felhők fölött lebegő, az 1700 évekből való Szűz Mária-kegyszobor látható. Alkotója ismeretlen.[20] Az első két alkotás tehát a település búcsújáró, kegytemplomi státuszával függ össze, ami a későbbiekben még többször megismétlődik.

17 *Dezső Lipót:* Az én szülőföldem. Két szentgotthárdi fiú barangolása Vasmegyében. Szombathely, 1930. (továbbiakban: Dezső, 1930.) 106. p.

18 Itt felvetődik a mindig szőnyeg alá söpört kérdés, milyen viszonyban van a vidék és a főváros képzőművészetének helyzete hazánkban? Kézenfekvő a jéghegy metaforát megidézni ehhez, mivel a jéghegy csúcsa, a centrum, a víz alatti rész pedig a periféria, ami soha nem látható és soha nem kerül felszínre. Mégis ez hordozza, tartja el a centrum kiemelkedő és ismert részét. Művészettörténeti kutatások, és az ebből fakadó kanonizáció csak erről a látható részről szólnak, viszont József Attila óta tudjuk, mindeközben „*hallgat a mély*". Ez a tanulmány is egy ilyen mélyrétegi kutatás, néhány kivételtől eltekintve művészettörténetünk számára anonim személyek – akik legtöbbje rajztanár – munkáiról, műveiről szól. Ahogy Keresztelő Szent János mondotta: „*Ezekből a kövekből is tud az Isten Ábrahámnak fiakat támasztani*." (Mt.3.10)

19 Szent-kut (Vasban). = Vasárnapi Újság,1867. ápr. 28. 201. p. A képet *Bálint Sándor – Barna Gábor:* Búcsújáró magyarok. A magyarországi búcsújárás története és néprajza. Bp., 1994. (továbbiakban: Bálint – Barna, 1994.) 215. p. is közli. A vasvári domonkosokhoz köthető a Szent Vér-ereklye, amihez 1500. június 27-én VI. Sándor pápa búcsút engedélyezett. Ezután 32 évig töretlen a Szent Vér-tisztelet Vasváron. Bálint – Barna, 1994. 68. p. A Mária-tisztelet is a 16. századra nyúlik vissza. „*A legenda szerint, amikor a közelgő törökök elől a szerzetesek menekülni kényszerültek, egyikük elbúcsúzott a templom Mária szobrától, az megszólalt s megkérte a barátot, hogy vigye magával. A szerzetes a közeli erdőben, egy tölgyfa odvába rejtette el. A veszedelem elmúltával a környék lakói visszatértek, ám a szobrot nem találták. A fát kivágták, a helyén forrás fakadt, melynek víztükrében megjelent a szobor, de valahányszor ki akarták emelni, eltűnt. A szent helyen kápolnát emeltek a Rózsafüzér Királynéjának tiszteletére.*" *Bartók István:* Mennyek Királynője. Bp., 2005. 152. p. (Paletta)

20 Vasvár bucsujáróhely. Vasvár, 1918. 16. p. A szentkép a szerző tulajdonában. Lásd még http://bucsujaras.hu/vasvar/ (Megtekintve: 2020. november 20.)

Soproni Horváth József (1891–1961) vasvári látképének keletkezéséről csak feltételes módban beszélhetünk. Azon a nyáron készült, amikor a nagybányai (ma: Baia Mare, Románia) művésztelepen is dolgozott Réti Istvánnál, a háború kitörésekor ő is megkapta a katonai behívót. Soproni Horvát József apja a székeskáptalan kemenesszentpéteri uradalmának gazdatisztjeként, hivatalos útjai során gyakran megfordult a vasvári uradalomban. Valószínű, hogy egy ilyen 1914. évi út alkalmával elkísérte fia is, aki ekkor festette ezt a látképet, amivel valójában először kötötte össze Nagybányát Vasvárral, abban az értelemben, hogy meglátta a település fekvésében rejlő, Nagybányáéhoz hasonló festői értékeket. Jó helyismerettel kellett, hogy rendelkezzen, mivel nagyjából a mai kilátó helyéről festette meg a várospanorámát.

A kép nincs szignózva, csupán dátumozva, ami még egy pályakezdő művész szerénységére vall. A hátoldalán egy soproni cédula található, innét került valamikor Pécsre, ahonnan Gergye Rezső, a Nagy Gáspár Kulturális Központ igazgatója vásárolta meg az intézmény számára 2009-ben és így vált jelképesen a később átadott Békeház Képzőművészeti Gyűjteményének „alapkövévé", valamint a szintén később induló Vasvári Alkotótáborok „iniciáléjává", megalapozójává.[21]

Biczó Ilona (1886–1970) Vasvári búcsút ábrázoló grafikája könyvillusztráció, férjének, Fábián Gyulának (1884–1955) „Gábor diák" című regényéhez készült.[22] Biczó Ilona nőként az elsők között kapott rajztanári diplomát Magyarországon. Fiatal házasokként költöztek Sárvárra 1911-ben, mindketten itt kaptak tanári állást, majd 1917-től Szombathelyen éltek halálukig. 1948-tól, az előző rendszerváltástól, mindketten teljes mellőzöttségben élték le életüket. Fábián Gyulának bezúzták nagyszerű regényeit, kiállításokon egyikük sem szerepelt többet.[23]

Biczó Ilona kiváló grafikus volt, férjének több regényét is illusztrálta. Habár a regény a török időkben játszódik, az illusztráción az 1910-ben épült Rózsafüzér királynéja tiszteletére épült szentkúti kápolnát látjuk, előtte a csodatévő forrással, zarándokokkal és a főhőssel. Fábián Gyula gyakorlatilag polihisztornak tekinthető, írói tevékenysége mellett festett, grafikákat, kerámia plasztikákat készített, fotózott, néprajzi gyűjtőmunkát végzett, Biczó Ilonával együtt dolgoztak Malonyai Dezső ötkötetes „A magyar nép művészete" című monumentális munkájában. Ezért nem lehet csodálkozni, hogy a Gábor diák regényében a vasvári szentkúti hagyományokat is felkutatta. „*A domboldalon épült városkában nagy volt a népsokaság. Zarándok sereg jött a vasvári szent kúthoz. Gábor is odament, amerre a nagy néptömeg hullámzott. Egy nagy erdő mélyén, gyönyörű völgykatlanban elrejtve bugyogott fel a csodatévő forrás. Testi-lelki betegek kerestek ott enyhülést bajukra. A forrás fölé kis boltozatot emeltek. A boltozat tetején kőből faragott kereszt mutatta, hogy ez az a forrás, amelyhez messze földről zarándokolnak a népek. A forráshoz különben az a legenda fűződik, hogy az, aki iszik belőle, még abban az esztendőben férjhez megy. Azért van mindig annyi tengersok női személy a vasvári búcsún!*"[24]

Vitathatatlanul a festő város legfestőibb része a Szentkút völgye: „*Leereszkedünk a dombról s a polgári iskola melletti szép, árnyas erdei úton elsétáltak a Szentkúthoz. Rövid gyaloglás után egy gyönyörű, szép völgybe értek, melynek végén egy díszes kápolna és Szűz Mária szobra áll. A kápolna előtt egy kút is van, melynek hideg vizét a messze földről ide*

21 Torjay Valter fotója.
22 *Fábián Gyula*: Gábor diák. Zrínyi Miklós török diákja. Bp., 1930. (továbbiakban: Fábián, 1930.) 63. p.
23 Fábián, 1930. 61. p.
24 *Fábián Dénes – Kovács Árpád:* Fábiánné Biczó Ilona. Szombathely, 2019. 96 p. (Arcképcsarnok; 20.)

zarándokolók használják… Régi idők óta látogatják a búcsúsok ezt a gyönyörű helyet. Hogy melyik időtől kezdve, azt pontosan megmondani nem lehet. Különösen Nagyasszonykor keresik fel sokan. A búcsúsok az éjszakát a szabadban töltik s az egész völgy csillog ilyenkor a sok ezer, meg ezer gyertyától. Valósággal tündérmesébe illő kép ez."[25]

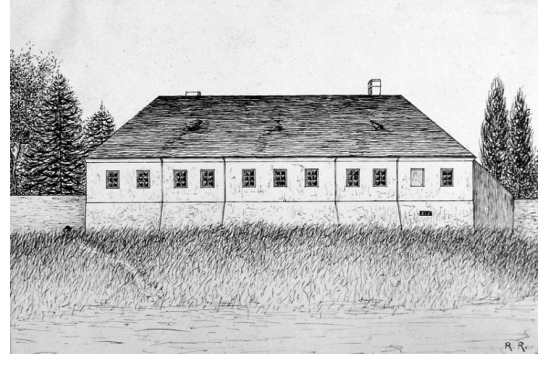
Rombay István (1888–1974) vasvári búcsút ábrázoló életképe az augusztus 15-ei Nagyboldogasszony búcsút ábrázolja, sátoros árusokkal, falusi öltözékű, népviseletbe öltözött idősebb és fiatalabb vásárlókkal. Háttérben a Domonkos-rendi templom nyugati homlokzata, annak is gótikusan magas tűzfala, a mainál jóval kisebb körablakkal.

Rombay István 1903 és 1908 között az Iparművészeti Iskolában díszítőfestést tanult Újváry Ignáctól, az ő tanácsára folytatta tanulmányait Münchenben (Akademie der Bildender Künste) 1909 és 1911 között, ahol az amerikai Carl von Marr osztályába került. 1911-től 1913-ig Zemplényi Tivadar tanítványa Budapesten a Mintarajziskolában, majd végigharcolta az 1. világháborút. Az 1939. évi Téli Tárlaton szerepelt utoljára közönség előtt, az 1950-es évektől teljes visszavonultságban élt haláláig.[26]

A következő képen Radnai Rezső (1895–1977), a Szombathelyi Premontrei rendi Gimnázium rajztanára a vasvári káptalan vasvári uradalmi központját, az ún. Békeházat szinte építészeti pontossággal rajzolta meg. A homlokzat szimmetrikus, hármas tagoltsága ma már nem látható. Radnai Rezsőnek Olgyai Viktor és Balló Ede voltak a tanárai a Mintarajziskola Rajztanár szakán, 1930-ban szerezte meg a rajztanári oklevelét. A két háború között a szombathelyi képzőművészeti életben megkerülhetetlen tényező, hivatásából adódóan jó egyházi kapcsolatokkal rendelkezett, ezt a rajzát valószínű a székeskáptalan megbízásából készítette.[27] Radnai Rezső feleségével, Bauer Erzsébettel együtt a fordulat éve után a kommunizmus elől az Amerikai Egyesült Államokba emigrált.

A vasvári képének keletkezéséről semmit sem tudunk. A 2007. évi, Szombathelyen megrendezett emlékkiállítása után a festőművész örököse ajándékozta a Szombathelyi Képtárnak. A festmény a magyar tájkép- és életképfestészet hagyományaihoz méltó alkotás. Rombay Istvánt Radnai Rezsőhöz hasonlóan elfelejtette a hazai művészettörténet, mivel mindketten a hagyományokat tisztelték.

3. kép – Biczó Ilona: Vasvári búcsú, 1930;
4. kép – Radnai Rezső: A Vasvári Békeház, 1930-as évek közepe

25 Dezső, 1930. 110. p.
26 *Tóth Csaba:* Csipkerózsika-álmából ébredt életmű. Rombay István emlékkiállítása a Szombathelyi Képtárban. = Magyar Múzeumok, 2007. 4. sz. 50–51. p. Székely Anikó fotója.
27 A rajz a Vasvári Békeház Képzőművészeti Gyűjteményében található. Drimmer László fotója.

A Vasi Hegyháton, Alsóújlakon született Jálics János (1911–1994) építész pályaképe kicsit hasonló a szintén Vas megyéből induló Károlyi Antaléhoz. Mindketten a két háború között szereztek építész diplomát a fővárosban, és az 1930-as évek végétől a Novecento építészeti formanyelvéhez álltak közel. Jálics János 1933–1934-ben egy akvarellsorozatban örökítette meg a régi Tabánt, amit utána elbontottak. 1940-ben az Iparművészeti Társulat „Új Magyar Otthon" kiállításán elismerő oklevelet kapott a kiállított munkáiért. A szülőfölddel soha nem szakította meg a kapcsolatot, Vasvárról és Alsóújlakról nagyon sok akvarellt festett. 2014-ben emlékkiállítást rendeztek munkáiból a Vasvári Múzeumban, és a múzeum több helyi vonatkozású művét megvásárolta, többek között a tanulmányban közölt műveit is.[28] Két akvarellt is készített a szentkúti kápolnáról, amit a kegyszobor megtekintése után mindig felkerestek a búcsújárók, a már említett forrás miatt.[29]

Az 1940-es évek végén, az 1950-es évek elején Jaksa István (1894–1982) festőművész vezetett Képzőművész kört Vasváron. Jaksa István életútja, sorsa tanulságokkal teli. Miként lehetett mellőzni egy művészt a múlt században, ha nem rendelkezett művészeti diplomával, és nem volt megalkuvó a kommunista ideológiával.

Derkovits Gyulával egy padban ültek a szombathelyi elemi iskolában, az 1. világháborúban ő is megsebesült. A frontról hazakerülve Herényi Gothard István szombathelyi orvos gyógyította meg, aki korábban a párizsi Julian Akadémiát is látogatta, így festészeti leckéket is adott a lábadozó betegnek. Jaksa István később Krusnyák Károly és Gyügyei Nagy Zsigmond műtermében tanult festészetet. A két háború közötti szombathelyi képzőművészeti életben közéleti szerepléseivel komoly rangot vívott ki magának, 1943-ban festőiskolát is alapított.[30]

5. kép – Jálics János: Búcsújárók a Szentkúti kápolnánál, 1940-es évek vége;
6. kép – Jaksa István: Vasvári zarándokok, é. n.

28 A fiával, Jálics Gyulával közös kiállítást rendeztek, aki fafaragóként tevékenykedik. A Vasvári Múzeum fotói http://www.vasvar.hu/katalogus/34_1_20121002064148.pdf (Megtekintve: 2020. november 20.)

29 *Berecz Sándor:* Zarándokok könyve. Belgrád, 1992. 200. p. „*Már Szent István király idejében várispánság helye… III. Béla király idejében már szó esik a 'Fons sacer'-ről is, vagyis a szent kútról*" *Ipolyvölgyi Németh J. Krizosztom:* Mária kegyhelyek Mária országában. Bp., 1998. 136. p.

30 *Pável Ágoston:* Jaksa István művésziskolája a szombathelyi MÁV Műhelyben. = Dunántúli Szemle, 1943. 5–6. sz. 219–225. p. A fotók a szerző digitális képi adattárából valók.

Több vallásos tárgyú művet alkotott, különösen a búcsújárókat, zarándokokat és körmeneteket – pl. *Máriaremetei körmenet, 1933; Perenyei búzaszentelés, 1943* – ábrázoló életképei fontosak a helyi művelődéstörténet számára. Az itt közölt két életképén a kétféle Vasvárt örökítette meg, az egyiken a búcsújáróhelyet, a másikon a kommunizmus alatt ezt elfedni akaró új közösségi rendezvénynek helyt adó települést, kicsit úgy, mint később András Ferenc filmjében (*Veri az ördög a feleségét, 1977*).

Jaksa István után egy rövid időre Artner Ferenc (1904–1981) festőművész vette át a képzőművész kör vezetését Vasváron. Az 1950-es évek végén, az 1960-as évek elején már Szatmáry Géza (1914–1982) festőművész irányította ezt a kört, immár szakkör formájában. Szatmáry Géza 1951 és 1952 között tanított is a Vasvári Óvónőképzőben, sőt a településen lakott, így volt alkalma több itteni élményét festményben megörökíteni.

Szatmáry Géza 1936-tól 1939-ig Aba Novák Vilmos műhelyében dolgozott, majd 1939 és 1941 között a Képzőművészeti Főiskola növendéke. 1946 és 1956 között Alsóújlakon tanított, ebben az időben a vasi művészekkel együtt a Zsennyei Művésztelepen is festett Radnóti Kovács Árpád és Burány Nándor mellett. Így Szatmáry Géza személye fűzi össze a vasi plein air iskolát a korábban Soproni Horváth József által meghonosított, Vasvárhoz köthető nagybányai hagyománnyal.[31] Szatmáry Géza helyi vonatkozású mesekönyveket is illusztrált.[32]

Az 1960-as években Reisz Lajos (1907–1982) festőművész dolgozott Vasváron, aki szintén kapcsolódott a korai Zsennyei Művésztelephez. Reisz Lajos munkássága kevésbé ismert, ő külön utasságát végig megőrizte. Később Gyöngyösi Simon József festőművésszel kényszerűségből is kicsit elkülönültek a vasi festőktől. Mindketten az két háború között a budapesti Iparművészeti Iskola festő szakára jártak, de ezt nem ismerték el a Művészeti Alap alakulásakor, és egyikük sem lehetett alaptag emiatt.

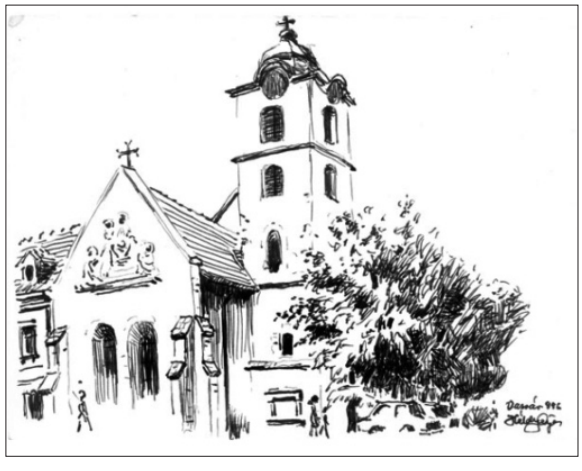

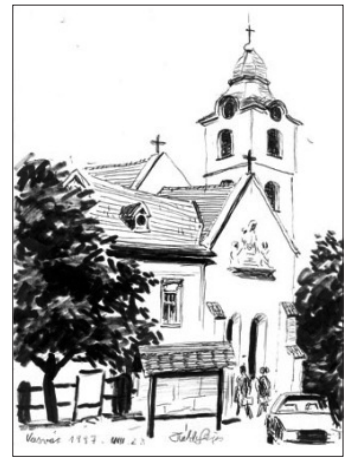
7. kép – Jálics János: Szentkúti út, 1964; 8. kép – Szatmáry Géza: Épülő kultúrház, 1965

31 Szatmáry Géza munkásságának népszerűsítésére egy honlapot létesített fia, Szatmáry Csaba, a tanulmányban közölt képek elérhetők: https://szathmary-geza.jimdofree.com/szathm%C3%A1ry-g%C3%A9z%C3%A1r%C3%B3l/ (Megtekintve: 2020. november 20.)

32 *Vasi József:* A feneketlen tó. Közrem. Somlósy Sándor. Vasvár, 1957. 115 p.; A babszem csacsi. Hegyháti mesék. S. a. r. Vasi József, Somlósy Sándor. Vasvár, 1959. 124 p.

Az 1970-es évek végén a Hegyhátról származó Káldy Lajos (*1922) festőművész több akvarellt is készít a nagyközségben. Káldy Lajos pályája is a Zsennyei Művésztelepen indult, tehát ő is a „vasi nagybányai iskolához" tartozik. Zsennye valójában a Szombathelyi Derkovits Képzőművészeti Szabadiskola nyári művésztelepe a kezdeti időkben. Ez 1953-ig tartott, amikor is megyei tulajdonból átkerült a kastély a Művészeti Alaphoz. Ettől az időtől kezdve egyre kevesebb vasi művész dolgozott Zsennyén, őket elsősorban fővárosi művészek „váltják le" az alkotóházban. Káldy Lajos mint koronatanú, mindezt meg is írta egy tanulmányban.[33]

9. kép – Káldy Lajos: Vasvár, 1996; 10. kép – Káldy Lajos: Vasvár, 1997

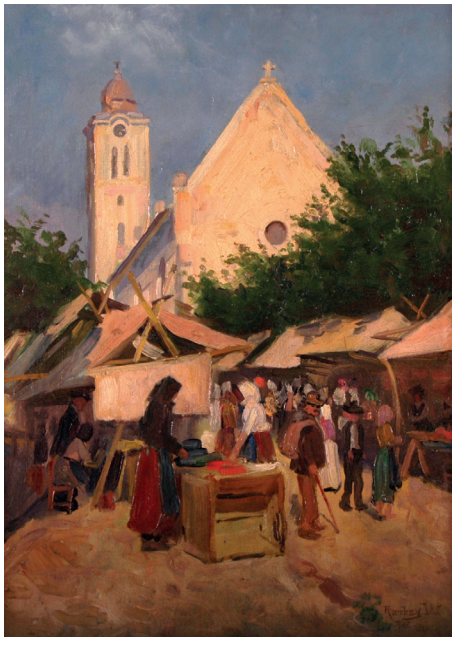
Ő mindvégig hűséges marad Vasvárhoz, a rendszerváltás utáni években is gyakran megfordul a városban, illetve annak környékén, és rajzokat, akvarelleket készít, kiállításai nyílnak. A 2010-ben létrejövő Békeház Képzőművészeti Gyűjteményének is több művét odaajándékozta.[34]

33 *Káldy Lajos:* Volt egyszer egy szabadiskola. Emlékeim a Derkovits Körről, 1946–1958. = Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények, 2007. 1. sz. 25–30. p.

34 Káldy Lajos munkásságát unokája, Klimaj Éva dolgozta fel szakdolgozatában „Káldy Lajos élete és művészete" címmel 2006-ban. A képek ennek mellékletében, valamint Klimaj Éva és Káldy Márk által szerkesztett honlapon http://kaldylajos.hu/ találhatók. https://www.vaol.hu/kultura/kaldy-lajos-huszonegy-ajandeka-a-bekehazban-orzott-egyre-bovulo-anyagbol-az-iden-a-keptar-is-tarlatot-rendez-1754490/ (Megtekintve: 2020. november 20.)

Soproni Horváth József: Vasvár, 1914

Rombay István: Vasvári búcsú, 1922

Jálics János: Szentkúti kápolna, 1952

Jaksa István: Körhinta, 1950 körül

Szatmáry Géza: Vasvári utca, 1965 körül

Káldy Lajos: Vasvári tűzfalak, 1978

Jobst Ágnes: Csepreg a 20. századi történelem viharában, 1900–1960. Szombathely: Szülőföld Kiadó, 2020. 232 p.

Már kézbe vehető Jobst Ágnes könyve, amelyből igen sok mindent megtudhatunk a nyugat-dunántúli kisváros – egykor civitas, majd mezőváros, nagyközség, negyedszázada ismét város – 1900 és 1960 közötti történetéről. Önmagán messze túlmutató jelentősége van a két emberöltőnyi időt áttekintő összefoglalásnak, hiszen Csepreg példáján keresztül részletes betekintést nyújt a vidéki Magyarország korabeli helyi társadalmába, közéletébe.

A figyelemfelhívó címválasztás kapcsán megállapítható, hogy az igazán viharos események nagyjából elkerülték Csepreget. Kivételként csak az 1951. évi összeesküvésperrel, majd a szerény 1956-os helyi eseményekkel kapcsolatos letartóztatások említhetők.

E rövid ismertetésnek azonban nem célja az értékes összefoglaló munka részletes tartalmi ismertetése. Csak annyit mondok, hogy minden lakóhelye iránt érdeklődő csepregi könyvespolcán ott a helye! Természetesen nem nyújthat a helyi társadalom és gazdasági élet minden szeletére kiterjedő képet. Egyenletesnek sem mondható, hiszen az 1950-es évek történései – a helyi rendszerellenes összeesküvés majd a forradalom helyi eseményei, szereplői felől közelíti meg témáját. Emiatt főként az 1918 előtti időszak inkább csak jelzésszerűen szerepel a feldolgozásban. Nem igazán részletes és további forrásfeltárást, kutatást kíván a két világháború közti korszak helyi története.

Ami azonban különösen kiemelendő, hogy a kötetben valóságos életrajzi kislexikon található, hiteles adatokkal mindkét világháború csepregi áldozatairól, hősi halottairól. Kiderült, hogy az eddig ismert 172 főn túl még 32 csepregi emberéletbe került az 1. világháború. A második világégésben is 28 fővel többen haltak hősi halált, mint ahányan az 1989-ben emelt emlékművön szerepelnek.

Az 1. világháborúhoz kapcsolódó helyi áldozatok száma tehát 204 fő. Ők kivétel nélkül katonaként a frontok valamelyikén veszítették életüket.

A 2. világháború alatt a kis számú polgári áldozatokkal együtt 107 személy veszítette életét. Utóbbi számhoz adandó a helyi zsidóság 36 fős vesztesége is, bár utóbbi csak időrendileg kapcsolódott a háborúhoz.

Kiderült, hogy eddig rosszul tudtuk a csepregi 1. világháborús emlékmű alkotóját. Azt nem a környék legtöbb emlékművét készítő Hudetz József, hanem a jóval nevesebbnek számító budapesti Vass Viktor szobrászművész készítette.

Alapos és tárgyilagos képet kapunk az 1951. és 1953. évi perekben elítélt, a Rákosi-rendszerrel elégedetlen csepregi szervezkedőkről és 1956 helyi eseményeiről is. A szereplők rövid, lényegre törő bemutatása igazán dokumentum értékű. Jól használhatóvá teszi a kötetet a személynév-mutató is, amelyből könnyen kikereshető egy–egy a várostörténetben megemlített személy konkrét főszövegbeli szereplése.

Csepreg 18–20. századi története alaposabb feltárásának, bemutatásnak első fontos mérföldköve Jobst Ágnes munkája. Remélhetően folytatásra és folytatókra talál majd. Ahhoz ugyanis, hogy megtudjuk kik vagyunk és hol élünk, tisztában kell lennünk az előzményekkel. Historia est magistra vitae! – hogy Cicero időtálló bölcsességét idézzem.

(Dénes József)

TUDÓSÍTÁSOK, HÍREK

SCHÖNVISNER ISTVÁN ÉS SZOMBATHELY – SÁNTA SÁRA KÖNYVTÁROS (BDK), DOKTORANDUSZ (ELTE) ELŐADÁSA
Berzsenyi Dániel Könyvtár helytörténeti klub, 2020. szeptember 10.

„A könyvek … Életünk szerves részei. Könyvek kísérnek a műveltség felé vivő úton, könyvek alakítják világnézetünket, erkölcsünket, könyvek formálják kívánságainkat, céljainkat, könyvek segítenek abban, hogy megértessük magunkat másokkal, könyvek vidítanak fel nehéz óráinkban, könyvek tudják megsokszorozni örömeinket, könyvek segítenek a több kenyérhez, a könnyebb élethez. Amit tudunk, annak túlnyomó részét könyvekből tudjuk, még ha ezek egy részét nem magunk olvastuk is el."[1]

A szombathelyi Berzsenyi Dániel Könyvtár fél év kihagyás után kezdhette újra a helytörténeti klub könyvtári rendezvényeit, a honlapon[2] is olvasható küldetésének megfelelően tudást, élményt, találkozást kínálva. Dr. Baráthné Molnár Mónika könyvtárigazgató köszöntőjében összefoglalta a pandémiás időszak történéseit. A járványügyi helyzethez rugalmasan és gyorsan alkalmazkodva, a könyvtári terek zárva tartása mellett is különféle az online térben elérhető tartalmakkal, szabadtéri rendezvényekkel – temetői séták a Szent Márton és a zsidó temetőben,[3] Könyvterasz[4] stb. – igyekeztek a felhasználók érdeklődésének felkelteni. A február 26-ai, a szombathelyi huszárlaktanya történetét bemutató előadást[5] egy hosszabb bezárás, majd a korlátozott nyitvatartás időszaka követte, végül július 6-tól a járványügyi ajánlásokat betartva és betartatva a korábban megszokott teljes nyitvatartási idővel tudja fogadni olvasóit, látogatóit.

Szentléleky Tihamér régész, a modern Savaria-kutatás megalapozója és elindítója a Vasi Szemle 1958. évi második számában megjelent tanulmányában Savaria történetének kutatásait foglalta össze. Az elismert szakember Schönvisner István várostörténeti monográfiáját, alapvető és pótolhatatlan forrásnak tekinti. „*Sem korának más feldolgozásai, sem a későbbi, Savariával foglalkozó munkák nem múlhatták felül. Hasonló, az adott kor legmagasabb színvonalán készített, átfogó feldolgozás azóta*

1 Vértesy Miklós előszavából. *Csapodi Csaba, Tóth András, Vértesy Miklós:* Magyar könyvtártörténet. Bp., 1987. 5. p.

2 A Berzsenyi Dániel Könyvtár honlapja. http://www.bdmk.hu/main.php (Megtekintve: 2020. szeptember 14.)

3 Szent Márton temetői séta és a Séta a szombathelyei zsidó temetőben helytörténeti klub szervezésében megvalósult szabadtéri programokról. http://www.bdmk.hu/BDK_helytorteneti_klub (Megtekintve: 2020. szeptember 14.)

4 Könyvterasz nyílt a Berzsenyi Dániel Könyvtár bejárata előtt. = Szombathelyi Televízió archívuma. 2020. május 26. https://www.tvszombathely.hu/hirek/konyvterasz-nyilt-a-berzsenyi-daniel-konyvtar-bejarata-elott-20200526 (Megtekintve: 2020. szeptember 14.)

5 Tangl Balázs történész (Smidt Múzeum) A szombathelyi huszárlaktanya története című előadása, amely elhangzott 2020. február 26-án 17 órakor a Berzsenyi Dániel Könyvtár helytörténeti klub rendezvényén. = Hírlevél Plusz+ youtube csatornája https://www.youtube.com/watch?v=sPy76ZtXHDU (Megtekintve: 2020. szeptember 14.)

sem jelent meg Szombathely régiségeiről."[6] Pár bekezdéssel később még azt is megjegyzi: „*sajnos munkásságát az utódok részéről nem követte az a rendszeres és mélyreható kutatási tevékenység, melyet az anyag megérdemelt volna.*"[7] Ezért is nagy boldogság, hogy egy olyan rendezvényről tudósíthatunk, amelynek bevezető gondolataiban Rétfalvi Balázs, a Szombathelyi Egyházmegyei Levéltár gyűjteményvezetője örömhírként jelentette be, hogy az eredetileg latin nyelven íródott Antiquitatum et historiae Sabariensis …[8] című városmonográfia, a kiadásának 230. évfordulója alkalmából magyarul is napvilágot lát. A mintegy 400 oldalnyi szöveg Pető Gábor fordításában, egy kísérőtanulmánnyal és egyéb mellékletekkel kiegészítve a Szülőföld Kiadónál jelenik meg. A közel 3 éves tudományos munka elvégzésére muzeológusokból és történészekből álló szerkesztőbizottságot alakítottak, amelynek tagjai között szerepel előadónk, Sánta Sára könyvtáros (Berzsenyi Dániel Könyvtár) is, akinek doktori témája szorosan kapcsolódik Schönvisner várostörténeti monográfiájához.[9] Tudományos kutatómunkájának eredményeit összefoglaló előadása két fő téma köré rendeződött. Egyrészt megtudhattuk, hogyan segítette Schönvisner István az Egyetemi Könyvtár munkatársaként Szily János könyvbeszerzéseit, másrészt pedig a városmonográfia megírásának körülményeiről szerezhettünk kimerítő ismereteket.

Szily János Szombathely szellemi és kulturális életének fellendítője[10] híres volt igényességéről és alaposságáról, nem kérdés tehát, hogy olyan személyt szemelt ki a várostörténet megírására, aki arra a leginkább alkalmas volt. Mégis ki volt Schönvisner István? Az előadáson ismertetett részletes, pontos önéletrajzából csupán néhány fontos adatot ragadnék ki. 1786-tól az Egyetemi Könyvtár első őre volt, majd az érem- és régiségtani tanszék professzorának nevezték ki, 1818-ig a könyvtár igazgatója.[11] Régészeti munkássága is kimagasló: feltárta az aquincumi Thermae Maiores közfürdő egy részét, majd hihetetlen gyorsasággal publikálta is az ásatás eredményeit, emiatt a pannóniai provinciális kutatás megalapítójaként is tekintünk rá.[12] A Szombathely történetét az ókortól 1791-ig feldolgozó munka 1791-ben jelent meg a püspök költségén. Ezt követően Schönvisner tudományos érdeklődése a numizmatika felé fordult. 1801-ben jelentette meg a napjainkban is alapműnek számító magyar éremtan történetét feldolgozó munkáját.[13] Az élete végéig könyvtárigazgatóként is tevékenykedő tudós régész 1818. szeptember 26-án hunyt el.[14]

A várostörténeti monográfia rendkívül izgalmas keletkezési körülményeit, annak részleteit két, minden tekintetben nagyra becsült személy levelezése őrizte meg az utókor számára. A tudós Schönvisner és Szily, a mecénás püspök mindegy hatvan, latin nyelvű levelén keresztül juthatunk el a készülő mű tervezési szakaszától (1786), egészen Trattner Mátyás nyomdász munkájának teljesítését igazoló nyugtájáig (1791).[15] A főként könyvbeszerzéssel kapcsolatos levelek tanulmányozása során szépen kirajzolódott a várostörténeti monográfia keletkezésének folyamata is. Az 1777. február 17-én meg-

6 *Szentléleky Tihamér:* A Savaria-kutatás története. = Vasi Szemle (továbbiakban: VSZ), 1958. 2. sz. (továbbiakban: Szentléleky, 1958.) 83. p.

7 Szentléleky, 1958. 84. p.

8 *Schönvisner, Stephanus:* Antiquitatum et historiae Sabariensis ab origine usque ad praesens tempus libri novem. Pestini, Typis Matthiae Trattner, 1791. [18], 384, [7] p., 21 t.

9 *Sánta Sára:* Az első magyar városmonográfia kiadása Schönvisner István és Szily János levelezésének tükrében. = Magyar Könyvszemle, 2019. 2. sz. 202–218. p.

10 Városfejlesztő munkásságáról részletesen lásd még Szombathely szellemi életének megalapozása. Szily János (1735–1799) Szombathely első püspöke. Szerk. Dobri Mária. Szombathely, 1999. 47–59. p.

11 *Tóth András:* Az Egyetemi Könyvtár története a szerzetesrendek feloszlatása korában, 1773–1790. In: Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei. 3., 1966. Szerk. Mátrai László, Tóth András, Vértesy Miklós. Bp., 1966. 101–146. p.

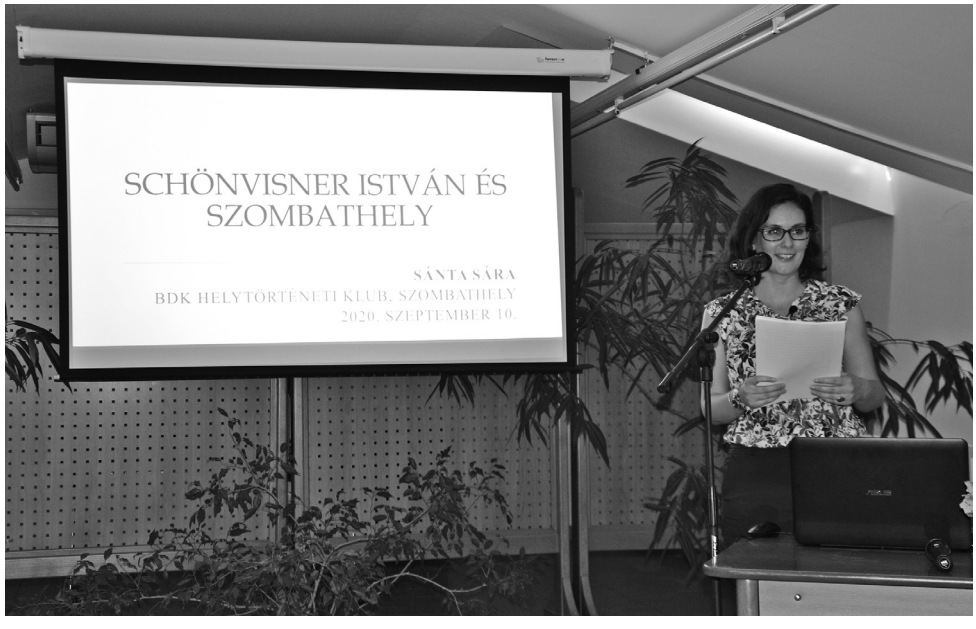
12 *Sánta Sára:* The Chronicle of the first planned excavation. István Schönvisner and De ruderbius. = Acta classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis. Tom. 56., 2019. (továbbiakban: Sánta, 2019.) 233–246. p.

13 *Schönvisner, Stephanus:* Notitia Hungaricae rei numariae ab origine ad praesens tempus. Budae, Typis Regiae Universitatis, 1801. VIII, 576 p., 20 t.

14 Sánta Sára kutatásai alapján Schönvisner halotti anyakönyvi bejegyzése megtalálható a Várad-Olaszi Római Katolikus Plébánia halotti anyakönyvében. Ennek részletes hivatkozása a megjelenő kötet kísérőtanulmányában megtalálható lesz.

15 A levelezést a Szombathelyi Egyházmegyei Könyvtár kézirattárában őrzik. Sánta Sára a levelezés részleteit a korábban hivatkozott Magyar Könyvszemle 2019. 2. számában megjelent tanulmányában dolgozta fel.

alapított szombathelyi egyházmegye első megyés püspöke beiktatását követően rögtön nekilátott a kulturális intézményrendszer kiépítésének. Nagy hatást gyakoroltak rá a Rómában töltött tanulmányi évei. Az ott megismert római kori emlékek, valamint a barokk építészeti stílus is visszaköszönnek a későbbi építtető munkásságában. Nagy szorgalommal gyűjtötte Piranesi vedutáit: az ókori és barokk Róma romjait ábrázoló metszeteit. Könyvtára megalapozásában több könyvügynök is segítségére volt. Sánta Sára kutatásai szerint Budán, az ország egyik kulturális központjában a püspöknek minden bizonnyal az Egyetemi Könyvtár másodőrét, Schönvisner István ajánlották erre a feladatra. Az antik világ iránt erősen érdeklődő Szilyhez valószínűleg eljutott Schönvisner csaknem 1 évvel korábban

megjelent munkájának híre is, amelyben az aquincumi fürdő feltárásának eredményeit foglalta össze.[16] Szily könyvtáralapítási tevékenysége és a várostörténeti monográfia szálai szorosan összefüggnek. A levélváltások tehát nem csak a várostörténeti monográfia, de egyben a székesegyházi könyvtár létrejöttének és gyarapodásának is igen értékes dokumentumai. Szily felismerte Schönvisnerben a potenciális erőt, amelynek segítségével a várostörténeti monográfiával kapcsolatos dédelgetett álma is a megvalósulás reális szakaszába léphetett. Arra buzdította a kiváló szakmai érzékkel rendelkező archeológust, hogy a Szombathelyen az építkezések során előkerült római kori emlékek feldolgozásával írja meg a város történetét. Schönvisner 5 éves munkájának krónikájaként is tekinthetünk a fennmaradt iratokra, amelyekben a mű kiadásában részt vállaló egyéb szakemberekkel – nyomdász, rézmetszők – kötött megállapodásokat, az első vázlatokat, a nyomdász nyugtáját, valamint a kötet fogadtatásával kapcsolatos visszajelzéseket is.

A felszínen látható, Savaria egykori dicső múltját hirdető romok természetesen megihlették a városon átutazó történetírókat és utazókat is – Bonfini, Lazius, Marsigli, Richard Pocock, Bél Mátyás stb. –, de Schönvisner városmonográfiájához egyik sem mérhető. És hogy miben rejlik e mű nagysága, az előadás hátralevő felében kiderült. Először is rendkívül magas színvonalú, átfogó, szigorú forráskritikát alkalmazó munkáról van szó. Az 1790-es években megjelent műnek még a 19. század első

16 Sánta, 2019. 233–246. p.

néhány évtizedében sem akadt párja, sőt, a Szombathelyen megforduló utazók útkönyv gyanánt is forgatták a munkát. Schönvisner kilenc könyvben, összesen 384 oldalon keresztül dokumentálja a város történetét. A Szily Jánosnak írt ajánlás és a rövid bevezető után a szerző a mű több mint felében, öt könyvben ismerteti az ókori Savaria történetét, majd ezt követően a városnak és Pannoniának a római birodalom végétől az államalapítás koráig tartó históriáját. Az utolsó három könyv Szent István korától a szombathelyi egyházmegye korai történetéig tartó időszakot foglalja magában. A kötet végén személy- és helynévmutató is található. A munka nagy részét tehát az ókori Savaria alapos ismertetése teszi ki, a közép és koraújkori részek pedig összegyűjtik a város okleveleit, amelyek teljes terjedelmükben kerültek közlésre.[17] Szily és Schönvisner levelezéseiből az is kiderült, hogy a püspök mindenben segítette a mű megírását. A közreműködő szakemberek kiválasztásáról is közösen döntöttek. A levelezésből az is kiderül például, hogy Szily lemérette az ókori tárgyi emlékeket és ezek adatait megírta Schönvisnernek, az ókori éremgyűjteményét pedig eredetiben vizsgálhatta meg a tudós, tehát a munka során többször is találkoztak. A püspök nemcsak a mű megírásához adott meg mindent a tudósnak, hanem praktikus kérdések eldöntésében is rendelkezésre állt. A könyv fizikai megjelenésével kapcsolatosan mindössze egy kérése volt Schönvisnerhez, hogy az a gyakori használathoz igazodjék, tehát könnyen forgatható legyen. Sarkalatos pont volt az illusztrációk kérdésének eldöntése is. A mű végén található, a püspöki palotát és környékét ábrázoló metszet arányai és méretei nem tetszettek Szilynek, ám végül mégis ebben a formájában került be a műbe. Sánta Sára a levelezésben számtalan, a város kulturális életével kapcsolatos fontos információkra bukkant. Többek között Szombathely nyomdájáról is elsőként innen értesülhetünk. Sajnos, az a levelezésből nem derül ki, hogy kiadás tekintetében végül miért a Trattner nyomda mellett döntöttek. Schönvisner művében több római kori emléket is ismertet és azonosít helyesen, többek között a savariai capitolimui triászt. A szoborcsoport részeit ugyan még nem egybe tartozóként ismertette, de mindegyiket fontosnak tartotta ahhoz, hogy bekerüljenek az illusztrációk közé. Emellett közölte például a ma Anubisz-reliefként ismert domborművet, amelyet már akkor Isishez kötött.[18] Az ókori emlékeket leíró fejezet végén esik szó azokról a régészeti leletekről, amelyek a 18. század végére elpusztultak. Külön fejezetet szentel a püspök gyűjteményében található római pénzérmék leírásának.[19] Az ókort ismertető fejezetekhez tartozik a mű illusztrációinak nagy része, a 23 rézmetszetből 20.

Schönvisner István munkája a 18. századi ókorkutatás csúcspontja, amelynek párja évtizedeken át nem akadt. Részletességét, pontosságát és alaposságát évtizedekig nem tudták felülmúlni. Irodalmi forrásokra, valamint az évszázadok során előkerült emlékekre támaszkodva írta meg művének nagy részét, ennek fényében még nagyobbra lehet értékelni teljesítményét.[20]

Spiegler-Kutasi Nikoletta

17 Szombathely első monográfiája. Ford. Tóth Péter. = VSZ, 1988. 4. sz. 592–595. p.

18 A témáról részletesen lásd még *Tóth Henrietta:* Megjegyzések a savariai Iseum domborműveinek kérdéséhez. In: Savaria. A Vas Megyei Múzeumok Értesítője. 29., 2005. Szerk. Vig Károly. Szombathely, 2006. 236. p., *Sosztarits Ottó:* A savariai Iseum újraindított kutatásairól. = Ókor, 2003. 4. sz. p. 51–54. p., *Szentléleky Tihamér:* A szombathelyi Isis-szentély. Bp., 1960. 34. p. (Műemlékeink)

19 *Torbágyi Melinda:* Az első szombathelyi városmonográfia római érmei. = Lapok Szombathely történetéből, 2000. 81. sz. 8 p. (Panniculus Ser. C.; No. 126.)

20 Sánta Sára zárómondatai a Berzsenyi Dániel Könyvtár helytörténeti klubjának 2020. szeptember 10-én tartott rendezvényén.

ENDRE TÓTH: SANKT GEORG. WIRKLICHKEIT, LEGEND, WAHRZEICHEN

Sankt Georg wurde aufs 11. Jahrhundert sowohl im Osten, als auch im Westen zu einem wohlbekannten, volkstümlichen Heiligen. Seine ersten Legenden, die nach Muster der ersten Märtyrer verfaβt wurden, waren griechisch, lateinisch und in anderen Sprachen verbreitet. Diese enthielten die Legende der vom Drachen befreiten Königstochter noch nicht. In der orientalischen Kirche wurde Sankt Georg in der frühzeitlichen Periode als Infanterist oder Brustbild dargestellt, sein militärischer Beruf ermöglichte aber die Reiterfigur. Die Reiterbilder wurden durch die Darstellungen aus der Kaiserzeit inspiriert, an denen der Kampf zwischen dem Guten und Bösen in dem des Reiters und der Schlange/des Drachen erscheint. Die Darstellung des Gegensatzes wurde bei den Christen durch die Texte der Psalmen und Apokalypse begünstigt. Bei seinem Glauben beharrende, dem Gott treue Georg besiegte ebenfalls auf diese Art das Böse, das Heidentum, den das symbolisierende und verkörpernde Kaiser Diokletian. In der Zeit der Kreuzzüge war das palästinensische Küstengebiet der Ort, wo sich die befreite Königstochter der Legende und an den später erscheinenden Kunstwerken anschloβ. Der griechischen Mythologie zufolge galt Joppe/Jaffa als der Ort, wo Perseus Andromeda vom Drachen befreite. Im in der Nähe liegenden Lydda war Sankt Georg bestattet. Aller Wahrscheinlichkeit nach wirkte die Geschichte von Andromeda auf die Legende des drachentötenden und mädchenbefreiende Sankt Georg. Es ist möglich, daβ das Bild des drachentötenden Sankt Georg in Ungarn bereits im Laufe des 12. Jahrhunderts an dem Petschaft des Kapitels zu Csanád erscheint, es erhielt sich jedoch erst am Privileg aus dem ausgehenden 13. Jahrhundert, das ein sich bäumende Pferd darstellt: an den mittelalterlichen Wandgemälden war diese Darstellung eingebürgert.

ZOLTÁN CSISZÁR: DIE SIEDLUNGSGESCHICHTE VON PÁPOC, 13–19. JAHRHUNDERT TEIL 2.

Der zweiteilige Beitrag behandelt die Siedlungsgeschichte von Pápoc im Komitat Vas, sowie die des sich mit diesem 1926 zusammengeschlossenen Szentmiklósfa von der ersten Erwähnung bis zur Erhebung des Marktgemeindestatus Pápoc. Die sich aufs Mittelalter beziehenden Teile beruhen auf Privilegien und Urkunden aus archivalischen Quellen und Urkundensammlung. Im Beitrag werden sowohl die Angaben inbezug auf die mittelalterlichen Zugehörungen (Csatabér, Ekl), als auch auf seine Bauten ausführlich bekannt gemacht und die bisherigen diesbezüglichen Feststellungen präzisiert. Die neuzeitlichen Teile wurden anhand von Steuerkonskriptionen, Urbaren, Zehentregister, kanonischen Visitationen, Landkarten, Volkszählungsdaten zusammengestellt. Der Beitrag geht auf die Reliquien der Volksarchitektur von Pápoc aus dem 19. Jahrhundert ein.

FRANCISKA KESZEI – SZABOLCS KESZEI: AUF DER SPUR DER FAMILIE KISFALUDY UND NICZKY

An der Stelle der Kirche im Barockstil stand ein Gotteshaus in der Mitte der Gemeinde Nick bereits noch früher. Wann dieses errichtet worden war, ist für uns nicht belegt, das Dorf kommt bereits 1328 mit Name „Eghazs Nyck“ („Kirchnyck“) vor. Das heutige Gebetshaus, das 1776 errichtet wurde, lieβ von Lázár Niczky erbauen, der in seinem Testament über die Anfertigung einer völlig neuen Kirche angeordnet hatte. Er schrieb detailliert auch darüber, wie die Grüfte unter der Kirche ausgebaut werden sollen. Im Beitrag werden interessante Angaben über die heutzutage bereits der Vergessenheit anheimgefallenen adeligen Familiengrüfte bzw. über die Mittglieder der sich hier begrabenen Familien Nicky und Kisfaludy veröffentlicht.

BÁLINT PINTÉR: GESCHICHTE DES EINSTIGEN SPRINGBRUNNENS IM HEILIGEN STEFANSPARK ZU SZOMBATHELY

Im Mittelpunkt des Beitrages steht der einstige Springbrunnen des heiligen Stefanspark zu Szombathely, der mit seiner künstlerischen Ausbildung zum Stadtbild zu Beginn des 20. Jahrhundert beträchtlich beitrug. Zwischen den Fabriken bildete sich 1900 ein starker Konkurrenzkampf um die Errichtung des Springbrunnens heraus. Neben den lokalen Unternehmern reichten namhafte Budapester, österreichische und deutsche Betriebe ihr Angebot ein. Im Wettkampf gewann zuletzt der sich mit Serienproduktion von architektonischen Keramik beschäftigende Betrieb aus Wagram. So konnte in Szombathely eines der auch in der Wiener Weltausstellung 1873 einen groβen Erfolg erreichten Exemplare des Springbrunnens errichtet werden.

SÁNDOR CSABA HORVÁTH: DIE VERBINDUNGSROLLE DER EISENBAHN ZWISCHEN DEN ZWEI BLÖCKEN WÄHREND DES KALTEN KRIEGES IN UNGARN. Teil 1.

Zwischen den beiden Groβmächten – zwischen der Sowjetunion und den USA – wurde die Beziehung immer gespannter. Für das letztere galt Ungarn als westlicher militärischer Vorraum, das so an die östliche Seite des ab 1949 auch physisch erscheinenden, nach 1956 lange Zeit die beiden Weltsysteme trennenden eisernen Vorhanges kam. Die nach Österreich laufenden ungarischen Eisenbahnlinien wurden theoretisch vom Westen abgeschnitten. In der Praxis war es aber nicht der Fall. Auf den Linien zwischen Budapest–Győr–Hegyeshalom–Wien, Székesfehérvár–Szombathely–Graz und Győr–Sopron–Ebenfurt verlief der Verkehr auch bis 1956 mehr oder weniger ungestört.

ZOLTÁN NAGY: DIE TÖPFEREI AUS DER WART AUS DER PERSPEKTIVE VON DREI GENERATIONEN; HAFNER-TÖPFERZÜNFTE; WEINKRÜGE MIT JAHRESZAHL, INSCHRIFT, ALTERTÜMLICHE DEKORATIONEN

Im Beitrag werden die Stilelemente der zwischen 1835–1925 angefertigten Weinkrüge mit Jahreszahl, Namensinschrift der im Velemér-Tal auffindbaren Töpferdörfer mit Ausblick auf Vendvidék, Hetés beschrieben. Sowohl der die Benennung des Töpferzentrums bestimmende Siedlungsname Gerencsér, als auch die Problematik der auffindbaren Hafnerbeschäftigung und der Personennamen werden behandelt. Der Beitrag befasst getrennt sowohl die archäologischen Befunde inbezug auf Krüge von rundem Ausguβ als auch die im 19. Jahrhundert entstandenen Töpferzünfte im Velemér-Tal.

CSABA TÓTH: VASVÁR UND HEGYHÁT IN DER BILDENDEN KUNST

Die Fremdenverkehrsrolle dieser Kleinstadt und des sie umgebenden Kleinraumes wurde erst in der jüngsten Zeit im Lande allgemein bekannt, besonders die der attraktivsten Sehenswürdigkeiten, das Arboretum in Jeli. Der Beitrag von Csaba Tóth erschlieβt die bildkünstlerischen Darstellungen von Vasvár und dem Vasi Hegyhát in chronologischem Überblick ab der zweiten Hälfte des 19. Jahrhundert bis zum heutigen Tag. Diese Landschaft gab Josef Mindszenty und Gáspár Nagy, die zwei Persönlichkeiten der jüngsten Vergangenheit. Im Beitrag werden auch belletristische Parallelen neben den bildkünstlerischen Werken vorgelegt. Die bildkünstlerische Sammlung im 2011 übergebenen Friedenshaus in Vasvár spielte eine Katalysatorrolle im bildkünstlerischen Leben des Raumes. Es wurden Künstlerlager, Künstlerkolonien organisiert, die die kulturelle Bedeutung des einstigen Komitatssitzes erhoben, zurückgebracht hatten. Der Beitrag gilt als ein groβes Anstarren, Revelation, um zu beweisen, wie viel verborgene Werte noch im Lande und Komitat Vas vorhanden sind.

ENDRE TÓTH: SAINT GEORGE: REALITY, LEGEND, SYMBOL

By the 11th century, Saint George had become a well-known and popular saint in both the East and the West. His first legends, later written in the fashion of Acts of the Martyrs in Greek, Latin, and other languages, did not yet contain the legend of the princess freed from the dragon. In the Eastern Church, the young Saint George was portrayed as an infantry soldier, but his military vocation led to the possibility of a cavalry figure. The images where he was portrayed as a horseman, were inspired by the depictions of the Roman Empire, in which the struggle between good and evil appears as a battle between a rider and a snake/dragon. Such a depiction of the opposition was aided in Christianity by the texts of the Psalms and the Book of Revelation. Being faithful to God, George defeated Emperor Diocletian, who symbolized and embodied evil and paganism. During the Crusades, the Palestinian coast was the place where the liberated princess entered the legend and later she appeared in works of art. According to Greek mythology, Joppe/Jaffa was the place where Perseus freed Andromeda from the dragon. Saint George was buried nearby, in Lydda. The story of Andromeda, without doubt, influenced the legend of St. George, the Dragon Slayer. In Hungary, the image of Saint George the Dragon Slayer appeared on the seal of the Csanád chapter as early as the 12th century, but it only survived on a single charter dated from the end of the 13th century. The seal of Zlaudus has a different composition and is more animated, depicting a prancing horse: in medieval murals this depiction became established.

ZOLTÁN CSISZÁR: 13th TO 19th CENTURY HISTORY OF PÁPÓC
PART 2

The two-part study discusses the history of the settlement of Pápoc in Vas County as well as Szentmiklósfa, which was merged with Pápoc in 1926, from the first mention of the settlements to the cessation of Pápoc's status as a market town. The details relating to the Middle Ages are based on archival sources. The study also describes in detail the data of Pápoc's medieval accessories (Csatabér, Ekl) and its medieval buildings, and clarifies the findings so far. The modern details were compiled on the basis of tax censuses, urbaria, tithe lists, church attendance records, maps, and census data. The study also covers the folk architecture of Pápoc in the 19th century.

FRANCISKA KESZEI – SZABOLCS KESZEI: THE SECRETS OF THE NICK CHURCH. IN THE FOOTSTEPS OF THE KISFALUDY AND NICZKY FAMILIES

The baroque-style church in the middle of the village of Nick has been built on the site of a former church. We do not know when the earliest church was built, but the village was already listed in 1328 as "Eghazas Nyck" (Nyck with a Church). Today's place of worship, was built in 1776 by Lázár Niczky, who in his will provided for the construction of a completely new church. He also wrote in detail about how to place the crypts under the church. This present study provides interesting data on the now-forgotten noble family tombs located under the church, and on the members of the Niczky and Kisfaludy families buried in them.

BÁLINT PINTÉR: HISTORY OF THE FORMER FOUNTAIN OF SZOMBATHELY'S SZENT ISTVÁN PARK

The study focuses on the former fountain in Szent István Park in Szombathely, which became an important part of the early 20th-century cityscape with its artistic design. In 1900, a serious competition between the factories arose over the building of the fountain. In addition to local entrepreneurs, well-known factories from Budapest, Austria and Germany submitted their bids. In the end, the Wagram factory, dealing with mass production of architectural ceramics, won, so a copy of the fountain acclaimed at the Vienna World's Fair in 1873, could be built in Szombathely.

CSABA SÁNDOR HORVÁTH: THE CONNECTING ROLE OF THE RAILWAY BETWEEN THE TWO BLOCKS DURING THE COLD WAR IN HUNGARY PART 1

After World War II, the relationship between the two great powers, the United States and the Soviet Union, became increasingly tense. For the latter, Hungary was considered a Western military foreground, located at the eastern side of the Iron Curtain. The Iron Curtain was physically present here after 1949 and starting from 1956, it separated the two world orders for a long time. In theory, it cut off the Hungarian railway lines leading to Austria and the West. In practice, however, this was not the case. Traffic on the Budapest–Győr–Hegyeshalom–Vienna and the Székesfehérvár–Szombathely–Szentgotthárd–Graz as well as the Győr–Sopron–Ebenfurt lines continued more or less undisturbed until 1956.

ZOLTÁN NAGY: THE POTTERY OF ŐRSÉG FROM THE PERSPECTIVE OF THREE GENERATIONS POTTERY GUILDS; WINE JUGS WITH INSCRIPTIONS, ANTIQUE DECORATIONS

It takes into account the stylistic elements of the wine jugs made in the pottery villages in the Veleméri Valley between 1835 and 1925, bearing inscriptions of date and name, but also deals with the 14th-century "Gerencsér" ("potter") settlement name determined by the prevalent profession here, as well as the pottery profession itself and the personal name "Gerencsér". It also discusses archeological finds separately in connection with the round-mouthed jugs and the Velemér Valley pottery guilds established in the 19th century.

CSABA TÓTH: VASVÁR AND HEGYHÁT IN FINE ARTS
PART 1

The role of tourism in this small town in Western Transdanubia and the surrounding micro-region has only recently become nationally known, especially its most attractive landmark, the Jeli Arboretum. Csaba Tóth's study explores the fine art representations of Vasvár and the Vasi Hegyhát in a chronological overview from the second half of the 19th century to the present day. This is the land of József Mindszenty and Gáspár Nagy, two outstanding Hungarian personalities. The study also presents literary parallels alongside works of fine art. The Fine Arts Collection of the Vasvár's "Békeház" (House of Peace), completed in 2011, played a catalytic role in the fine arts life of the region, with creative camps and artists' colonies, bringing back the cultural significance of this former county seat. The study is in fact an expression of the open-mouthed astonishment over the fact that how much hidden value there is still in the country and in Vas County.